

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

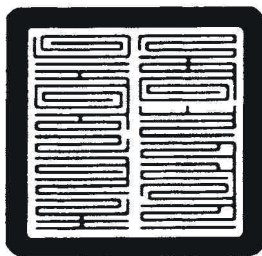
2020. ősz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA, FODOR PÁL ÉS PÉRI BENEDEK

BIRTALAN ÁGNES, CZENTNÁR ANDRÁS, ITTZÉS MÁTÉ
ÉS IVÁNYI TAMÁS

közreműködésével

BUDAPEST

A borítón:

Oszmán akcsék árverésen

<https://www.ebay.com/itm/Lot-of-3-original-Islamic-silver-akce-coins-Ottoman-Empire-Sultan-unidentified-/303153887855>

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest

Felelős kiadó: Iványi Tamás

Műszaki szerkesztés: Terjék Edina

Készült a Rocket Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Dávid Géza</i> : Pozsega 16. századi szandzsákbégjei – kitekintés a 17. századra.....	5
<i>Tokaji Zsolt</i> : Vörösmarty Mihály <i>Chinai literatura</i> című kiadatlan kézirata.....	33
<i>Ujvári Hedvig</i> : Max Nordau és Goldziher Ignác levelezésének kontextualizálása II.	55
<i>Kelényi Béla</i> : Egy magyar nábob Indiában, avagy a hagyományos indiai kézműipar újjáélesztése	85
<i>Nagy Mercédesz–Apatóczy Ákos Bertalan</i> : Kína az ötvenes évek magyar diafilmjein és a korabeli magyar népszerű sajtóban	105
<i>Sipos János</i> : Egy bektási dallamtípusról és eurázsiai hátteréről	125

SZEMLE

KÖNYVEK

Papers Presented to István Ormos on His Seventieth Birthday. (<i>Iványi Tamás</i>)	135
Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3–1503/4) (<i>Péri Benedek</i>)	141
Kaiser und Sultan. Nachbarn in Europas Mitte 1600–1700 (<i>Gerelyes Ibolya</i>)	149

KRÓNIKA

150 éves a turkológusképzés a budapesti egyetemen (<i>Kakuk Zsuzsa–Dávid Géza</i>).....	153
--	-----

Contents

STUDIES

<i>Géza Dávid: The sancakbegis of Pozsega in the sixteenth century</i> – with an outlook to the seventeenth century	5
<i>Zsolt Tokaji: Chinai literatura</i> – An unpublished manuscript of Mihály Vörösmarty	33
<i>Hedvig Ujvári: The contextualisation of the correspondence between</i> Max Nordau and Ignác Goldziher II.	55
<i>Béla Kelényi: A Hungarian nabob in India: the revival of traditional</i> Indian handicrafts	85
<i>Mercédesz Nagy–Ákos Bertalan Apatóczy: China on Hungarian</i> filmstrips and in popular press of the 1950s	105
<i>János Sipos: On a Bektashi melody type and its Eurasian background</i>	125

REVIEW

BOOKS

Papers Presented to István Ormos On His Seventieth Birthday. (<i>Tamás Iványi</i>)	135
Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3–1503/4) (<i>Benedek Péri</i>)	141
Kaiser und Sultan. Nachbarn in Europas Mitte 1600–1700 (<i>Ibolya Gerehlyes</i>)	149

CHRONICLE

150 years of the Department of Turkology at the university in Budapest (<i>Zsuzsa Kakuk–Géza Dávid</i>)	153
--	-----

TANULMÁNYOK

Dávid Géza

Pozsega 16. századi szandzsákbégjei – kitekintés a 17. századra

A kutatók, főleg Nenad Moačanin, a szlovéniai oszmán katonai előrehaladás számos fontos részletét már korábban tisztázták,¹ hangsúlyozva, hogy a Pozsega városának (horvát Požega) elfoglalását követő időszakban az oszmán uralom még nem volt stabil a régióban.² Ugyanakkor a vár elfoglalásának a dátuma máig vitatott. Fazileta Cviko-Hafizović elfogadta Ive Mažuran megállapítását,³ s pontos napot jelölt meg erre nézvést: 1537. január 15-ét.⁴ Tahy Ferenc (1516?–1573) két erről szóló levele kifejezetten ekkorra teszi a foglalást, s minthogy ezeket nem sokkal később, azaz február 4-én és 5-én keltezték, a bennük említett időpont elfogadhatónak tűnik.⁵ Az oszmán krónikás, Bosztán/Ferdi kissé homályos megfogalmazását, miszerint hadmozdulatokra került sor a környéken 943/1536–1537 telén, úgy értelmezhetjük, mint ami megerősíti ezt a feltételezést.⁶ Ugyanakkor – valószínűleg valami félreértés folytán – 1537 decembere is

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.2.5>

¹ Nenad Moačanin, Osječki ili požeški sandžak. In: *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. 12. Zagreb, 1982, 35–40; Uő, Granice i upravna podjela požeškog sandžaka. In: *Zbornik zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Zagrebu*. 13. Zagreb, 1983, 107–118; Uő, Ratovanje i osnivanje upravnih jedinica u srednjoj Slavoniji 1536–1541. In: *Zbornik radova simpozija o vojnim krajinama do 1699, Beograd 1987*. (Naučni skupovi Srpske akademije nauka i umjetnosti, XLVIII. Odeljenje istorijskih nauka, 12.)/Kriegsführung und Gründung der Verwaltungseinheiten in Mittelslavonien 1536–1541. In: *Die Militärgrenzen in den jugoslawischen Ländern der Neuzeit bis zum Frieden von Karlowitz 1699*. (Wissenschaftliche Konferenzen, XLVIII. Klasse für Geschichtswissenschaften, 12.) Beograd, 1989, 115–124.

² Hasonló volt a helyzet Buda elfoglalása után is. Vö. Dávid Géza, A budai beglerbégek jövődelmei és birtokai a 16. században. *Keletkutatás* 1991. tavasz, 49–64; Uő, A Budai szandzsák első tímár-birtokosai. *Keletkutatás* 1995. ősz, 111–114.

³ Ive Mažuran, Požega i požeška kotlina za turske vladavine. In: *Požega, 1227–1977*. Glavni urednik Marijan Strbašić. Požega Slavonska, 1977, 164.

⁴ Fazileta Cviko-Hafizović, Grad Požega kao sjedište Požeškog sandžaka – urbani i privredni razvoj u 16. stoljeću. *Povijesni prilozi, Institut za suvremenu povijest Zagreb* 13 (1994) 31. Ld. tanulmánykötetében is: Fazileta Hafizović, *Požeški sandžak i osmanska Slavonija. Sabrane rasprave*. (Bibliotheca Croatica, Slavonica, Sirmiensa et Baranyensia. Studije, 21.) Zagreb–Slavonski Brod, 2016, 98.

⁵ Ferdo Šišić, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*. XXXVI. *Acta comitialia regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae*. II. Zagreb, 1915, 11, Nr. 6; 12, Nr. 7.

⁶ *Török történetírók*. II. (1521–1566). Fordította és jegyzetekkel kísérté Thúry József. Budapest, 1896, 95. Meg kell jegyeznünk, hogy egy másik krónikás, Dzselálzáde Musztafa Pozsega –

felvetődött lehetőségként.⁷ Ezzel szemben a hazai szakirodalomban felmerült 1536 is, egy Vjekoslav Klaić által az eredetire való hivatkozás nélkül ismételt publikált dokumentumra utalva.⁸ A forrás Johan Wese (Johannes van Weeze) lundi érsek 1536. augusztus 20-án Váradon írt levele, amelyben az oszmánok szlavóniai előrenyomulásáról informálja az uralkodót. Pozsega neve viszont nem szerepel a szövegben, s ez annak tanúságát irrelevánssá teszi, de legalábbis megkérdőjelezi. Sem Szakály, sem Margalits nem figyelt fel rá, hogy a beszámoltó hamarabb is kiadták, többek között Hatvani Mihály.⁹

Annak dacára, hogy a törökök a környéket még nem kebeleztek be teljesen, valamikor 1538 elején egy szandzsákot hoztak itt létre,¹⁰ amely az első volt a középkori Magyar Királyság délnyugati területein. Kétségtávol béget is neveztek ki ekkor ide, és bár hivatali idejének kezdetét értelemszerűen nem ismerjük pontosan, személyét igen: Arszlán bégnek¹¹ hívták, aki egyike volt Pozsega

ha egyáltalán tényleges, akkor is nyilván csak átmeneti – elfoglalásáról 1532 kapcsán szól. *Török történetírók*, II. 219.

⁷ Nenad Moacanin, Pojega. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXXIV. İstanbul, 2007, 307.

⁸ V[jekoslav]. K[laić], Kako su Turci osvojili Požegu? *Vienac* XXI (1889/52) 829. E rövid írást Margalits Ede (*Horvát történelmi repertórium*. II. Budapest, 1902, 739, Nr. 314) foglalta össze, de tévesen októberre datálta. Tőle idézte Szakály Ferenc, A dél-dunántúli hadszíntér, 1526–1543. In: *Pécs a törökkorban*. Szerk. Szakály Ferenc (és Vonyó József). (Tanulmányok Pécs Történetéből, 7.) Pécs, 1999, 35/72. jegyzet.

⁹ Hatvani Mihály, *Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból*. I. 1441–1538. (Monumenta Historiae Hungarica/Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: okmánytárak, 1.) Pest, 1857, 357–364, Nr. 145, főleg 363–364.

¹⁰ Varga Szabolcs találó meglátása szerint a közigazgatási egység életre hívásának gyakorlati oka volt. Így ír: „Pozsega elestével a legfontosabb átkelő a bélai apátság (horvát Bijela) területén fekvő gradiskei (szerb Bosanska Gradiška) rév volt, ahol állandó csatározások folytak. Itt keltek át a szendrői, valamint a belgrádi bég csapatai (a kettő alkalmasint ugyanaz – DG), és a hídfőállás kiszélesítésére az oszmán hadvezetés valamikor 1538 elején megszervezte az Ivánka (horvát Ivankovo) és Kobas (horvát Slavonski Kobaš) közötti területből a Pozsegai szandzsákokat.” Ld. Varga Szabolcs, Nádasdy Tamás horvát-szlavón bánsága (1537–1539). *Századok* 144 (2010) 814. (Hivatkozása Keglevics Péter/Petar Keglević od Bužima és Nádasdy Tamás I. Ferdinándnak küldött 1538. január 30-i levelére megy vissza. Kiadta Šišić, i. m., 160. A kérdéses rész lényege így szól az eredetiben: „*Preter hec scribit nobis Stephanus Skelanawycz, cesarem Thurcarum adiecisse ditioni zanchyakatus Samandriensis ... totam terram usque ad Iwanka; ab Iwanka vero usque ad Kobas dedisse pro nouo zanchyakatu ...*”)

¹¹ Pályájáról ld. Takáts Sándor, Oroszlán basa. *Történelmi Szemle* 4 (1915) 51–70 (a néhány érdekes részlet dacára is elavult); Claudia Römer, On Some Hâşş-Estates Illegally Claimed by Arslan Paşa, Beglerbegi of Buda, 1565–1566. In: *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*. Ed. by Colin Heywood–Colin Imber. İstanbul, 1994, 297; Markus Köhbach, *Die Eroberung von Füleki durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa*. (Zur Kunde Südosteuropas, II/18.) Wien–Köln–Weimar, 1994, 220–224/107. jegyzet; Géza Dávid, Macaristan’da yönetici Osmanlı aileleri. *OTAM* 38 (2015 güz) 18; Claudia Römer–Nicolas Vatin, The Lion that was Only a Cat. Some Notes on the Last Years and the Death of Arslan Pasha, bey of Semendire and beylerbeyi of Buda. In: *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid*. Ed. by Pál Fodor–Nándor E. Kovács–Benedek

meghódítója, Jahjapasazáde Mehmed fiainak. Nem vitás, hogy nehéz feladatot kapott: pacifikálni a korábban megszerzett régiókat, kiterjeszteni a határokat, amennyire csak lehet, s elkészíttetni az alkormányzóság első összeírását. Ez utóbbiban maga és munkatársai sikerrel jártak, s 1540. november elejére elkészült a szokásostól némileg eltérő¹² – két részletben fennmaradt – defter.¹³ E felmérés első oldala tartalmazza a legkorábbi levéltári utalást Arslán pozsegi szandzsákbégre, miszerint 1540. november 28-án megújították kinevezési okmányát (*berat*).¹⁴ Ennél tehát biztosan hamarabb került ide, s valószínűleg nincs okunk kételkedni a korabeli török hagyományban, amely Arslán munkába állását Hans Katzianer 1537. októberi veresége utánra teszi, amikor ő a győzelem hírével Isztambulba érkezett.¹⁵ Ez nagyjából egybe is vág a fentebb idézett, 1538-ra vonatkozó magyar értesüléssel.

Az viszont a defterből derül ki, hogy a bég fizetése nem volt valami magas: 204 114 akcséval kellett, hogy beérje (alig valamivel többel, mint az Európában szokásos 200 000 akcsés minimum). Ugyanez az összeg tűnik fel azon a tételes listán, amely Arslán utódjának, Murád bégnek a javait tartalmazza, s 1541. szeptember 18-áról való.¹⁶ E felsorolás annyiból is tanulságos, hogy magában foglalja Arslán azon javadalmait is, amelyek utódjára szálltak. Ezekről az derül ki, hogy szinte kizárólag mások szolgálati birtokaiból lettek összeszedve – az érintettek közül kettő meghalt, egy lemondott (*fariğ*), egy eltűnt, kettő pedig másik tímárt kapott –, és egyik sem a saját szandzsákjából!¹⁷ Az első 12 faluból,

Péri. Budapest, 2019, 159–182.

¹² Az benne a szokatlan, hogy első lapjaira rávezették az egyes települések adóinak a végösszegét, s elnevezték *idzsmál defterinek* (tímár-defterinek), viszont a birtokost csak a szultáni hászoknál jelölték.

¹³ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defteri 204, 203 (a logikai sorrend alapján). Leírásukat ld. Fazileta Cviko, O najstarijem popisu požeškog sandžaka. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 34 (1982/83 [1985]) 129–135. Vö. Hafizović, *Požeški sandžak*, 35–42. A pozsegi bíróági kerület (*kaza*) anyagát kiadta Nenad Močanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.–1691.)*. Jastrebarsko, 1997, 117–150.

¹⁴ Tapu defteri 204, p. 1. (Simon Éva 108919. számú OTKA-pályázata másolatanyagából, amely a Magyar Nemzeti Levéltárban található. A továbbiakban hasonló esetekben OTKA-ként rövidítve.)

¹⁵ Gévay Antal, *A' budai pasák*. Bécs, 1841, 10, Nr. 14.

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden müdevver defter 34, ff. 678^{r-v} (f. 678^r = OTKA). Murád kinevezéséről Hafizović is tud a 204. számú tapu defteri 1. oldalának egy utólagos megjegyzése alapján, ahol ugyanez a dátum szerepel (*Požeški sandžak*, 13/14. jegyzet, 36.). Ez az időpont azonban nem vált közzismertté, így egy horvát enciklopédiában 1542-t találjuk pozsegi munkakezdése éveként. Ld. Tardić, Murat-beg. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60449>. Kjátib Mehmed krónikáiról pedig azt állította, hogy 1543-ban lett a mondott helyen bég. Ld. *Török történetírók*, II. 383.

¹⁷ Javait illetően egy nem igazán magyarázható furcsa ellentmondás is megfigyelhető: az 1540. évi defter első oldalán egy addig szultáni birtokként nyilvántartott falu fölé azt írták, hogy 1541. január 2-án Arslánnak adták (*der dest-i Arslan beg mirliva, ber vech-i zamime, ber muceb-i tezkere-i emin-i defter. Fi 4 ramazan sene 947.*), de ennek nincs nyoma a rúznámcsében. Egy még

ahol semmilyen megjegyzés nem szerepel a háttérrel kapcsolatban, talán saját korábbi jövedelmeit húzta, amelyek együtt 38 793 akcsét hoztak a konyhára.¹⁸ A következő 16, összesen 49 778 akcsét biztosító település egy addigra jobb létre szenderült Dimiski nevű bégé volt, akinek kilétéről semmit sem sikerült megtudnom. Majd Ferhád kethüdá 28 000 akcsés javadalma jött, aki ekkor már szintén nem élt. Sorban haladva tovább: Ahmed *miralaj*nak (*miralay*) sem a munkahelye, sem az addig általa élvezett 12 397 akcsétól való megfosztásának az oka nem lett megadva; Kászim bég¹⁹ fia, Mehmed bég 25 986 akcsés megélhetéséről mondott le; Musztafa bég²⁰ fia, Haszán bég 9302 akcséját juttatták Arslánnak (míg őt másutt kártalanították); a kalauzként tevékenykedő, 15 042 akcséval bíró Ucsmaz fia Píri „eltűnt”, emiatt támadt nála üresedés. A két utolsó személy átlagos timarióta volt, egyikük 10 618, a másikuk 6300 akcsét tekinthetett magáénak korábban. Egyes Arslán bégnek kiszignált helységek földrajzilag igencsak messze, 300–400 km-re estek Pozsegától, minthogy a Szendrői szandzsák lepanicsi (szerb Lepenica), lefcsei (szerb Levacs régió), lomnicsi (szerb Lomnicsa), rudniki és valjevai (szerb Valjevó, régi magyar neve: Macsó) *náhi*jében (*nahiye*) feküdtek. Ez a tény még akkor is problémát jelenthetett a lakossággal és az adóbehajtókkal való kapcsolattartásban, ha tisztaban vagyunk azzal, hogy a Jahjapasa-klán erős kapcsolatokkal rendelkezett az adott térségekben. Mindez világosan mutatja, hogy a helyzet még korántsem volt rendezett, s a kincstár komoly nehézségekkel nézett szembe, amikor össze akarta gyűjteni az Arslánnak járó összeget. Ez a jelenség nem számított kivételesnek a végeken, s bizonyára újra és újra ez adódott elő, ha olyan vár került török kézre, amelynek mögöttes területeit még nem foglalták el: Buda kormányzói is hasonló pozícióban voltak az 1540-es években.²¹

Arszlán útja Prizrenbe vezetett,²² s utódja, Murád bég megörökölte az ő bevételi forrásait. Mivel azonban korábbi szolgálati helyén, Klisszában (horvát Klis, török Kilisz), ahol 1537-től tevékenykedett, elődjénél magasabb bevételekig jutott, amihez két alkalommal tapasztalt kiválóságáért még együttesen 55 000 akcse emelést is kapott, a kincstárnak plusz pénzt kellett találnia. A különbséget egy részét az eszéki (horvát Osijek, török Öszek) bírósági kerületben adták ki

korábbi, 1540. november 28-i bejegyzés pedig magáról Pozsegáról állítja ugyanezt, csakhogy ennek sincs jele a felsorolásban (vö. Hafizović, *Požeški sandžak*, 13/14. jegyzet).

¹⁸ A vonatkozó számokat összeadva csak 37 723 akcséig jutunk.

¹⁹ Nem zárhatjuk ki, hogy a magyarországi végek egyik kulcsfigurájával, a pécsi dzsámi építetjével azonos, de eddig nem találkoztam fiával, s ez kicsit gyengíti a megfeleltetést. Kászimot bégeként először 1541. szeptember 16-án említik, Eszék élén. Ld. Géza Dávid, Kasım Voyvoda, Bey ve Paşa. *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 35/60 (2016) 297.

²⁰ Nem sikerült kideríteni, hogy ki lehet e nagyon gyakori nevet viselő, ekkortájt bizonyára befolyásos személy.

²¹ Ld. Dávid, A budai beglerbégek jövedelmei, 55. oldalán található térképet, amely a budai beglerbégek hárszainak hozzávetőleges elhelyezkedését mutatja 1542 és 1584 között.

²² Maliyeden müdevver defter 34, f. 427^a.

neki. Az itteni helységek listája elég különös, az első alcsoportban csak maga Eszék városa szerepel meghatározott – meglehetősen alacsony – konkrét akkumulált értékkel (5505 akcse), míg további 16 falunak csak a neve lett feltüntetve, az adók közül csupán a tűzifa (*hime*), amennyiben helyesen olvasom ezt a szót, végösszegére (*hasil*) szorítkozva, amely együtt 11 558 akcsét tett ki. Kisebb variációkkal ez a gyakorlat figyelhető meg a többi településnél is. Valamennyi tétel végső summája 84 598 akcse kellett volna, hogy legyen, ám az, amit a papíron látunk, ennél sokkal kevesebb: 27 729 akcse. Murád bevételeinek másik jellegzetessége, hogy készpénzben (*ber vech-i nakd*) különítettek el számára 56 288 akcsét a Pozsegai *liva* szultáni hász-birtokai közül.²³ Nehéz pontosan meghatározni, mekkora volt ennek az aránya az uralkodó helyi jövedelmein belül, de elég magas lehetett, minthogy az 1540. évi defterben a nevezett kategóriába tartozó 24 falu nem produkált 67 046 akcsénál többet.

Érdemes lefordítani a Murád bég javadalmait tartalmazó bejegyzés magyaróz részét: „A fenti, 204 114 akcsényi hászok Arszlán bég kiutalási okmányáról (*tahvil*) megüresedtek. A Szendrői szandzsákhhoz tartozó eszéki *náhiyében*”²⁴ 84 598 akcsényi hászok üresedtek meg, 56 288 akcse a világ menedékéül szolgáló uralkodónak az említett *livában* [valószínűleg Pozsega] hászaiból lett készpénzben kiutalva. [Mindezek] összesítve 345 000 akcsét tesznek ki. A nevezett [Murád bég] 301 000 akcsével Klissza szandzsákbégje volt, s miután 948. dzsemáziü’l-evvel huszonhetedik napján (1541. szeptember 18.) megkapta az említett *livát*, 30 000 akcse emelésre (*terakki*) dzsemáziü’l-áhir [havának] utolsó kilenc [napjára datált] (1541. október 12–20.) parancsot kapott, majd 15 000 akcse emelésre egyazon év zi’l-hiddze [havának] utolsó tíz [napjára datált] (1542. április 7–16.) magas parancs adatott; így az emelésekkel együtt hászai 345 000 akcsét tettek ki. A budai beglerbég azt jelentette a Boldogság Kapujához, hogy »az említett *liva*”²⁵ defterei nincsenek itt«. ²⁶ Mivel elrendeltetett, hogy bizonylatát (*tezkere*) a Magas Portán állítsák ki, a bizonylatot kiadták a nemesjelű diplomára (*berat*). Kelt 949. dzsemáziü’l-áhir 11. (1542. szeptember 12.)”²⁷

Amint arra többen utaltak, az iszlámra térített Murád korábban hűséges szolgálója, sőt egyre inkább barátja volt a boszniai régióban hírneves Hüsrev bég-

²³ A vonatkozó megjegyzés így szól: „Megparancsoltatott, hogy Murád bég 56 288 akcsés hiányát pozsegai [szultáni] hászokból adják ki. 1543. január 18-án. Jegyezzék be kiutalási okmányába!” Ld. Maliyeden müdevver defter 34, f. 678°.

²⁴ Ez igazolja Močanin azon állítását (Osječki ili požeški sandžak, 40.), hogy „das Gebiet von Syrmien hinweg bis Osijek war bis etwa 1541/43 als Grenzmark dem Sandschak Smederevo direkt unterstellt”.

²⁵ Nem egészen világos, hogy Szendrőről vagy Pozsegáról van-e szó.

²⁶ E kijelentés újabb adalék arra nézve, hogy a Budai vilájetet ekkorra még nem sikerült teljesen megszervezni.

²⁷ Maliyeden müdevver defter 34, f. 679°.

nek,²⁸ aki mellett az adott esetben nagyjából azonos funkciónak tűnő kethüda (*kethüda*)²⁹ vagy vojvoda (*voyvoda*)³⁰ minőségben találjuk. Kapcsolatuk szoroságára vall, hogy 1531-ben Hüsrev öt tette meg kegyes alapítványai kezelőjének (*mütevelli*).³¹ Nem egészen világos, miként tudta a gyakorlatban ellátni az ellenőri feladatot, minthogy 1537-től a meglehetősen távoli Klisszában alkalmazták szandzsákbébként, majd az ugyancsak messze eső Pozsegán. Murád életének legismertebb részlete Valpó (horvát Valpovo, török Valpova) elfoglalásához fűződik, amelyben nem kis szerepe volt.³² A krónikás Murádi/Szinán csasus egy jelentést is tulajdonít neki, amely egy ottani összecsapás lefolyását foglalja össze.³³ Ezt a levelet hitelt érdemlőnek tarthatjuk, mivel más hasonlókat is ismerünk ebből az időszakból.³⁴

Murád élete hamarosan véget ért: a türbéjén lévő kronogramma azt sugallja, hogy ez 952-ben (1545. március 15.–1546. március 3.) következett be. (Megjegyezzük, hogy mind Truhelka, mind Sikirić hibásan számította át az évet 1544-ként.³⁵) De maga a kronogramma is téves, vagy valamely más eseményre utal (esetleg a sírkápolna szarajevói megnyitására, amikor hamvait átvitték oda³⁶), mivelhogy ő már 951-ben elhunyt. Ezt a birodalmi tanács 951. zi'l-káde 9./1545. január 22. napján kelt rendelete teszi egyértelművé, amelyben úgy említik őt mint aki nemrég távozott az élők sorából, s így már nem volt képes hajóépítéshez szükséges fát előteremteni, ahogy korábban meghagyták neki.³⁷ Fazileta Hafizović más eredményre jutott Ive Mažuran egy adatára támaszkodva, amely az utóbbi szerző Pozsega oszmán kori történetét áttekintő munkájából való. Eszerint Murád 1545. május elején még életben volt, készen arra, hogy Zagorje

²⁸ Életére többek között ld. Ćiro Truhelka, Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 24 (1912/1) 91–234; Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg*. (Orijentalni institut. Posebna izdanja, 32.) Sarajevo, 2010.

²⁹ *Török történetírók*, II. 383. (Kjátib Mehmed)

³⁰ *Török történetírók*, II. 99. (Bosztán/Ferdi)

³¹ Vö. Truhelka, *i. m.*, 196, 208, 215; Šaćir Sikirić, Derviskolostorok és szent sírok Boszniában. *Turán* (1918/9–10) 587.

³² Az 1543-as hadjáratban való részvételéről beszámoló elbeszélő kútfőket levéltári forrás is erősíti. Ld. Mehmet İpçioğlu, Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) seferi 1543. Yeni bir kaynak. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 10 (1990) 143.

³³ *Török történetírók*, II. 296–297.

³⁴ Perteve pasa másodvezír például két előterjesztést is menesztett a szultánnak Gyula 1566-os ostroma idején. Ld. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 2232, 2359. Idézte Káldy-Nagy Gyula, *A Gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 10.) Békéscsaba, 1982, 6/10. és 11. jegyzet.

³⁵ Truhelka, *i. m.*, 166; Sikirić, *i. m.*, 589.

³⁶ Sikirić, *i. m.*, 587.

³⁷ Dávid Géza–Fodor Pál, „Az ország ügye mindenkéül előtérbe való.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552). „Affairs of State Are Supreme”. The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544–1545, 1552)*. Budapest, 2005, 8, Nr. 2.

felé menjen.³⁸ Ehhez hozzávette az első pozsegai defter 1545. május 26-i pótlólagos bejegyzését, noha itt csak a következő bég hivatalba lépésének az éve van megadva, s arra jutott, hogy Murád ez év májusa közepén hagyta itt e mulandó világot.³⁹ Magam hajlom arra, hogy a mühimme defteri tanúságtételét fogadjam el, s pár hónappal korábbra tegyem elhalálozásának időpontját (nagy valószínűséggel 1544 végére vagy 1545 legelejére kell gondolnunk).

A fent említett utasítás az új pozsegai alkormányzót is megnevezi, akit Bálinak hívtak, s 300 000 akcsés jövedelemmel Vidint irányította ugyanattól a naptól, mint elhunyt kollégája a maga szandzsákját.⁴⁰ Szerencsénkre az 1540-es defter egyik pótlása Báli származására is fényt vet: apja Dur Ali (Turali) bég volt, nagyapja pedig Malkocs bég, aki a 15. és 16. század fordulójának jeles alakjai közé tartozott.⁴¹ Fizetése eddigre, egy konkrétan megjelölt 30 000 akcsés emelést is beleértve, már 405 000 akcséra kúszott föl, ami szép pénznek tekinthető.

1547. március 25-én egy még befolyásosabb személy követte őt: Ulama, Bosznia korábbi bégje. Kalandos élete Kelet-Anatóliában kezdődött. A Tekeli-klán leszármazottja volt, amelynek fontos szerepe volt az iráni Szafavida-dinasztia fölemelkedésében. Miután részt vett a Sahkulu-féle felkelésben, perzsa területekre menekült. Itt először a sah udvarában szolgált, majd Azerbajdzsán kormányzójává tették meg. Amikor kegyvesztett lett, visszatért az oszmánokhoz. Az ő érdekükben 1530–1531-ben megtámadta Bitliszt, majd Tebriz beglerbégjeként működött. Később Vanba menekült. 1537 körül Iszkenderije (albán Shkodër) élén állt bégeként, majd ismeretlen időponttól kezdve 1541. július 2-áig Avlonja (albán Valona) volt az állomáshelye. Tizenkét nappal később megkapta Boszniát,⁴² ahol meglehetősen hosszasan tevékenykedett: több mint öt és fél évig.⁴³

A pozsegai kinevezéséről szóló szöveg pár érdekes részlettel szolgál: „A Pozsegai és az Eszéki *liva* a korábbi boszniai bégnek, Ulamának parancsoltatott.

³⁸ Mažuran, Požega i požeška kotlina, 175. Nem sikerült rájönnöm, hogy Mažuran melyik forrása igazolná állítását.

³⁹ Hafizović, *Požeški sandžak*, 36.

⁴⁰ Maliyeden müdevver defter 34, f. 241^r. Vidin előtt Akkermanban szolgált.

⁴¹ Fahamettin Başar, Malkoçoğulları. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXVII. Ankara, 2003, 538. – Azonban sem ő, sem egy másik Malkocs nem működött Pozsegán, szemben azzal, amint azt Jung Károly tanulmányában (A rác módú éneklés, avagy egy Tinódi-locus karrierje a délszláv folklorisztikában. *Hungarológiai Közlemények. A Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének Folyóirata. (Bányai János születésnapjára)* 40 (2009/3) = Új folyam 10, 18.) olvashatjuk, aki értesülését Vido Latkovičtól szerezte, ő meg Svetislav Stefanovičtól kölcsönözte.

⁴² A részleteket ld. Dávid Géza, Egy távolról jött oszmán főember a magyar végeken: Ulama bég. *Keletkutató* 2002. ősz–2006. tavasz, 62–82; Köhbach, i. m., 42–44/42. jegyzet, 44–46/44. jegyzet. Élete egy szakaszát tárgyalta még: Dino Mujadžević, Bosanski i požeški sandžakbeg Ulama-beg. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 60 (2010) 251–258.

⁴³ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*. Sarajevo, 1982, 90 tizenegy és fél évről beszélt, ami túlzás.

Azonos összeggel. Jelenleg a szandzsákbég hásza 400 000 [akcse]. Korábban, Ulama bég boszniai bégsége idején, további 100 000 [akcsényi] hásza volt a Száva túlsó partján, ami együtt 500 000 [akcse]. Hiánya 220 000 [akcse], amelyet újonnan megszerzett helyekből írtak össze, meg olyanokból, amelyek majd a jövőben lesznek megszerezve. A parancs az, hogy Gradiska várát és környékét is csatolják a Pozsegai szandzsákhöz.”⁴⁴ Két dolog figyelemre méltó itt számunkra: Ulama magas javadalmai és a szandzsák területének növekedése.

Ulamát 1548. március 20-án erzurumi beglerbéggé tették.⁴⁵ Felfogásom szerint, míg korábban szándékosan helyezték Európába, elkerülendő, hogy ismételten valamilyen csalafintaságot kövessen el Keleten, most, az újabb perzsiai háború előestéjén az oszmán katonai vezetés megint szükségét érezte helyi ismereteinek és személyes kapcsolatainak. Amikor aztán ezek már nem kellettek, visszaküldték a szultánátus nyugati féltekéjébe.

Azt azonban egyelőre nem tudom, ki jött Pozsegán a helyére, ugyanis a következő megbízható adat 1549. december 10-éről származik, amikor Mehmed Hán került „a Pozsegai és Eszéki szandzsák” élére.⁴⁶ Neki 700 000 akcse járt évente, már-már csillagászati summa, ami arra vall, hogy neki is kivételes személyiségnek kellett lennie. S csakugyan, I. Szelim elsőfokú unokatestvérét tisztelhetjük benne; közös nagyapjuknak mondhatták a zulkadiri fejedelemség emíréjét, Alaü'd-devlét. Maga Mehmed Hán pedig Erzurum első beglerbégeként fungált 1535 és 1539 között.⁴⁷ Valamikor ezt követően Velidzsán, Kamber, „Deriel” és Ulama társaságában érkezett Ruméliába, majd magyar földre.⁴⁸ (Közülük Velidzsán és Kamber magas beosztásokat kapott, „Deriel”-ről viszont semmit sem tudunk, minthogy a neve nem azonosítható. Annyi mindenképpen megállapítható, hogy ez a keleti „maffia” néhány éven át fontos szerepet játszott a térségben.)

⁴⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi 208, p. 18. Idézte: Feridun Emecen–İlhan Şahin, *Osmanlı taşra teşkilâtının kaynaklarından 957–958 (1550–1551) tarihli sancak tevcih defteri. Belgeler* 23 (1999) 61.

⁴⁵ Kâmil Kepeci tasnifi 1864, p. 80. Idézte: Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve teşkilâtı. Kuruluş ve genişleme devri (1535–1566)*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, VII/151.) Ankara, 1998, 169/31. jegyzet. – Európába eljutó hírek szerint nem ért el sikereket, meg is sebesült, Szülejmán pedig dühében ki akarta végeztetni. Vö. *Austro-Turcica. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen*. Bearbeitet von Srećko M. Džaja unter Mitarbeit von Günter Weiß. In Verbindung mit Mathias Bernath hrsg. von Karl Nehring. (Südosteuropäische Arbeiten, 95.) München, 1995, 261, Nr. 89; 267–268, Nr. 92; Ernest Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*. I. Paris, 1848, 96.

⁴⁶ Emecen–Şahin, *Osmanlı taşra teşkilâtının kaynaklarından*, 61.

⁴⁷ Vö. Johannes Heinrich Mordtmann–Mükrimin H. Yinanç, Dulkadırlılar. In: *İslâm Ansiklopedisi*. III. İstanbul, 1988 (reprint), 660–661. Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, 87–91.

⁴⁸ Ld. Nicolai Istvánfi Pannoni, *Historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae, 1622, 240; Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. Sajtó alá rendezte Benits Péter. I/2. Budapest, 2003, 60.

Itt egy kissé titokzatos pont következik: a központi lista az 1550. január 11-én Szerembe rakott Jahja bégről azt állítja, hogy Pozsegáról került oda.⁴⁹ Csakhogy ugyanebben a forrásban Pozsega alatt nem találkozunk az illetővel, ráadásul a változásokat a minket érdeklő szandzsákokban látszólag folyamatosan vezették. Már-már valami félreértésre gyanakodnánk, csakhogy az 1561-es részletes pozsegai összeírásban egy dzsámit és egy kegyes alapítványt találunk a nevén, amit már nehéz tévedésnek minősíteni.⁵⁰

Bárhogy volt is, 1550. május 19-étől már Jahjapasa fia Ahmed béget⁵¹ várhatták, hogy megérkezzék Pozsegára, valahonnan Egyiptomból, bizony meglehetősen távolról, ami viszonylag ritkán fordult elő az ezen a szinten működő közigazgatási vezetőknél.⁵² (Ugyanakkor ez a kinevezés jelzi, hogy a Jahjapasa-klán meg akarta tartani befolyását a térségben.) Évi bérét 300 000 akcsében szabták meg.⁵³ Csakhogy mire ideért, szinte már szedelőzködhetett, mert elvben 1550. szeptember 14-én Ulama visszavette tőle a stafétabotot. Mint korábbi beglerbégnak, nem csoda, hogy ekkor már 600 000 akcsében állapították meg a jövedelmét.⁵⁴ Alig telt el egy év, és 1551. október 10-én Mehmed Hán visszatért Izvornikból (szerb Zvornik) a korábbi szép összeggel,⁵⁵ Ulama pedig csanádi-becsei-becskereki⁵⁶ bég lett.⁵⁷ Egy 1550. október 15-én kezdődő székesfehérvári intermezzo után meglepetésünkre Ulama harmadszor is visszakerül Pozsegára. Ez abból derül ki, hogy egy 1552. március 4-i fermán azt hangsúlyozza, hogy maradjon a szolgálati helyén, és védelmezze a pozsegai és boszniai végeket.⁵⁸

⁴⁹ Emecen-Şahin, Osmanlı taşra teşkilâtının kaynaklarından, 62. Ez utóbbi funkciójában március 30. és április 8. között a szultán arra utasította, hogy vizsgálja ki a békével ellentétes akciókat. Ld. Ernst Dieter Petritsch, *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv*. I. (1480–1574). (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband, 10/1.) Wien, 1991, 62, Nr. 128.

⁵⁰ Moaçanin, *Požega i Požeština*, 236, 252; Hafizović, *Požeski sandžak*, 111–112.

⁵¹ Már 1513-ban ziámetje volt Vidinben: Dušanka Bojanić, Požarevac u XVI veku i Bali-beg Jahjapašić. *Izstorijzski časopisz* 32 (1985) 55.

⁵² Metin I. Kunt, *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*. (The Modern Middle East Series, 14.) New York, 1983, 69.

⁵³ Emecen-Şahin, Osmanlı taşra teşkilâtının kaynaklarından, 61. (A szöveg gondozói hivatkoznak még Kâmil Kepeci tasnifi 209, p. 49-re.)

⁵⁴ Uo. Párhuzamos, megerősítő adat, ahol szintén korábbi karamáni kormányzónak mondják: Kâmil Kepeci tasnifi 209, p. 96.

⁵⁵ Mehmed Hán törvénytelenégeiről érdekes részleteket tartalmaz egy 1560-as parancs: Dávid Géza–Fodor Pál, „*Ez az ügy fölöttébb fontos.*” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565).* „*This Affair is of Paramount Importance.*” *The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1559–1560, 1564–1565).* Budapest, 2009, 101, Nr. 140.

⁵⁶ Csanád (román Cenad); Becse, később Törökbecse (szerb Novi Bečej); Becskerek, később Nagybecskerek (szerb Zrenjanin).

⁵⁷ Emecen-Şahin, Osmanlı taşra teşkilâtının kaynaklarından, 61, 64.

⁵⁸ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888, 85^v. Kiadva: Dávid–Fodor, „*Az ország ügye*”, 281–283, Nr. 59.

A továbbiakban több katonai műveletben vett részt a régióban,⁵⁹ miként azelőtt is. Később, a sah elleni 1552–1553-as hadjárat előkészületei során – 1548-as sikertelensége dacára – a központi hatóságok szükségét érezhették szakismereteinek,⁶⁰ ezért 1552. december 18–27. között elbocsátották Pozsegáról, és újra Keletre irányították.

Nyomába Báli bég lépett, aki minden valószínűség szerint ugyanaz a személy, mint aki 1545–1547 között a városban működött. Megint Vidinből érkezett, ami 482 630 akcséra rúgó hász-birtokai listájának fejlécéből derül ki. A vonatkozó parancs dátuma 1552. december 18–27.⁶¹ A neki osztott településeket áttekintve, egészen más kép rajzolódik ki előttünk, mint Murád bég esetében 1541-ben: ezúttal kivétel nélkül valamennyi a Pozsegai szandzsák területén feküdt (ami a 16. században elég jellemző volt az európai hódítások átlagos közigazgatási egységeiben). Az is kiviláglik, hogy 392 401 akcsét Ulamától vett át egy az egyben, ami nem feltétlenül jelenti azt, hogy utóbbinak csak ennyi dukált Pozsegából.

Báli szerencsésebbnek mondhatta magát, mint elődei, minthogy három évnél tovább irányíthatta az alkormányzóságot. Aztán Izvornikot kapta meg, Bajram nevű követője pedig Agribozból (görög Évia) jött, 1556. április 14-i kezdéssel.⁶² Nem sikerült kiderítenem, hogy az ő pozsegai regnálása meddig tartott,⁶³ de az vitathatatlan, hogy egy bizonyos Halilra cserélték őt le. Ez abból világlik ki, hogy utóbbiról már elhalálozott itteni bégeként emlékeznek meg egy 1559. március 25-i esemény kapcsán.⁶⁴

Nyomába Veli,⁶⁵ a magyar végek másik jelentékeny személyisége lépett: először 1559. április 14-én találkozunk vele ebben a minőségben.⁶⁶ Az utolsó előtti közvetlenül neki címzett parancs, amelyben pozsegai bégeként említik, 1559. július 17-i dátumot visel,⁶⁷ majd július 31-én még egyszer ekként titulálják.⁶⁸ Csakhogy ugyanezen a napon Tütünszüz Hüszejn szendrői béget arra utasították, hogy maradjon helyben, amíg Báli, az új irányító be nem fut, s csak azt követően menjen új szolgálati helyére.⁶⁹ Azt egy augusztus 3-i rendelkezésből tudjuk meg, hogy ez a poszt éppen Pozsega volt,⁷⁰ azaz úgy tűnik, július 3-án Velinek már idejétmúlt megszólítást írtak.

⁵⁹ Dávid–Fodor, „Az ország ügye”, passim.

⁶⁰ Köhbach, *i. m.*, 45/44. jegyzet.

⁶¹ Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ehemalige Konsularakademie, Krafft 284, f. 28^v–33^r.

⁶² Mühimme defteri 2, p. 56, Nr. 510 és 508, ebben a sorrendben.

⁶³ Utoljára egy 1558. január 16-án kelt iratban tűnik fel: Kâmil Kepeci tasnifi 216a, p. 102.

⁶⁴ Dávid–Fodor, „Ez az ügy fölöttébb fontos”, 17, Nr. 16.

⁶⁵ Majdnem hiánytalan életrajzát ld. Köhbach, *i. m.*, 261–264/246. jegyzet.

⁶⁶ Káldy-Nagy Gyula, *A Budai szandzsák 1559. évi összeírása*. (Pest Megye Múltjából, 3.) Budapest, 1977, 65, Nr. 78.

⁶⁷ Dávid–Fodor, „Ez az ügy fölöttébb fontos”, 17, Nr. 16.

⁶⁸ Dávid–Fodor, „Ez az ügy fölöttébb fontos”, 22–23, Nr. 22.

⁶⁹ Dávid–Fodor, „Ez az ügy fölöttébb fontos”, 17, Nr. 15.

⁷⁰ Dávid–Fodor, „Ez az ügy fölöttébb fontos”, 28, Nr. 29.

Egy évvel és egy hónappal később ismét csere következett; legalábbis egy 1560. szeptember 12-én kelt mühimme defteri bejegyzésben arra figyelmeztették Izvornik vezetőjét, hogy késedelem nélkül kellő számban gyűjtsön össze szpá-hikat, akik az alajbég parancsnoksága alatt mindaddig ügyeljenek Pozsegára, amíg az új bég odaér.⁷¹ Három nappal (!) később, azaz szeptember 15-én azt olvassuk egy ruusz defteriben, hogy Hüsejyn pozsegai bégből Szelim szultánfi tanácsadó-nevelője lett, Lala Musztafa pedig, aki addig ezt a feladatkört ellátta, Pozsegára került.⁷² Ez az igencsak törekvő személyiség október 18-ára elérte, hogy még magasabbra lépjen, s temesvári beglerbég lehessen.⁷³ Ugyanaznap nem más, mint az első *mirliva*, Arszlán tért vissza 19 év után Pozsegára, hogy az ügyeket intézze.⁷⁴ Semmi kétség: sokkal rendezettebb viszonyokat talált itt, mint amilyeneket egykor maga mögött hagyott.

Sajnos nem tudni, hogy ezúttal meddig maradhatott itt. A szandzsák aktuális vezetőjéről való következő információnk Haszán bég 1563. április 4-i leveléből származik, amelyet Johannes/Hans Lenkovićnak, a horvát végek *Grenzobristjának* írt, s amely tipikus panaszokat tartalmaz Zrínyi Miklós hajdúinak környékbeli „huncutkodás”-airól.⁷⁵ Hasonló beszámolót vetett papírra az oszmán udvar számára ő és Ferhád zacsasznai bég ez év május–júniusában.⁷⁶ Ez utóbbit azokhoz a papírokhoz csatolták, amelyeket Albert de Wyss/Wijs továbbított Ferdinándnak Isztambulból 1563. július 5-én. A portai rezidens azt írta, hogy Haszán éppen füleki bég volt, amikor átvette Pozsegát.⁷⁷

Hat hónap elteltével egy jellegzetes rotációs áthelyezés történt: 1563. október 18-án Haszánnak Esztergomba kellett mennie, Pozsegára Bajram került a Szerémi szandzsákból, míg az utóbbit Ahmed esztergomi bégnek adták.⁷⁸ Bár nem áll módomban meggyőzően bizonyítani, csaknem kétségtelen számomra, hogy ő is az ismétlők közé tartozott a minket most közelebről érintő közigaz-

⁷¹ Dávid–Fodor, „Ez az ügy fölöttébb fontos”, 127, Nr. 179.

⁷² Mühimme defteri 4, p. 131, Nr. 1331, 1332. Vö. Şerafettin Turan, Lala Mustafa paşa hakkında notlar ve vesikalar. *Belleten* 22/88 (1958) 556. (A cikk írója elbeszélő kútfők – mint Gelibolulu Musztafa Ali és Pecsevi – alapján jut hasonló következtetésre.)

⁷³ Mühimme defteri 4, p. 146, Nr. 1481. Vö. Turan, Lala Mustafa paşa, 556.

⁷⁴ Mühimme defteri 4, p. 146, Nr. 1482.

⁷⁵ Petritsch, *i. m.*, 143, Nr. 403. (Ez az irat a bécsi Kriegsarchivban található.)

⁷⁶ Petritsch, *i. m.*, 144, Nr. 405.

⁷⁷ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Türkei I. Karton 17. Konv. 4. 1563. VI–IX., 19–23. A bécsi Turcica-anyagból való idézeteim Fazekas István regesztáira támaszkodnak, az eredeti iratok csak ritkán voltak a kezemben. E kivonatok ugyan CD-n megjelentek (*Segédletek az Osztrák Állami Levéltár (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv) magyar vonatkozású irataihoz*. Szerk. Fazekas István–Kenyeres István–Sarusi Kiss Béla. H. és é. n.), de ezt a kiadványt elég körülményes használni. A CD bekerült az Arcanum adatbázisába is, de ott sem egyszerű a keresés benne. Hálásan köszönöm Fazekas Istvánnak, hogy egy előzetes verziót rendelkezésemre bocsátott, amelyben sokkal könnyebb eligazodni.

⁷⁸ Kâmil Kepeci tasnifi 218, p. 38 (az új számozás szerint p. 62).

gatási egység élén; 1564. július 8-án viszont már újra előző posztján, Szerémben találjuk.⁷⁹

A következő alkormányzóra, Naszúhra 1564. október 12-i a legkorábbi utalás (bár kinevezési dátuma valószínűleg július 8-ára esett). Az irat egy mühimme defteri parancs, amelyet kívül Hamza mohácsi bégnek, valamint az eszéki, a pécsi és a siklósi kádinak címeztek, s amelyben meghagyták nekik, hogy előzzék meg a moszlavinai (horvát Moslavina Podravska) és a berzöcei (horvát Brezovica) katonák visszaéléseit.⁸⁰ Több parancsot adresszáltak neki 1565-ben és legalább egyet 1566-ban. Utóbbit ez év áprilisában vetették papírra, s benne azt kérték tőle, hogy újítsa föl az Eszék közeli jeles dárdai hidat.⁸¹ Evlija Cselebi szerint 1566-ban az ő tanácsára csapolták le a szigeti várat körülvevő felduzzasztott vizet. Hozzáteszi, hogy nevezett azért ismerte jól a környéket, mert – nyilván korábban – hét évig raboskodott ott.⁸² Erre nézvést másutt nem találtam megerősítést, de a dolog lényegét tekintve elképzelhető.

Pár hónapig nincsenek egyértelmű adataim a pozsegai bég kilétéről. Egy utasításban, amelyet 1568. október 20-án a szandzsák aktuális vezetőjének küldtek, egy bizonyos Hüszejn „korábbi emír”-ként (*mir-i sabık*) szerepel, de munkahelye megjelölése nélkül. A szövegkörnyezet alapján Nenad Moačanin logikusan következtetett arra, hogy Pozsega bégjéről van itt szó, aki – az irat szerint – lerombolta az eszéki átkelő bizonyos részeit.⁸³ Minthogy eddig más megerősítő adat nem bukkant fel, Hüszejnt egyelőre mégsem veszem fel a szandzsák irányítói közé.

Következő hősünk, Báli, 1566. december 10-ig a Szerémi szandzsákot vezette, s akkor tették át Pozsegára. Neve ismerős, s bár Nenad Moačanin azt sugallja, hogy a már ismert Malkocsoglu Báli béggel azonos,⁸⁴ konkrét hivatkozás hiányában ez nem teljesen egyértelmű számomra. Ugyanő vagy sem, az semmi esetre sem kétséges, hogy idősebb veterán volt, mivel éves fizetése 560 000 akcséra rúgott. S bár ennek egy része hiányként jelentkezett, ezt kénytelen volt elfogadni, sőt – meglehetősen sajátos gesztusként – még arra is késznek mutatkozott, hogy három személy kedvéért 41 186 akcséról lemondjon, azzal a – valójában nem túl váratlan, de ezúttal mégis szükségesnek vélt – megkötés-

⁷⁹ Kâmil Kepeci tasnifi 74, p. 85. – Kedvelhette ezt a vidéket, mert Pozsegán és Szerémen kívül kétszer vagy háromszor Szendrőn is felbukkan.

⁸⁰ Dávid–Fodor, „Ez az ügy fölöttébb fontos”, 171, Nr. 36.

⁸¹ Nenad Moačanin, Cisir-i kebir-i Ösek. In: *Veliki osječki most/The Great Osijek Bridge. Povijesni dossier i suvremena interpretacija/Historical Dossier and Contemporary Interpretation*. Zagreb–Osijek, 2014, 87–88.

⁸² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 numaralı yazmanın transkripsiyonu – dizini*. 6. kitap. Haz. Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 2002, 301.

⁸³ Moačanin, Cisir-i kebir-i Ösek, 91.

⁸⁴ Uo.

sel, hogy az adott tételek többé ne szerepelhessenek a kinevezési okmányában. Az érintettek közül ketten a fiai, egy pedig a kethüdája volt,⁸⁵ ami kicsit jobban magyarázza nagylelkűségét. Ő elég hosszú időt tölthetett Pozsegán, majd a vidini béggel, Alival cserélt állomáshelyet 1569. július 27-én. Utóbbi sem panaszkodhatott: évente 430 000 akcsét zsebelhetett be, legalábbis elvileg.⁸⁶ A gyakorlat kicsit mást mutat, ugyanis házainak ránk maradt listáján – mindenfajta magyarázat nélkül – 442 606 akcse a végösszeg. Az említett felsorolás egy olyan ritka tímár defteriben található, amelyben nemcsak, hogy a három következő béget is feltüntették, de a járandóságaikban beállt változásokra is utaltak, ha azokból másoknak adtak, lévén, hogy az alkormányzó alacsonyabb bérre volt jogosult.⁸⁷ Ezen pótlások üzenete tökéletesen egybehangzik a már idézett, a felső szintű vezetőket magában foglaló központi nyilvántartás adataival. Ennek értelmében egymás nyomában Mehmed Fehérvárról, Hizir⁸⁸ Zacsasznárról,⁸⁹ Szinán pedig Szekszárdról mehetett át Pozsegára: 1571. május 12-én (vagy 13-án), 1572. július 9-én és 1574. február 6-án.⁹⁰ Ami a házait illeti, Mehmedé 463 250 akcséra rúgott, benne egy kis, de állandó összeg a Szendrői szandzsákból, amely mindig az övé maradt, függetlenül attól, hogy éppen hol működött.⁹¹ Hizir hivatalosan – beleértve némi emelést és egy kis pluszt (*ziyade*) – 348 310 akcsét érdemelt ki, ám valamilyen okból kifolyólag a Budán őrzött *rúznámcs*e öt érintő bejegyzésében ehelyett 353 610 akcsét látunk.⁹² Szinán még alacsonyabban volt a ranglétrán, mivel alapbére előbb 280 000, majd némi bónusszal 298 700

⁸⁵ Maliyeden müdevver defter 563, p. 48.

⁸⁶ Uo. – Nenad Moacanin (Kapudánságok a bosnyák határvidéken a 16–18. században. *Aetas* 1994/4, 52) 1565-től gradiskai kapudánként beszél róla, illetve – dátum nélkül – mint esztergomi bégről. Ez utóbbi állítást nem tudom igazolni.

⁸⁷ Tapu defteri 486, p. 7–10 (OTKA).

⁸⁸ Carolus Rym, aki helyesen nevezte meg korábbi munkahelyeit (azaz Zacsaszna előtt Akkermant), azt állította, hogy a krimi kán sógora (vagy veje?) volt (*gener Tartarhani*). Sajnos, nem sikerült kideríteni, hogy igaz-e ez, de azért érdemesnek tartom megemlíteni. Vö. Türkei I. Karton 28. Konv. 5. 1572. VII–X., 51–64.

⁸⁹ Azért bocsátották el Pozsegáról, mert nem tudott kijönni a szandzsák népével, az agák és a legénység megélhetését (*dirlik*) ok nélkül mások számára terjesztette fel, vojvodáit pedig ... tímárhoz juttatta. Ld. Mühimme defteri 25, p. 48, Nr. 484. – Mint gyakran máskor is, ez a „büntetés” nem jelentett komolyabb megpróbáltatást Hizir számára, hiszen „áldásos tevékenység”-ét Szekszárdon folytathatta, ugyanattól a naptól, mint amikor Szinán átkerült onnan Pozsegára. Mühimme defteri 25, p. 48, Nr. 482.

⁹⁰ Maliyeden müdevver defter 563, p. 48; Tapu defteri 486, p. 7.

⁹¹ A szokásos formula ez volt ilyenkor: *Her kanda sancak tasarruf ederse, haslarından mahsub olmak üzere*. Máskor „csiflik”-ként (*çiflik tarikiyle*) szerepelt a megjelölés a *haslarından* szó előtt. Így vele kapcsolatban a két formula egyesítve tűnik fel szigetvári regnálása idején: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Flügel 1387 (Mxt 597), f. 263^{r-v}.

⁹² Flügel 1384 (Mxt 571), f. 57^v–58^v.

akcsét tett ki.⁹³ Ezek a számok azt jelzik, hogy ekkor is viszonylag jók voltak a szandzsák anyagi körülményei.⁹⁴

Bár a 90. jegyzetben idézett két forrás teljes összhangban van egymással, egy 1572. február 14-i dátumú díván-rendelkezés azt állítja, hogy Ali pozsegai bég azt javasolta, hogy a szandzsák vezetői ezentúl Moszlavinán tartózkodjanak, s ne Pozsegán, minthogy utóbbi a belső területeken (*iç il*) fekszik, ahonnan nehéz a végekre támadó, ott kárt okozni akaró hitetlenek akciót elhárítani. A javaslatot látszólag elfogadták, kérdés, hogy át is ültették-e a gyakorlatba, s ha igen, meddig tartott ez az állapot.⁹⁵ Magam kissé szkeptikus vagyok, mivel egyetlen olyan példát sem ismerek, amikor akár a szandzsákot, akár annak bégjét moszlavinainak mondták volna. Ami a nevét illeti, nem zárható ki, hogy elírták, vagy a hivatalt 1569–1571 között betöltő Ali egyik, elfektetett betérjesztését vették ekkor elő. Tény, hogy a kérdéses, kronológiaiilag nem teljesen folyamatos vagy tévesen bekötött defter lapjain még kétszer is találkozunk Mehmeddel.⁹⁶ Mindezek miatt Alit ebben az évben nem veszem fel a listára.

A beglerbégeket és a szandzsákbégeket elkülönítve tartalmazó következő birodalomszintű nyilvántartásban az első pozsegai kinevezés dátuma 1576. január 29.⁹⁷ Itt azt jegyezték fel, hogy Haszán, az aktuális alkormányzó előtte Nikápolyban képviselte a szultánt. Szerencsénkre neve után odaírták a pasa címet, ami lehetővé teszi, hogy közelebbről azonosítsuk. Ugyanaz a Haszán ő, aki 1563-as pozsegai, majd esztergomi tartózkodása után 1567 körül temesvári beglerbég lett, ahonnan rossz magaviselete miatt áttették Szendrőbe,⁹⁸ s onnan került Nikápolyba.⁹⁹ Emlékezve Haszán korábbi fontos pozícióira, nem csodálkozunk azon, hogy pozsegai bégeként nominálisan 590 000 akcse¹⁰⁰ bevételig jutott. Egy 1583. május 17-én vagy június 15-én kelt fermánban úgy említik, mint akit ebben a pozícióban ért a halál. A bejegyzés egy jogi vitát tár elénk fia, Musztafa és egy keresztény asszony, Papasz-záde Karin között. Utóbbi azt

⁹³ Flügel 1384 (Mxt 571), f. 250^v–251^r. Vö. Tapu defteri 486, p. 7.

⁹⁴ Hafizović (*Požeški sandžak*, 123.) Naszúhot említi Mehmed után, forrás megadása nélkül. Én nem találtam őrá adatot.

⁹⁵ Mühimme defteri 18, p. 46, Nr. 65 (OTKA). Vö. Kazım Kürşat Yücel, *18 numaralı mühimme defteri (tahlil-metin)*. *Yüksek lisans tezi*. İstanbul, 1996, lapszám nélkül.

⁹⁶ Mühimme defteri 18, Nr. 85 és 141.

⁹⁷ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 19.

⁹⁸ Ebben a pozícióban említik 1570 szeptemberében (Petritsch, *i. m.*, 210–211, Nr. 624.), 1571 augusztusában (*Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Ford. stb. Kovács József László. Budapest, 1986, 37.: a szöveg szerzője, Franz Ömich lelkész is tisztában volt azzal, hogy Haszán korábban temesvári kormányzó volt), 1572 januárjában (Petritsch, *i. m.*, 219–220, Nr. 654.) és 1572 májusában (Mühimme defteri 15, p. 83, Nr. 712.).

⁹⁹ Első nikápolyi adatom róla 1575. november 28-i dátumot visel, amikor 9866 akcsét kap a Szendrői szandzsákban, a „bárhó bég, legyen a birtokában” formában. Ld. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tımar ruznamçe defteri 42, nikápolyi rész, lapszámozás nélkül.

¹⁰⁰ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 19.

állította, hogy 50 000 akce kölcsönt adott az egykori *mirlivának*.¹⁰¹ Ismerte Haszán jó módját, a történet kissé furcsának hangzik, de nincs esélyünk feltárni a hátterét.

Bár az Isztambulban vezetett lista nem beszél róla, Haszán helyére Mahmudnak kellett kerülnie, akire kétszer is kitérnek: elsőként 1578. szeptember 28-án,¹⁰² majd 1579. március 15-én (azt mondva róla, hogy „levelet küldött” a központba).¹⁰³ A második időpontban viszont már nem tevékenykedhetett ott, mivel Ferhád addigi füleki béget 1578. december 9-én Pozsegára tették. Amikor erről szóló okmányát pár hónappal később kiadták, abban 399 339 akce éves bér szerepelt, míg Észak-Magyarországon még csak 349 040.¹⁰⁴

Az udvari nyilvántartás ezen a ponton megint hiányos. Máshonnan derül ki, hogy Ferhád béget Ulama bég/pasa fia, Iszkender¹⁰⁵ követte, aki a szandzsákszékhely közelében 1580. szeptember 28–29-én vívott csetepatéban távozott az élők sorából.¹⁰⁶ Amint azt Joachim von Sinzendorf isztambuli Habsburg rezidens jelentette, a szultán nagy haragra lobbant, hallván, hogy elvesztette jeles emberét, úgyhogy neki magának kellett bocsánatot kérnie a nagyvezírtől.¹⁰⁷ Az egyetlen török dokumentum, amelyet Iszkenderről találtam, azokat az „embereit” (*adamları*) sorolja fel, akik patrónusuk távoztával tímár-birtokban részesültek.¹⁰⁸ Pár héttel Iszkender végzetének beteljesedése előtt hozták létre a Boszniai vilájetet, amelynek ekkor Pozsega is része lett, de az átszervezés – úgy tűnik – nem hozott változást pillanatnyi irányítója személyében.¹⁰⁹

Jóllehet kinevezési dátuma homályban marad, igen valószínű, hogy Iszkender utódja egy Musztafa nevű bég volt. Tevékenységére egy 1581. augusztus 27-i

¹⁰¹ Mühimme defteri 49, p. 57, Nr. 203 (OTKA). Vö. Hasan Yıldız, *XLIX numaralı mühimme defteri (tahlil-metin). Yüksek lisans tezi*. İstanbul, 1996, 91–92.

¹⁰² Mühimme defteri 35, Nr. 664. (Köszönöm Sadık Müfit Bilgének ezt és a következő információt.)

¹⁰³ Mühimme defteri 37, p. 87, Nr. 997.

¹⁰⁴ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 19.

¹⁰⁵ Falánk természetéről (*tantæ enim voracitatis eum fuisse, ideoque pinguem & obesum factum ferebant, vt integrum veruecem feruenti in furno coctum solus absumeret, & repetitis aliquot vicibus, vna die esitaret*) és nagy testéről ld. Istvánfi, i. m., 557.

¹⁰⁶ Pálffy Géza, Egy szlavóniai köznemesi familia két ország szolgálatában: a budróci Budor család a XV–XVIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2002) 943–944 és a 125. jegyzetben citált irodalom.

¹⁰⁷ Türkei I. Karton 42. Konv. 2. 1580. VIII–IX., 281–288; Türkei I. Karton 43. Konv. 1. 1580. X–XII. und s.d., 151–160.

¹⁰⁸ Mühimme defteri 45, p. 267, Nr. 3193.

¹⁰⁹ Hatice Oruç, 15. yüzyılda Bosna Sancağı ve idarî dağılımı. *OTAM* 18 (2005) 253/19. jegyzet. Ferhád szeptember 4-én lett beglerbég, ami nem esik túl távol a Šabanović által (*Bosanski pašaluk*, 78.) által *terminus ante quem*ként megadott és gyakran idézett szeptember 23-ától. Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 2. vonatkozó mondatait ld. İ. Metin Kunt, *Sancaktan eyalete. 1550–1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi*. (Boğaziçi Üniversitesi yayınları, 154.) İstanbul, 1978, 150.

adat vet fényt.¹¹⁰ Itt arról esik szó, hogy beküldött egy 95 fős névsort, akik számára kegyet kért, mert az illetők segédkeztek a távoli végeken található öt vár rendbehozatalában (amelyhez a kincstár nem járult hozzá anyagilag). 8 ziámet- és 37 tímár-birtokost, 20 lovast (*faris*) és 30 *gurebát* (azaz olyan egyéneket, akik még nem tartoztak a katonai rendhez) nevesített, akik munkájuk fejében méltók az uralkodó jóindulatára.¹¹¹

1584. május 12-én Musztafát¹¹² Klisszába rakták, a helyére pedig Szinán jött ugyanonnan.¹¹³ Két hónappal később, július 6-án pedig egy korábbi, valószínűleg várakozási állományban lévő klisszai előljáró (aki nem szerepel az *ümerá* regiszterben), Mehmed bukkan fel Pozsegán.¹¹⁴ Valószínűleg már ő volt a címzettje egy 1584. novemberi parancsnak, amely előírta számára – együtt Szeged és Mohács alkormányzójával –, hogy tegye meg a szükséges lépéseket, ha veszély mutatkozik a boszniai határ régióban, mivel – egyébként az ő esetében mindenképpen logikusan – ez volt a bevett gyakorlat.¹¹⁵

Korábban, Szigetváron, 590 138 akcsét élvezett, ami világos jele annak, hogy egy pályáján megfutott személlyel állunk szemben, akit több mint 25 éven át elég pontosan nyomon tudunk követni. Először 1562–1563-ban Füleken találkozzunk vele,¹¹⁶ majd az Arad-Gyulai szandzsák élén;¹¹⁷ némi szünet után – mint láttuk – Fehérvár, Pozsega, újra Fehérvár következett, aztán Iszkenderije,¹¹⁸

¹¹⁰ Mühimme defteri 45, p. 145, Nr. 1695; Kâmil Kepeci tasnifi 7504, p. 121; Kâmil Kepeci tasnifi 241, p. 105.

¹¹¹ Dátuma 1583. július 31.–augusztus 9. Ld. Kâmil Kepeci tasnifi 5000, lapszámozás nélkül.

¹¹² Adataim talán segítenek feloldani azokat a bizonytalanságokat, amelyek Hafizović leírásában megvannak. Ld. Fazileta Hafizović, Novi podaci o vakufu/legatu Benlu-age u Đakovu. *Scrinia slavonica* 14 (2014) 46–47; Uő, Lala Mustafa-paša – kliški sandžakbeg i vakif džamije u Livnu? *Prilozi za orijentalnu filologiju* 66 (2016) 99–109; Uő, *Požeški sandžak*, 45. Itt Filibeli Musztafa pasát említi pozsegai béggként, ami nagy valószínűség szerint félreértés; nekem csak a 17. században sikerült ilyen nevű tisztségviselőt találnom. Vö. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*. IV. Yayına haz. Nuri Akbayan, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman. (Tarih Vakfı Yurt yayınları, 30.) İstanbul, 1996, 1194. Az adott évben Arslánnak, Haszánnak és Bajramnak hívták az itteni bégeket.

¹¹³ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 19, 35, 8. A defter 35. lapját idézte M. Tayyib Gökbilgin, Prof. Tayyib Okıç ve Bosna-Hersek tarihi, Bosna Eyaleti. In: *Tayyib Okıç armağanı*. Ankara, 1978, XLI.

¹¹⁴ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 35.

¹¹⁵ Musa Günay, *55 numaralı mühimme defteri. Yüksek lisans tezi*. Samsun, 1996, 58, Nr. 79. (Az eredetiben a 45. oldalon.)

¹¹⁶ Gisela Procházka-Eisl–Claudia Römer, *Osmanische Beamtenschreiben und Privatbriefe der Zeit Süleymāns des Prächtigen aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien. Transkriptionen und Übersetzungen*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 357.) Wien, 2007, 122, Nr. 61.

¹¹⁷ Dávid Géza, A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (arad-gyulai szandzsákbégek). *Történelmi Szemle* 94 (1994/1–2) 115–116.

¹¹⁸ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 4.

Delvine,¹¹⁹ Szerém,¹²⁰ Szigetvár,¹²¹ Klissza, Kösztenkil (bolgár Kjusztendil), Pozsega, Szolnok,¹²² ismét Kösztenkil, végül pedig Gyula 1589-ben.¹²³

1585. június 5-én a budai beglerbég utasítást kapott egy javadalommal kapcsolatos vitában. Ezt Mehmed levélben adta elő, amikor pozsegai *mirliva* volt, s benne megismételte azt a kérését, amelyet még 1581–1582-es szigetvári regnálásakor fogalmazott meg.¹²⁴ Eddigre már Pozsegát is oda kellett hagynia (amit az udvar valahogy nem vett figyelembe), mivel Mehmed pasa és vezír javaslatára 1585. május 26-án Mahmud kösztendili bég jött az ő székhelyére,¹²⁵ míg őt valószínűleg Szinán váltotta a bulgáriai városban.¹²⁶

A következő év három kinevezést hozott: először 1586. május 9-én az addigi szerémi bégre, Hüszejnre cserélték Mahmudot, majd július 27-én Musztafa érkezett Klisszából, hogy aztán Hüszejn térjen vissza Pozsegára november 2-án.¹²⁷

Az időpontok megjelölése terén nem igazán megbízható egyik oszmán krónika azt állítja, hogy Tirjáki Haszán rövid ideig Pozsegát igazgatta, valamikor 1587. augusztus 19. előtt,¹²⁸ talán inkább már március 15. tájkán.¹²⁹ A szakirodalomban felvetődött, hogy 1586. december 5–6-án, „amikor Ali pozsegai bég – állítólag mintegy 3500 lovassal és 500 gyalogossal – Ivanics várának vidékén rabolt és szerzett gazdag zsákmányt Szlavóniában, Erdődy bán, testvére, ifjabb Péter és Hallegg szlavón generális vették üldözőbe. A több napon át tartó csatározásban Budor is részt vett, méghozzá nem is akárhogyan. A kemény téli időben »kardját török vérbe mártván« az ellenségből néhányat lekaszabol, többet pedig fogságba ejtett. Az összecsapásban maga Ali bég is elesett; fejét Erdődyék Károly főhercegnek Grácba küldték.”¹³⁰ Minthogy más forrás nem erősíti meg Ali pozsegai működését, tévedésre gyanakszom, amely kétféleképpen oldható fel. Egyrészt nem zárható ki, hogy a szandzsák alajbégjéről van szó, ezt a tiszt-

¹¹⁹ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 5.

¹²⁰ Flügel 1387 (Mxt 597), f. 263^{r-v}.

¹²¹ Dávid Géza, Török közigazgatás a városban. In: *Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából*. Szerk. Bösze Sándor–Ravazdi László–Szita László. Szigetvár, 2006, 124, Nr. 7.; Maliyeden müdevver defter 15283, p. 302–306.

¹²² Tımar ruznamçe defteri 78, szolnoki rész, p. 33–34 (a lapszámozás tölem).

¹²³ Kâmil Kepeci tasnifi 252, p. 27.

¹²⁴ Karácson Imre, *Török–magyar oklevéltár, 1533–1789*. Szerk. Thallóczy Lajos–Krcsmárik János–Szekfü Gyula. Budapest, 1914, 130, Nr. 161.

¹²⁵ Gökbilgin (*i. m.*, XLI.) tévesen adta meg a hónap nevét, amely zi'l-káde (dzsemáziü'l-evvel helyett).

¹²⁶ Kâmil Kepeci tasnifi 244, p. 191; Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 35.

¹²⁷ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 35; Klisszára ld. p. 34 (itt ugyan hiányzik a neve, de a dátum ugyanaz, ám ez elkerülte Gökbilgin figyelmét).

¹²⁸ Osman Ünlü, *Kanije müdafaası ve Cihâd-nâme-i Hasan paşa*. İstanbul, 2015, 170–171. Vö. Mahmut Ak, Tiryâki Hasan paşa. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XLI. İstanbul, 2012, 205 (feltehetőleg ugyanarra a műre támaszkodott, mint amelyet Ünlü kiadott).

¹²⁹ Dávid, Török közigazgatás a városban, 125, Nr. 12.

¹³⁰ Pálffy, *i. m.*, 945.

séget ugyanis elég sokszor tulajdonnévnek vélték a korabeliek. A másik lehetőség, hogy Ali nem pozsegai, hanem zacsasznai/cserneki (horvát Cernik) bég volt, ahogy azt egy 1586. december 6-i német nyelvű levél sejteti ugyanerről az akcióról beszélve: „das an heut dato der Aly beeg von Zernikh (so des Ferhat Pascha aus Bossen brueder) in dj 3500 starkh, als mit 3000 pherdten vnd 500 fuessknechten (nit allain auss seinen santschakh sonder auch aus Bossen vnd Poschega versamblt) ainen vnuersehen einfall auf dise graniczen gethan.”¹³¹ Ennek a variációnak az a nehézsége, hogy a Zacsasznai szandzsákban sem ismerek erre a névre hallgató fő tisztségviselőt ebből az időszakból.

Itt újabb lyuk „tátong”, legalábbis nem tudom pontosan, hogy mikor kezdte meg Ferhád bég a maga pozsegai ténykedését, s volt-e ott előtte még valaki. Nem kétséges viszont, hogy a számára kimért tartam 1589. december 15-én lejárt, s Pécsre küldték.¹³² Posztját Halil vehette át, aki egyébként három héttel korábban még éppen Pécsset kapta.¹³³ Az új döntés sem volt hosszan érvényben, minthogy 1590. január 14-én újra Ferhádöt látjuk Pozsegán.¹³⁴ Ezúttal sem maradhatott azonban itt sokáig, hiszen 1590. szeptember végén korábbi, 1591. július elején pedig elhunyt itteni bégként említik.¹³⁵

Egyetlen árva referenciám van Ali bégre, mégpedig egy általa kezdeményezett tímár-ügylettel összefüggésben, amelyet 1592. november 30-án regisztráltak.¹³⁶ Bécsben őrzött dokumentumok tudnak Ramazán bégről, aki 1593. június 3. körül érkezett Pozsegára, és a sziszeki csatában veszítette életét június 22-én.¹³⁷ Végül Bahtijár neve bukkan fel 1594–1595-ből fennmaradt fermánokban, midőn itteni *mirlivaként* javaslatot tett vitézséget tanúsítók jutalmazására.¹³⁸

Némileg meglepő, hogy a 16. század végéig nem tudok újabb alkormányzót felmutatni, de az is könnyen előfordulhat, hogy én voltam figyelmetlen, amikor a vonatkozó anyagokat vallattam. A krónikák is hallgatnak ekkor a pozsegai bégekről. Konkrét hivatkozás hiányában azt meg nehéz eldönteni, hogy meny-

¹³¹ Radoslav Lopašić, *Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. vieka iz štajerskoga zemaljskoga arhiva u Gradcu*. *Starine* 19 (1887) 52/1. jegyzet.

¹³² Kâmil Kepeci tasnifi 252, p. 166. Vö. Dávid Géza, Mohács–Pécs 16. századi bégei. In: *Pécs a törökkorban*. Szerk. Szakály Ferenc (és Vonyó József). (Tanulmányok Pécs Történetéből, 7.) Pécs, 1999, 81, 84.

¹³³ Kâmil Kepeci tasnifi 252, p. 145.

¹³⁴ Kâmil Kepeci tasnifi 252, p. 191.

¹³⁵ Maliyeden müdevver defter 15567, p. 89, 162.

¹³⁶ Kâmil Kepeci tasnifi 253, p. 4.

¹³⁷ Leopold Toifl, *Das Jahr 1593 als Vorspiel des Dreizehnjährigen Türkenkrieges*. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 100 (2009) 146 (Rachmatinként elírva), 149 (a szerző nem kommentálja az eltérő névalakokat). *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*. I/3, 25–34. könyv, 35–38. könyv (vázlat). Budapest, 2009, 119–120.

¹³⁸ Maliyeden müdevver defter 15567, p. 176, 195.

nyire megbízhatók Hafizović utalásai 1597-ben Ibrahimra, illetve 1598-ban Haszánra.¹³⁹

Bár másutt már kitértem rá, itt is meg kell említenünk, hogy Pozsega rövid ideig a Szigetvári vilájethez tartozott, annak 1595. júliusi (vagy kissé korábbi) létrehozásától egészen a megszűnéséig.¹⁴⁰ A másik változást Kanizsa elfoglalása hozta 1600-ban, amikor három alkormányzóság, a Pécsi, a Pozsegai és a Szigetvári lett az új tartomány része.¹⁴¹

A szóban forgó közigazgatási egység területének a nagysága a természetes változások, el- és visszafoglalások mellett esetenként adminisztratív okok miatt is átalakult. 1580 januárjában például – legalábbis az írnokok szerint – innen hasították ki a Kirkai (horvát Krka) szandzsákot. Bár az információnak ez a része tévedésen alapult, talán nem fölösleges megemlíteni.¹⁴² Az Orahovicei szandzsák viszont egyértelműen Pozsegából sarjadt ki. Egy bizonyos Alit helyeztek az élére 1584. sában 20-án, azzal a feltétellel, hogy virágoztassa fel az alá tartozó régiót. Igyekezete fejében csupán 200 000 akcsét kapott, azt is „becslés szerint”,¹⁴³ azaz nem lehetett egészen biztos benne, hogy sikerül is ennyit behajtania. Minthogy ő az egyetlen alkormányzó a szóban forgó fejléc alatt, a szandzsák további sorsáról pár évig sem innen, sem máshonnan nincs újabb adatunk. 1591-ben merül fel ismét a neve: Pezzen isztambuli értesülése szerint április 26-án a pozsegai bégséget kettéosztották, a mostani bég kapta a kisebb részt, a nagyobbat Charay (Kara?) Ali, aki korábban már volt pozsegai bég; ez esik a határ felé, székhelye Occrowiza (Orahovica).¹⁴⁴ Sajnos a személyek azonosítása nehézségekbe ütközik, de ez a tényen nem változtat.

Következtetések

1538 és 1598 között 43 (és két bizonytalan) béget lehetett azonosítani a Pozsegai szandzsákban. Ez arra vall, hogy a közigazgatás főemberét igencsak gyakran változtatták. 1538 januárja és 1590 szeptembere között mintegy 540 hónap során 40 *mirlivát* őriztek meg számunkra a dokumentumok, míg hozzá-

¹³⁹ Hafizović, *Požeski sandžak*, 123.

¹⁴⁰ Géza Dávid, Ottoman Administrative Strategies in Western Hungary. In: *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*. Ed. by Colin Heywood–Colin Imber. Istanbul, 1994, 39.

¹⁴¹ Vö. Nenad Močanin, Verwaltungsgeschichte Mittelslawoniens als Bestandteil des eyâlets Kanizsa. *Zalai Múzeum* 4 (1992) 73–75; Dávid, Ottoman Administrative Strategies, 41–42.

¹⁴² Erre a kérdésre ld. Géza Dávid, The Formation of the *sancak* of Kırka (Krka) and its First begs. In: *Ottomans – Crimea – Jochids. Studies in Honour of Mária Ivanics*. Ed. by István Zimonyi. Szeged, 2020, 81–84.

¹⁴³ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 35; Gökbilgin, *i. m.*, XLI.

¹⁴⁴ Andreas Birken (*Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B, 13.) Wiesbaden, 1976, 46) csak Ajn Ali évekkel későbbi felsorolásából idézi.

vetőlegesen 90 hónapról részlegesen vagy teljesen hiányoznak az információk. Ez azt jelenti, hogy a 16. században egy bég átlagosan 13,5 hónapot működött Pozsegán, ami rövidebb tartam, mint a hódoltság egyéb régióiban. Más kérdés, hogy néhány érintettet egynél többször neveztek ki ide. Bár alkalmanként nem könnyű megállapítani, hogy az azonos nevek mögött hány személy rejlik, más-kor egyértelműek a megfélemlések. Alapvető lenne tudni, hogy a négy Báli egy vagy két ember-e, mivel ők együttesen 111 hónapig „uralták” Pozsegát, s ha ugyanarról a valakiről lenne szó, ő vinné el a pálmát kollégái között. Ellenkező esetben Arszlán járna az élen, hiszen 45 hónappal ő mondhatná magáénak a leghosszabb megszakítás nélküli tartamot, mégpedig a szandzsák létrehozatalakor. Ha ehhez hozzávesszük követője, Murád 39 hónapját, hét évet nyerünk, ami bizonyos mértékig meghatározó volt az új közigazgatási egység kialakítása szempontjából. Másfelől több mint 20 fő csak egy évnél rövidebb ideig maradhatott itt; figyelemre méltó, hogy 1578 után senki sem ült Pozsegán egy esztendőn át. Lala Hüszejn élvezte legrövidebben a szultán kegyét, csupán három napos, nyilván szimbolikus kinevezéssel. De azoknál is kétségbe vonhatjuk az effektív ténykedést, akiknek három hónapon belül búcsúzniuk kellett magas pozíciójuktól. Néhány személy eleve helyi potentát volt, vagy azzá lett. Megfigyelhető, hogy a Jahjapasa-család és a keletről jött főnökök elég erőteljesen voltak képviselve, főleg az első időkben. Később a társadalmi háttér nem mindig világos, de az, hogy a pozsegai bégek gyakran részesültek szép bérezésben, világosan mutatja, hogy a szandzsáknak fontos szerepe volt a térségben. Tizenhét esetben ismerjük a *mirlivák* birtokainak az összetételét vagy legalább teljes nagyságát: közülük hárman elvileg 6–700 000, négyen 5–600 000, hárman 4–500 000, öten 3–400 000 akcse fölött diszponálhattak évente, és csupán kettőnek kellett beérnie 2–300 000 akcséval. (Mint láttuk, párszor ugyanazokról a vezetőkről van szó.) Jelentős változás regisztrálható a főtisztviselőknek kiosztott jövedelemforrások helyét tekintve: az elején szinte az összes pénz a szandzsákon kívülről származott, ami aztán pont az ellenkezőjébe fordult: sikerült mindent helyben kiadni (kivéve a „bárhon bég” elemet, ha volt ilyen). Volt, akinek pillanatnyi helyzete függvényében vagy más okok miatt 7 (1574-ben), 10 (1572-ben), 16 (1570-ben) vagy 25 (1552-ben) *náhiyében* volt kisebb-nagyobb érdekeltsége. A pozsegai alkormányzók általában Ruméliában, majd Boszniában is (itt Klissza játszott különleges szerepet mind az onnan érkező, mind az oda menő főemberek szempontjából) jutottak új megbízatáshoz: az ismert 26 példából csupán két fő szolgált korábban a birodalom távoli szögletében, illetve egyetlen valaki az udvarban. Ez talán azzal magyarázható, hogy a régió végvidéknek számított, ahol tapasztalat, tehetség és helyismeret nagyobb jelentőséggel bírt, mint a belső területeken, ahol egy kezdő is zökkenőmentesen végezhetette feladatait.

FÜGGELÉK

1.

Pozsega szandzsákbégjei a 16. században

Neve	Szolgáltatának			Előző szolgálati helye	Jövedelme (akcse)
	kezdete	vége	tartama		
Arszlán	1538 eleje?	1541. szeptember 15.	45 hónap?	?	210 114
Murád	1541. szeptember 15.	1544 vége, 1545 eleje?	39 hónap?	Klissza	345 000
Báli	1545. január 22.	1547. március 25.	26 hónap	Vidin	300 000
Ulama	1547. március 25.	1548. március 20.	12 hónap	Boszmia	500 000
Mehmed Hán	1549. december 10.	1550. január 11.	1 hónap	?	700 000
Jahja	1550. január 11.	1550. május 19.	4 hónap	?	?
Ahmed	1550. május 19.	1550. szeptember 14.	4 hónap	Egyiptom	300 000
Ulama másodszor	1550. szeptember 14.	1551. október 10.	13 hónap	Karamán	600 000
Mehmed Hán másodszor	1551. október 10.	1552. március 4. körül	6 hónap	IzvorNIK	700 000
Ulama harmadszor	1552. március 4. körül	1552. december 18–27. előtt	9 hónap	Székesfehérvár	?
Báli másodszor	1552. december 18–27. előtt	1556. április 14.	40 hónap	Vidin	482 630

Neve	Szolgáltatának			Előző szolgálati helye	Jövedelme (akcse)
	kezdete	vége	tartama		
Bajram	1556. április 14.	1558. január körül	20 hónap?	Agriboz	?
Halil	1558. január körül	1559. március 25. előtt	15 hónap	?	?
Veli	1559. április 14. előtt	1559. július 17. körül	4 hónap	Székesfehérvár?	?
Hüszejn	1559. július 17. körül	1559. augusztus 3. körül	1 hónapnál kevesebb	Szendrő	?
Báli harmadszor?	1559. augusztus 3. körül	1560. szeptember 12. körül	13 hónap?	?	?
Hüszejn	1560. szeptember 12. körül	1560. szeptember 15.	3 nap	?	?
Lala Musztafa	1560. szeptember 15.	1560. október 18.	1 hónap	Isztambul	?
Arszlán másodsor	1560. október 18.	1563. április 4. előtt	29 hónap	Mohács–Pécs	?
Haszán	1563. április 4. előtt	1563. október 18.	7 hónap?	Fülel	?
Bajram másodsor	1563. október 18.	1564. július 8.	9 hónap	Szerém	?
Naszúh	1564. július 8.?	1566. december 10.	28 hónap	?	?
Báli negyedszer?	1566. december 10.	1569. július 27.	32 hónap	Szerém	560 000
Ali	1569. július 27.	1571. május 12–13.	21 hónap	Vidin	442 606
Mehmed	1571. május 12–13.	1572. július 9.	14 hónap	Székesfehérvár	463 250

Neve	Szolgáltatának			Előző szolgálati helye	Jövedelme (akcse)
	kezdete	vége	tartama		
Hizir	1572. július 9.	1574. február 6.	19 hónap	Zacsaszna	353 610
Szinán	1574. február 6.	1576. január 29.	24 hónap	Szekszárd	298 700
Haszán másodsor	1576. január 29.	1578. szeptember 29. előtt	?	Nikápoly	590 000
Mahmud	1578. szeptember 29. előtt	1578. december 9.	?	?	?
Ferhád	1578. december 9.	?	11 hónap?	Fülek	399 339
Iszkender	?	1580. szeptember 28–29.	11 hónap?	?	?
Musztafa	?	1584. május 12.	?	?	?
Szinán	1584. május 12.	1584. július 6.	2 hónap	Klissza	?
Mehmed másodsor	1584. július 6.	1585. május 26.	11 hónap	Klissza	590 138
Mahmud	1585. május 26.	1586. május 9.	11 hónap	Kösztendil	?
Hüszejn	1586. május 9.	1586. július 27.	3 hónap	Szerém	?
Musztafa másodsor	1586. július 27.	1586. november 2.	3 hónap	Klissza	?
Hüszejn másodsor	1586. november 2.	1587. március?	4 hónap?	Klissza	?
Tirjáki Haszán	1587. március?	1587. szeptember?	6 hónap?	Szigetvár	?

Neve	Szolgáltatának			Előző szolgálati helye	Jövedelme (akcse)
	kezdete	vége	tartama		
Ferhád másodszor	?	1589. december 15.	?	?	?
Halil	1589. december 15.	1590. január 14. körül	1 hónap	Pécs	?
Ferhád harmadszor	1590. január 14. körül	1590. szeptember vége előtt	9 hónap?	?	?
Ali	?	aktív 1592. november 30. előtt	?	?	?
Bahtijár	?	aktív 1594 előtt	?	?	?
Ibrahim?	?	1597	?	?	?
Haszán?	?	1598	?	?	?

2.

Pozsega szandzsákbégjei a 17. században

Minthogy gyűjtésemben viszonylag sok 17. századi pozsegai vezető is megtalálható, rövid listában az ő nevüket is ideiktatom. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a *liva* többször elvesztette valódi közigazgatási központ mivoltát, minthogy „abrákpénz”-ként, *arpalikként* (*arpalık*) adták oda tartományi kormányzóknak, ami a korszakban másutt is gyakran megtörtént. A feltüntetett dátumok esetenként napra pontosak, máskor hozzávetőlegesek vagy *terminus ante quem*et jelölnek.

Musztafa pasa, korábbi kanizsai beglerbég: 1602. áprilisa előtt. Tımar ruznamçe defteri 259, p. 561; a szandzsákot beglerbégség formájában birtokolja: 1603. április második fele. *Osmanlı tarihine âid belgeler: telhısler (1597–1607)*. Haz. Cengiz Orhonlu. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, 1511.) İstanbul, 1970, 56, Nr. 65; 58–59, Nr. 68; 61, Nr. 71.

Mehmed, korábbi boszniai beglerbég: 1603. július. Kâmil Kepeci tasnifi 149, f. 18^r.

Haszân, 1604. február. Kâmil Kepeci tasnifi 149, f. 63^r.

Hizir, az elhunyt (= Lala Mehmed pasa, nagyvezír, 1595?) kapidszibasija/kapuõre (*kapıcıbaşı*): 1605. október eleje. *Tarih-i Pecsevi*. II. Hely és év nélkül, 307.

Mehmed, 1612. Türkei I. Karton 94. Konv. 2. 1612. V–VII., 177 („Posseski Mehmed Begh” datálatlan horvát nyelvű levele).

Nûri, 1616–1622?. Nenad Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube, 1526–1690*. (The Ottoman Empire and its Heritage, 35.) Leiden–Boston, 2006, 135. Az adat helyességét nem tudtam ellenőrizni. Az időtartam szokatlanul hosszúnak tűnik, s 1617-ből más valakire van adatunk (ld. a következő előljárónál).¹

Ibrahim, 1617. június. Tımar ruznamçe defteri 377, p. 22; 1618. június. Kâmil Kepeci tasnifi 71, p. 645.

Haszân (vagy Hüszejn?) **pasa**, 1631. október 27.–november 24. dátumú parancs alapján *arpalikként* bírja. Kâmil Kepeci tasnifi 266, f. 16^r.

Musztafa pasa, korábbi boszniai beglerbég: 1633. június 26-tól *arpalikként* bírja; megerősítve 1635. március 24-én. Kâmil Kepeci tasnifi 266, f. 16^r.

Mehmed pasa, korábbi ...-i (üresen hagyva) beglerbég: *arpalikként* bírja: 1636. január 20–29. Kâmil Kepeci tasnifi 266, f. 16^r.

Szarhos Ibrahim pasa, korábbi boszniai beglerbég: 1637. január 3. Kâmil Kepeci tasnifi 266, f. 16^r.

Musztafa pasa, aki korábban Karahiszár-i Sarkıt *arpalikként* bírta: 1640. december 18. Kâmil Kepeci tasnifi 266, f. 16^r.

Mehmed, Szilahtár pasa testvére, Jeruzsálem (Kudsz-i Serif) korábbi szandzsákbégje: 1640. december 24. (?). Azért nevezték ki, mert Musztafa (ld. az előző vezetőt) nem fogadta el Pozsegát. Kâmil Kepeci tasnifi 266, f. 16^r.

Rizván pasa, korábbi egri beglerbég: *arpalikként* bírja: 1641. december 21. Kâmil Kepeci tasnifi 266, f. 16^r; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A-RSK-d 1512, p. 38.

Haszân pasa, korábbi temesvári beglerbég: 1643. július 28. A-RSK-d 1512, p. 38.

¹ Moačanin (*Town and Country*, 136.) egy bizonyos Kulaksziz Ali bégről/pasáról is megemlékezik, időpont feltüntetése nélkül.

- Diláver pasa**, várakozási állományban (*mazul*) a Klisszai szandzsákból: 1644. január 24. A-RSK-d 1512, p. 38.
- Iszmail**, korábbi bas kapidzsibasi/főkapuőr (*baş kapıcıbaşı*): 1644. július 4. A-RSK-d 1512, p. 38.
- Hüszejn pasa**, aki korábban a Hercegovinai szandzsákot (törökül Herszek) *arpalikként* bírta: 1644. augusztus 8. A-RSK-d 1512, p. 38.
- Turahánogli Musztafa**, várakozási állományban (*mazul*) a Köszteni szandzsákból: 1645. október 19; megerősítve: 1646. január 7. A-RSK-d 1512, p. 38.
- Memi** (vagy Muhji), várakozási állományban (*mazul*) az Aladzsahiszári (szerb Krusevac) szandzsákból: 1646. április 4. A-RSK-d 1512, p. 38.
- Davudpasazáde Musztafa**, 1646. szeptember 25; megerősítve: 1647. július 4–13. A-RSK-d 1512, p. 38.
- Haszán**, korábbi *bosztandzsibasi* (*bostancıbaşı*): 1647. október 4. Kanizsai pasa címet (*paye*) kapott: 1647. október 16. A-RSK-d 1512, p. 38.
- Musztafa**, korábbi ...-i (nem tudom elolvasni/azonosítani) szandzsákbég: 1650. október 8. A-RSK-d 1522, p. 32. (OTKA); megerősítve: 1651. július 12. A-RSK-d 1522 p. 111. (OTKA)
- Bektas**, újból. Elődje, Musztafa közvetítésével erősítették meg. Ez utal arra, hogy már korábban is szolgált Pozsegán: 1651. július 20. A-RSK-d 1522, p. 114.
- Mehmed**, az udvari *mütefferrikák* közül: 1651. november 8. A-RSK-d 1524, p. 80. (OTKA)
- Ali**, pozsegai alajbég, a ziámet-birtokosok közül: 1652. július 17. A-RSK-d, 1526, p. 22. (OTKA)
- Ibrahim pasa**, 1653. június 16. A-RSK-d, 1526, p. 180.
- Muharrem**, korábbi pozsegai bég megkapja Székesfehérvárt: 1654. október 23. A-RSK-d, 1526, p. 262.
- Muszli**, Buda (nyilván az ottani beglerbég) közvetítésével erősítették meg: 1654. július 11. A-RSK-d, 1526, p. 312. (Kinevezésére nem találtam utalást, a megelőző ilyen bejegyzés a fentebb említett Ibrahim pasára vonatkozik.)
- Mehmed**, feltehetőleg egy korábbi pozsegai bég: 1655. június 8. A-RSK-d 1529, p. 52. (OTKA)
- Haszán pasa**, korábbi kanizsai beglerbég: *arpalikként* bírja: 1655. október 3. A-RSK-d 1529, p. 119. (OTKA)
- Ak Jaka Musztafa**, a szipáhik közül: 1656. június 23. A-RSK-d 1529, p. 265. (OTKA)
- Musztafa**, korábbi kapidzsilar kethüdaszi (*kapıcılar kethüdası*): 1656. október 6. A-RSK-d 1531, p. 2. (OTKA)
- Ibrahim pasa**, 1660. április 17. előtt. Kâmil Kepeci tasnifi 434, p. 12.
- Ibrahim pasa**, korábbi egri beglerbég: 1660. szeptember 26. *arpalikként* bírja. Kâmil Kepeci tasnifi 434, p. 12.
- Musztafa pasa, vezír**, aktív 1660. július. Fekete Lajos, *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában*. Szerk. Dávid Géza. (Budapest Oriental Reprints, A/6.) Budapest, 1993, 223, Nr. 20.
- Haszán pasa**, *arpalikként* bírja: 1663. június. Fekete, *i. m.*, 237, Nr. 73.

- Bekir (?)**, pozsegai *mutaszarrif* (*mutasarrif*): aktív 1663. július. Fekete, *i. m.*, 242, Nr. 91.
- Kaplan Musztafa (?) pasa, vezír**, aktív 1664. február. Fekete, *i. m.*, 260, Nr. 149, 150.
- Findik Musztafa pasa**, 1684. Szilahdár Findiklili Mehmed Aga, *Szilahdár tárihi*. II. İstanbul, 1928, 183.
- Oszmán pasa**, 1684. „1684 elején rosszul teljesített a Buda elleni akciók kivédésében, ezért lefokozták a pozsegai szandzsákbég egyszerű rangjára.” Colin Heywood, *Bosnia Under Ottoman Rule, 1463–1800*. In: *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*. Ed. by Mark Pinson. Cambridge (MA), 1994, 38. Nagyjából 1685 májusában Egerbe ment. Szilahdár, *i. m.*, II. 199.
- Oszmánpasaogli Ahmed pasa, vezír**, nagyjából 1685. májustól 1685. november 27-ig. Szilahdár, *i. m.* II. 199; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat 174, f. 41^r.
- Findik Musztafa pasa**, 1686. december 17-ig, amikor Kanizsára kerül. Szilahdár, *i. m.* II. 261.
- Ibrahim pasa**, 1687. Asmir Hasičić, *Slavonija u sastavu osmanskog carstva (Diplomski rad)*. Sarajevo, 2004, 37. (Az információ forrása: Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*. Zagreb, 1998, 259.)
- Jeni Zaim**, 1691. Močanin, *Town and Country*, 136: „talán az utolsó szandzsákbég”. Nem tudtam ellenőrizni az adatot. A név szokatlanul hangzik.

The *sancakbegis* of Pozsega in the sixteenth century – with an outlook to the seventeenth century

Géza DÁVID

Little attention has been paid so far to the district governors of Pozsega. Using mainly Ottoman archival documents an almost complete list of *sancakbegis* appointed there until 1590 can be assembled. The length of their service, the place they came from and were transferred to, their annual income, and occasionally their family background are often detectable.

Appendix 2 contains a less systematic list of district governors in the administrative unit in question in the seventeenth century.

Tokaji Zsolt

Vörösmarty Mihály *Chinai literatura* című kiadatlan kézírata

A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára Vörösmarty Mihálynak számos olyan, többnyire töredékes kéziratát is őrzi, amelyek a költő életútjának felderítésében, munkásságának alaposabb megértésében, megismerésében csekély szerepet játszanak, és amelyek életében, sőt a mai napig nem kerültek kiadásra. Ezek sorába tartozik a jelen tanulmányban bemutatandó, német nyelvű forrásból készített, könyvismertetőnek szánt nyersfordítása is. Ennek eredetije Robert Morrison (1782–1834) kínai irodalomról értekező, angol nyelvű tanulmányai, illetve könyve alapján készült.

A kínai irodalom ismeretének kezdetei Európában

Kína írásbeli műveltségéről és irodalmáról a 17. századtól kezdve érkeztek egyre növekvő mennyiségben és egyre megbízhatóbb minőségben híradások Európába. Ez azoknak a katolikus, elsősorban jezsuita hittérítőknek, tudós misszionáriusoknak volt köszönhető, akik életükből hosszú éveket, akár évtizedeket is áldozva keresztény hitre kívánták téríteni a Ming- (1368–1644), majd a mandzsu Qing-dinasztia (1644–1911) uralta Középső Birodalom lakóit. A fejlett kultúrával rendelkező, műveltségében Európával egyenrangú Kína megtérítéséhez azonban kevésnek bizonyultak a más országokban már bevált, szokásos missziós módszerek, a prédikációk, a hittérítés, a tanítás. A vallási kérdésekkel kapcsolatos vitákhoz, disputákhoz olyan szakemberekre, specialistákra volt szükség, akik nem csupán kiválóan beszéltek és írtak kínaiul, hanem a kínai szokások, vallások és filozófia terén is alapos ismeretekkel rendelkeztek. A hittérítők céljai között a kínai szépirodalom megismerése csak sokadrangú volt. A nyugati mércével szépirodalomnak tekintett műfajok közül többet (elbeszélés, regény, operadráma) a kínai értelmiségi elit nem is tekintett tanulmányozásra és megőrzésre érdemes kulturális értéknek. A szent életű atyák felismerték, hogy a kínai írásbeliség, a hivatalos magas kultúra legjelentősebb gyűjteménye a konfuciánus kánon, az „öt klasszikus” (*wu jing* 五經) és a „négy könyv” (*si shu* 四書).¹ Az eredmé-

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.2.33>

¹ A tanulmányban a kínai szavakat (neveket és kifejezéseket) a nemzetközi gyakorlatban elfogadott *pinyin* 拼音 átírási változatban tüntetjük fel. A kínai karakterek a hagyományos írásjegyes

nyes hitviták megvívásához elsősorban ezen művek alapos megismerésére és megértésére volt szükség. Valójában tehát a *Biblia* állt szemben a konfuciánus kánon gyűjteményével, amelyet jelentőségét tekintve indokoltan tituláltak a kínai *Bibliának*. Éppen ezért az első nyugati nyelvű beszámolók, majd fordítások is a konfuciánus kánon műveiről, műveiből születtek.

Magyar hittérítők a kínai missziós tevékenység e korai korszakában nem vettek részt, és a 20. századig tudományos felkészültségű, megfelelő kínai nyelvtudással rendelkező magyar szakember sem akadt. Az útleírásokon vagy a saját szakterületükről kikacsingató tudósaink írásain kívül sokáig nem is születtek első kézből származó, elsődleges források alapján készült, hiteles beszámolók, tanulmányok nyelvünkön a kínai kultúrával kapcsolatban. Amit a kínai írásbeliségről a 20. századig magyar nyelven tudni lehetett, szinte kivétel nélkül külföldi források nyomán íródott, amelyek évtizedes, sőt olykor évszázados késéssel érkeztek hozzánk. Éppen ezért a kínai irodalommal kapcsolatban a magyarul olvasható legkorábbi leírásokból és összefoglalásokból szintén a konfuciánus kánonról, az úgynevezett „king”-ekről (*jing* 經) értesülhetett először a magyar nyelvű közönség.

A kínai irodalom legkorábbi említései magyarul

Időpontját tekintve alighanem a tanulmányunkban közreadott, kéziratban maradt Vörösmarty-féle cik克福rdítás lehetett volna az első, amely magyar nyelven átfogóbb tájékoztatást nyújtott volna a kínai literatúráról, bár az irodalomhoz kapcsolódó konfuciánus kánonról korábbi magyar nyelvű forrásokban is találhatók utalások.

A konfuciánus kánonról, konkrétan annak egyik művéről, a *Tavaszi és őszi* vagy *Tavaszi és őszi* című krónikáról (*Chunqiu* 春秋) már Benkő Ferenc (1745–1816) református lelkész *Esztendőnként kiadott parnassusi időöltés* című munkájának 1794-es harmadik kötetében is olvashatunk: „A’ Konfutius hires filosofusnak is vagynak Kanonikus Könyvei, *de essentiis rerum*, a dolgoknak belső valóságáról, *de vita Imperatorum*, az Elöljáróknak életéről, mellynek az a’ Tzimje *Ver & Automnus*, Tavasz, és Ősz. Azoknak külömbiségekért; a’ Morálljának Titulussa. *Medium immutabile*. Ezek közzül a’ hires Históriaik közzül vagon egy a’ Prussiai Király Bibliothecájában-is száz *Volumenbe*, vagy Kötésben.”²

Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) 1800 körül már értekezett a kínai költészetéről, mégpedig a forrása után utólag „Az ázsiai poézisről” címet kapott ismert

formájú (*fangtizi* 繁體字) változatukban olvashatók.

² Benkő Ferentz, *Esztendőnként kiadott parnassusi időöltés*. Harmadik darab. Kolozsvár–Nagyszeben, 1794, 172.

tanulmányában, amely azonban kéziratban maradt. Erről csak jóval halála után, 1844-ben szerezhett tudomást a nagyközönség, amikor is az összes művét tartalmazó gyűjtemény első ízben kiadásra került.³ Csokonai forrása viszonylag friss volt, hiszen William Jones (1746–1794), walesi származású brit filológus 1777-ben megjelent latin nyelvű művét használta.⁴ Tulajdonképpen ennek egy-fajta kivonatolt, összefoglaló fordításának tekinthető a magyar nyelvű tanulmány. Ebben ugyan szerepel a konfuciánus kánon részét alkotó *Dalok könyve* (*Shi jing* 詩經) rövid ismertetése, sőt Csokonai Jones latin fordításában annak egyik versét is bemutatja, de a kínai irodalomról vagy akár a konfuciánus kánonról semmi mást nem tartalmaz.

Csokonai egykori tanára, Budai Ézsaiás (1766–1841) Göttingenben szerzett tudósoklevelet. Megfordult Hollandiában és Angliában is, ahol Oxfordban a Bibliotheca Bodleiana (Bodleian Library) keleti kéziratárának könyvtárosától, az orientalista Uri Jánostól (1724–1796) több könyvet is kapott, amelyeket hazatérve a Református Kollégium könyvtárában helyezett el. Ezeket is felhasználhatta, amikor a debreceni kollégium hallgatói számára tankönyvként elkészítette és 1805-ben, 1808-ban és 1812-ben három részben megjelentette egyetemestörténelem-könyvét,⁵ amely önálló fejezetben taglalja a „Chinaiak históriá”-ját.⁶ A kínai irodalomról külön nem értekezik ugyan, de mint a vallás különösen fontos forrását megemlíti az *Írások könyvét* (nála: *Su-king*; *Shu jing* 書經), melynek „írójának Con-fu-tse, vagy Confucius tartatik”.⁷ Ide vonatkozó forrásaként a német történész, Johann Christoph Gatterer (1727–1799) Göttingenben kiadott egyetemestörténelem-könyvét tünteti fel,⁸ amelyben azonban nemcsak Kína történelmének bemutatása, de a teljes konfuciánus kánon ismertetése is szerepel.

Jelenlegi tudásunk szerint az első magyar nyelven publikált ismertetés kifejezetten a kínai irodalomról csak Vörösmarty nyersfordítása után pár évvel, 1832-ben jelent meg, mégpedig az első magyar nyelvű, már betűrendbe szerkesztett enciklopédiában, a *Közhasznu esmeretek tárában*, amelyet a német *Conversations-Lexikon* magyarított változataként adtak ki. A lexikon szerkesztésében orientalisztikával foglalkozó szakember nem vett részt, a „Chinai nyelv,

³ Csokonai Mihály minden munkái. Szerk. Schedel Ferenc. Pest, 1844, 793–804.

⁴ Jones műve, a *Poeseos Asiaticae commentariorum libri sex, cum appendice* először 1774-ben, Londonban jelent meg, hasonmását 1777-ben Lipcsében is kiadták.

⁵ Könyve első és második részének javított kiadását 1811-ben külön is megjelentette. Ld. Budai Ézsaiás, *Közönséges história melybenn a régi népeknek, nemzeteknek, országoknak és birodalmaknak dolgai foglaltatnak: Kezd. a legrégibb időkön, végz. a' napkeleti birodalom elenyészésénn*. Debreczen, 1811.

⁶ Budai, i. m., 161–168.

⁷ Budai, i. m., 163.

⁸ Johann Christoph Gatterer, *Handbuch der Universalhistorie nach ihrem gesamten Umfange bis auf unsere Zeiten fortgesetzt*. Göttingen, 1761–1765.

írás és literatura” szócikket feltehetően Döbrentei Gábor (1785–1851) költő és később királyi tanácsos írhatta, akinek nevét a lexikonban a világtörténelem, magyar történelem, világirodalom, magyar irodalom, nyelvtan, poétika és verstan szócikkek szerzőjeként tüntetik fel. Az 1832-ben megjelent 3. kötetben szereplő vonatkozó szócikkben ez olvasható: „A chinai literatura gazdag különbféle munkákkal. Confucius előtt poésise is volt. Maradványait lelhetni a’ Si-kingben. Saját ostályt tesznek a’ King-ek vagy szent könyvek, melyeknek Confucius adta mostani formájokat, tartalmok részént történeti, részént erkölcsi-vallásos, részént költői. A’ Kingekből fordítva van francziára a’ Su-king. A’ hist. munkák egyik legfontosbika a’ (hibásan) francziára fordított: „Chinai birodalomtörténet”. Emlitendő még: az angolra fordított „Chinai büntető-törvénykönyv”, a’ „Mukhdenre irt dicséret”, „Yü felülírása” ’sat. A’ császári chinai encyclopaedia, mellyet Kan-hi alatt 1680 kezdtek ’s a’ mult században végeztek el, 6109 köt. áll.”⁹

A szócikkből mindösszesen ennyi vonatkozik a szigorúan vett irodalomra, melynek érdekessége, hogy nem lelhető fel a német lexikonban, vagyis ezt Döbrentei más forrásokat felhasználva írta és toldotta be.

A *Közhasznu esmeretek tára* kínai irodalmat bemutató kötetének megjelenése után három évvel adja közre Toldy Ferenc (1805–1875) irodalomtörténész A’ Kelet’ népei ’s literaturája című tanulmányt.¹⁰ Toldy publikációja a müncheni Karl Friedrich Neumann (1793–1870) professzor 1834-ben a *Nouveau Journal Asiatique*-ben megjelent, Coup d’œil historique sur les peuples et la littérature de l’Orient című cikke¹¹ első részének szó szerinti fordítása. Bár maga az írás igen terjedelmes, ez sem értekezik hosszabban, részletesebben a szigorúan vett szépirodalomról. A kínai kultúrával kapcsolatos alfejezet címe is „A ’chinai miveltség’ rendszere” (*Système de culture chinois*).¹² A Toldy Ferenc fordította cikk egyik elvitathatatlan érdeme, hogy bár átfogó képet nem nyújt a kínai szépirodalomról, már viszonylag pontosan ismerteti a konfuciánus kánont alkotó műveket, ami például a Vörösmarty-féle kéziratban a német forrás elhibázott és ügyetlen összefoglalása miatt hiányos, logikátlan és pontatlan.

A kínai szépirodalomról az első, viszonylag pontos áttekintés Kecskeméthy Aurél (1827–1877) író, újságíró nevéhez fűződik, aki az 1868-ban megjelent *Egyetemes Magyar Encyclopaedia* 6. kötetében olvasható, „A chinai irodalom” című szócikk szerzője.¹³

⁹ *Közhasznu esmeretek tára*. III. Pest, 1832, 175.

¹⁰ Toldy Ferencz, A’ Kelet’ népei ’s literaturája. *Tudománytár* 6 (1835) 86–106.

¹¹ Charles Friedrich Neumann, Coup d’œil historique sur les peuples et la littérature de l’Orient. *Nouveau Journal Asiatique* 14 (1834) 39–73.

¹² Toldy, i. m., 92–106.

¹³ Kecskeméthy Aurél, A chinai irodalom. In: *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*. VI. Szerk. Pollák Nep. János. Pest, 1868, 733–735.

A Vörösmarty-kéziratról

Vörösmarty vizsgálatunk tárgyául választott, könyvismertetőnek szánt nyersfordítása is azok közé az egykor szabad lapokból vagy kisebb füzetekből álló kéziratok közé tartozik, amelyeket 1950 körül félbőr kötésű kötetekbe foglaltak, majd ezt követően a K jelzettel láttak el (K 712–K 722 és K 778). Később ezeket a kolligátumokat megbontották, a kézíratos anyagot pedig borítékokban helyezték el. Mivel az ekkor már zajló kritikai kiadás jegyzetanyagában a sajtó alá rendezők a K jelzetű kötetekre és a főlíószámokra hivatkoztak, így az egyes tételek sorrendjét és számozását változatlanul meghagyták.¹⁴

Az eddig meg nem jelentetett, fel nem dolgozott, *Chinai literatura* (ezentúl: *Cl*) címen¹⁵ nyilvántartott kéziratot elsőként Brisits Frigyes említi a Magyar Tudományos Akadémián kialakított Vörösmarty-szoba ismertetőjében,¹⁶ majd az ugyancsak 1928-ban megjelent jegyzékben, ahol a „Kritikák” között szerepel.¹⁷ Következő említésére a 2016-os, Horányi Károly által összeállított Vörösmarty-gyűjtemény katalógusában kerül sor, amelyben a K 713/II. jelzet alá sorolt „Cikkek, bírálatok, jegyzetek. II.” között, K 713/II. 55–59.f jelzettel szerepel.¹⁸

A kézíraton a cím részeként szereplő forrás megjelölése felett közvetlenül az 1827-es évszám olvasható, amelyről azonban nem dönthető el biztosan, hogy Vörösmarty ezzel a forrásként használt német nyelvű cikk megjelenésének évszámát vagy a fordítás időpontját szándékozott-e jelezni. A fordítás idejének, a kézirat keletkezési korának pontosabb meghatározásához egyrészt a forrásul használt német cikk megjelenési dátuma, másrészt az egykori füzetben közvetlenül a *Cl* után következő, *Pillantat a' Sandwich szigetekre* című másik fordítás megjelenési dátuma nyújt segítséget, hisz ez utóbbi fordítás első része a *Cl* fordításának utolsó néhány sorával közös főlíón (59.) szerepel.¹⁹ A *Cl* (később részletesen ismertetett) forrása a *Literatur-Blatt* 1827. szeptember 28-i számában,

¹⁴ F. Csanak Dóra, Vörösmarty Mihály hagyatéka. In: *A Vörösmarty-gyűjtemény a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában és Régi Könyvek Gyűjteményében*. Szerk. Horányi Károly. Budapest, 2016, 10.

¹⁵ A *Chinai literatura* a kézirat általunk rövidített címe, amelyre a tanulmányban *Cl* formában hivatkozunk. A teljes címe: *Chinai literatura (No 78. Literaturblatt) Rob. Morrison Urnak tudósítása a' Chinai literaturáról, az Asiatic Journal-ból*.

¹⁶ Brisits Frigyes, A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty-szobája. *Irodalomtörténet* 17 (1928) 95.

¹⁷ Brisits Frigyes, *A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty-kéziratainak jegyzéke*. Budapest, 1928, 389.

¹⁸ *A Vörösmarty-gyűjtemény a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában és Régi Könyvek Gyűjteményében*. Szerk. Horányi Károly. Budapest, 2016, 38.

¹⁹ Ennek a németből készített fordításnak a forrása „Blicke auf die Sandwichsinseln” címen a *Blätter für literarische Unterhaltung* című lap 1827-es 246. számában (október 24., 981–983.) és 247. számában (október 25., 985–987.) jelent meg.

a *Pillantat a' Sandwich szigetekre* pedig a *Tudományos Gyűjtemény* (ezentúl: *TGy*) 1828. áprilisi és májusi számában jelent meg.²⁰ Ez alapján annyi állapítható meg, hogy a *Cl* fordítására legkorábban 1827 szeptemberének legvégén, de mindenképpen 1828 áprilisa előtt került sor.

Vörösmarty 1827 végén, miután elvállalta a *TGy* szerkesztését, Pestre költözött. Az 1828-as első, januári szám már az ő szerkesztésében jelent meg, amelyben írásai is olvashatók, vagyis a *TGy* szerkesztői feladataira előkészülve már 1827 végén tudatosan szemlélhette a német lapokat.

Nincs kétségünk afelől, hogy a *Cl* fordítását a *TGy* második részében közreadott *Literatúra*, azon belül is a *Külföldi Literatúra*. Könyv-esmertetés rovatba szánta, amelyben majd április–májusban a *Pillantat a' Sandwich szigetekre* című fordítása is megjelenik. A rovat céljáról, tartalmáról az 1827. decemberi számban olvasható leírás: „A' Tudományos Gyűjteménynek ezen szakaszában közöltetnek nem csak azon Recenzióknak, mellyek Magyar Országban kijött vagy ez felől íratott könyvekről tetettek, kivonásaik (Extractus), hanem minden külső Tudományos Ujságban tett Könyv-viszáglatoknak velei is, a' mennyire ezek a' tudományok', vagy Mesterségek' előmenetelét, és ezzel a' köz hasznót és az elmének tökéletesedését eszközlik.”²¹

Vörösmarty 1828-ban már szerkesztői szemmel szemlélte a német nyelvű lapokban (*Kunsblatt*, *Blätter für litterarische Unterhaltung*, *Ausland* stb.) megjelent, a *TGy* könyvismertetőjébe szánt cikkeket. Talán nem csupán szerkesztői szempontok játszottak közre abban, hogy melyik német cikkek magyar nyelvű megjelentetését tartotta kívánatosnak. Staud Géza (1908–1988) irodalomtörténész 1930-ban megjelent munkájában már az ekkor kiválasztott, lefordított és megjelentetett cikkek kapcsán is a romantikus „Vörösmarty orientalizmusát” látja bizonyítottnak,²² amelyet egyébként mind előtte, mind utána több életrajzírója is hangsúlyoz.

Vörösmarty fordításának forrása

Vörösmarty forrásaként a hetente kétszer megjelenő, *Literatur-Blatt* című német irodalmi figyelő 78. számát tüntette fel. A cikk az 1827. szeptember 28-i számban, a 310–312. oldalon olvasható „Chinesische Literatur. Herr Rob.

²⁰ *Tudományos Gyűjtemény* 4 (1828) 115–119; 5 (1928) 111–116. Kritikai kiadása: Vörösmarty Mihály, *Vegyes prózai dolgozatok (1826–1841)*. (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 15.) Sajtó alá rend. Bodolay Géza–Horváth Károly. Budapest, 2000, 209–216, 559–561.

²¹ *Tudományos Gyűjtemény* 11 (1827/12) 123.

²² Staud Géza, *Az orientalizmus*. 2. kiad. Budapest, 1999, 130–133. Megjegyzendő, hogy bár 1930-ban megjelent könyvében Staud részletesen felsorolja Vörösmarty keleti tárgyú cikkeit és fordításait, annak ellenére nem említi a *Cl*-t, hogy kéziratban történő létezése már 1928-ban közismert volt.

Morrison's Nachricht über die Chinesische Literatur, aus dem *Asiatic Journal*” címmel. A német szöveg szó szerint megegyező első része azonban „Morrison's Nachricht über die chinesische Literatur. (Aus dem *Asiatic Journal*).” címmel mintegy két évvel korábban már megjelent a *Morgenblatt* (ezentúl: MB) 1825. október 20-i számában,²³ és itt egyértelműen kiderül, hogy fordításról van szó.²⁴

Az *Asiatic Journal* (ezentúl: AJ) első sorozatának (1816–1829) teljes címe *The Asiatic Journal and Monthly Register for British India and its Dependencies* volt. A Brit Kelet-indiai Társaság (British East India Company) támogatásával megjelenő havilap 1825. szeptemberi számában található Robert Morrison²⁵ protestáns misszionárius írása Chinese literature címen,²⁶ amely egyértelműen a német fordítás alapjául szolgált. Ugyanennek a számnak a könyvismertető („Book Review”) rovatában található Robert Morrison 1825-ben megjelent rövid, mindösszesen 52 oldalas (+12 oldal illusztráció és kínai szövegmutatvány) művének, a *Chinese Miscellany*nek²⁷ (ezentúl: CM) az ismertetője is.²⁸

²³ *Morgenblatt für gebildete Stände* 251 (20. October 1825) 1003.

²⁴ A cikk végén az *A. d. Ueb.* rövidítés olvasható, vagyis *Anmerkung des Übersetzers* („a fordító megjegyzése”).

²⁵ Robert Morrison (1782. január 5.–1834. augusztus 1.) skót származású brit presbiteriánus hittérítő és kínai filológus. Az erősen vallásos családban nevelkedett Morrison már fiatalon megtanult görögül, héberül és latinul. Családja akarata ellenére 1804-ben beiratkozott Londonban a misszionáriusképzésre. Az Angol Missziós Társaság 1807-ben küldte őt Kínába azzal a feladattal, hogy tanulja meg a kínai nyelvet, és fordítsa le kínaira a Bibliát. Morrison volt az első protestáns hittérítő, aki a katolikus misszionáriusok után, mintegy két évszázaddal lemaradva, Kínában tevékenykedett. Amikor Makaó érintésével Kantonba érkezett, még érvényben voltak a kínai császárok kereszténységet tiltó rendelkezései, aminek része volt az is, hogy a lakosságnak halálbüntetés terhe mellett tilos volt idegeneket kínaira tanítani. Morrison ennek dacára nem csupán kiválóan megtanulta a nyelvet, de egy kínai–angol szótár összeállításán is elkezdett dolgozni. 1813-ra elkészült az Újszövetség kínai fordításával. 1819-ben elkezdte az Ószövetség átültetését is. Munkája során nagyban támaszkodott a katolikus, főként jezsuita hittérítők akkor már létező részleges fordításaira. Munkájában közreműködött társa, William Milne (1785–1822) is. Kínai nyelvtankönyvét (*A Grammar of the Chinese Language*) 1815-ben nyomtatták ki, és ekkor jelent meg háromkötetes kínai–angol szótárának (*Dictionary of the Chinese Language*) első kötete is (a teljes művel 1823-ban készült el). Felesége 1821 nyarán, illetve munkatársa, Milne 1822 nyarán bekövetkezett halála után Morrison elhagyta Kínát, rövid ideig Délkelet-Ázsiában tartózkodott, majd 1824-ben hazatért Londonba. 1825-ben a Royal Society tagjai közé választotta. 1825 szeptemberében második feleségével együtt visszatért Kínába. 1834-ben, 52 éves korában hunyt el Kantonban, és Makaón helyezték végső nyugalomra. Ld. Wilbert R. Shenk, Morrison, Robert. In: *Biographical Dictionary of Christian Missions*. Ed. by Gerald H. Anderson. New York, 1998, 473–474.

²⁶ Robert Morrison, Chinese Literature. *The Asiatic Journal and Monthly Register* 19 (1825) 309–317.

²⁷ A *Chinese Miscellany* Morrison könyvének rövidített változata, a mű teljes címe: *Chinese Miscellany. Consisting of Original Extracts from Chinese Authors, in the Native Character; with Translations and Philological Remarks*. London, 1825.

²⁸ *The Asiatic Journal and Monthly Register* 19 (1825) 331.

A *CM* fejlécén a 33. oldaltól az 52. oldalig a Chinese Literature olvasható, amely szakasz három nagyobb részből áll: 1. Literature of the Chinese (33–37. old.); 2. A Summary of the Chinese Ancient Books. Called *Woo-king* and *Sze-Shoo* (37–43. old.); 3. Notices of European Intercourse with China, And of Books Concerning It, Arranged in Chronological Order (44–52. old.). Jóllehet az *AJ*-ben megjelent Chinese Literature című írásról nem derül ki, az valójában a *CM*-ben megjelent két tanulmány, a Literature of the Chinese és az A Summary of the Chinese Ancient Books... szó szerinti utánközlése.²⁹ Az első tanulmányt egy rövid bevezető részt követően Morrison tizenegy rövidebb egységre osztja, amelyeket római számokkal (I–XI.) jelöl. Az *AJ*-ben megjelent Chinese Literature második tanulmánya, amely mintegy alfejezetként van szedve, egy újabb rövid bevezető szakasz után szintén római számokkal jelölt hat egységre (I–VI.) van osztva.

Jóllehet a Vörösmarty forrásaként szolgáló német szövegről úgy tűnhet, mintha az angol nyelvű tanulmány ismertetője lenne, valójában annak szakszerűtlenül, hanyagul kivonatolt részleteinek fordítása. Az 1825-ben a *Morgenblatt*-ban megjelent rövidebb német fordításban az ismeretlen fordító elhagyja az angol szöveg római számokkal jelölt tagolását, de jól megállapítható módon, kisebb változtatásokkal az angol cikk első részének rövidebb bevezetőjét, a teljes első (I.) szakaszt, valamint a második (II.) szakasz első két bekezdését (a szakasz mintegy felét) közli német fordításban. A Vörösmarty forrásául szolgáló, az 1827-es *Literatur-Blatt*-ban megjelent hosszabb német fordítás az angol szövegben szereplő, római számokkal jelölt tagolást visszaállítva átveszi az 1825-ben már megjelent fordítást. A III. szakasztól kezdve azonban már nem az első tanulmányt fordítja, hanem a második tanulmányt veszi alapul. Vagyis teljes terjedelmében hiányzik az eredeti angol cikk első tanulmányából a II. szakasz második fele, a III–XI. szakasz, illetve a második tanulmány bevezetője, valamint I. és II. szakasza. A hiányzó részekről a fordítás összefoglalót sem ad. A német szöveg zavaros érthetlenségét leginkább ez a kihagyás okozza. A következő nagyobb szövegkihagyás is elég hamar, a III. szakaszban figyelhető meg, amikor a fordító egy több mint két oldal terjedelmű részt, a szakasz mintegy 80–90%-át kihagyja a német változatból. Az angol nyelvű tanulmány további része (IV–VI. szakasz) apróbb változtatásoktól eltekintve csorbítatlanul megjelenik a német fordításban is.

Ha meg akarjuk érteni, hogy a Vörösmarty által teljes terjedelmében lefordított *LB*-cikk valójában miért nem a kínai irodalomról szól, miként azt a címe ígéri, s hogy mi okozza a cikk logikátlan, értelemzavaró struktúráját, akkor érdemes áttekinteni azt, hogy az angol eredetihez képest mely részek maradtak ki a német fordításból.

Az első tanulmányból kimaradt:

²⁹ Morrison, *Chinese Miscellany*, 33–37, 37–43.

a II. szakasz második fele, amely a kínai történetírásról közöl néhány tényt és gondolatot;

a teljes III. szakasz, amely a történelmi regényekről szól, bár közülük cím szerint egyet sem említ meg a szerző;

a teljes IV. szakasz, amely rendkívül röviden, csupán három sorban közöl keveset a kínai sajtóról;

a teljes V. szakasz, amely hosszan értekezik a kínai költészetéről;

a teljes VI. szakasz, amely a könyvgyűjteményekről szól;

a teljes VII. szakasz a földrajzi és térképészeti művekről;

a teljes VIII. szakasz az orvosi és gyógyászati művekről;

a teljes IX. szakasz a csillagászati művekről;

a teljes X. szakasz az esszéirodalomról;

a teljes XI. szakasz a konfucianizmus, a taoizmus és a buddhizmus morál-filozófiai és vallásos irodalmáról.

A második tanulmánynak már a címében is szerepel a konfuciánus kánon két nagy csoportja, az „öt klasszikus” és a „négy könyv” megnevezése. Ez a tanulmány teljes terjedelmében a konfuciánus kánont alkotó művekről tudósít. Az I–V. szakaszban az „öt klasszikus” részletes leírása olvasható, míg az utolsó, VI. szakaszban a szerző a „négy könyv” ismertetését adja. A német fordításból az alábbi szakaszok maradtak ki:

a bevezető rész, amelyben a szerző általában a konfuciánus kánon jelentőségéről szól, illetve elmagyarázza a 'kánon, szent könyv' jelentésű jing 經 karaktert; a teljes I. szakasz a *Dalok könyvéről*,³⁰ amely a konfuciánus kánon szépirodalmi értékét tekintve legértékesebb műve, hiszen ez az antológia 305, a Kr. e. 10. századtól kezdve egészen a Kr. e. 6. századig keletkezett népdalt, munkadalt, ünnepi, szertartási éneket, himnusz stb. tartalmaz;

a teljes II. szakasz, amelyben az *Írások könyvének*³¹ bemutatása olvasható;

a III. szakasz jelentős hányada, amelyben a szerző a többi műhöz képest indokolatlanul hosszú terjedelemben és részletességgel értekezik a *Változások könyve*³² filozófiai, metafizikai aspektusairól.

A kéziratos fordítás jegyzetekkel ellátott átírása

A kéziratban a közékezés meglehetősen bizonytalan, és a magánhangzók rövidségének-hosszúságának jelölése is következetlen. Ennek ellenére, mivel a kézirat első közléséről van szó, a szöveget betűhív átírásban, emendációk nélkül közöljük, feltüntetve a fóliószámokat, jelölve azok *recto* (r.) és *verso* (v.)

³⁰ AJ: *She-king; Shi jing* 詩經.

³¹ AJ: *Shoo-king; Shu jing* 書經.

³² AJ: *Yih King; Yi jing* 易經.

oldalait. Vörösmarty a fordításban nem használt jegyzeteket, így a közbeékelte jegyzetpont-hivatkozások tőlünk származnak. Ezek egyaránt tartalmaznak a kézirat szövegére vonatkozó formai, ortográfiai, illetve a forrástól való eltérésekre stb. tett megjegyzéseinket és az annak tartalmára vonatkozó értelmezéseinket, magyarázatainkat. A kínai szavak (nevek, kifejezések) esetében mindenkor megadjuk a német (*MB*, *LB*) és az angol (*AJ*, *MC*) változatban használt alakot, majd pedig – mint a tanulmány egyéb részeiben – a nemzetközi gyakorlatban elfogadott *pinyin* átírási változatot is. A kínai karakterek a hagyományos írásjegyes formájú változatukban olvashatók.³³ A fordítás alapjául szolgáló német nyelvű cikket teljes terjedelmében a tanulmány végén, a Függelékben adjuk közre.

[55 r.] *Chinai literatura* (No 78. *Literaturblatt*) Rob. Morrison *Urnak tudósítása a' Chinai literaturáról, az Asiatic Journal-ból.*

Monda szerint Chinában a' legrégebbi időkben csomó kötéllel szokták az uralkodók parancsolatát a' távolban kihirdetni, vagy különben a' gondolatot megjegyezni. A' legközelebbi lépés a' rendszer' megjavítására Csang-hüü³⁴ által történt, a' ki 4 szemmel ábrázoltatik, 's hagyomány szerint 2600 évvel élt Krisztus előtt. Egy bizonyos csillagzatnak, a' tekenős béka borítéka' ereinek, 's a' lópatkó nyomának vizsgálatából gondolatja jön betűket képezni. Vékonyra metélt bambusz volt az első tárgy melyre irtak, későbbben selyemre, 's a' keresztény számlálatnak mintegy első századában találtatott föl a' papiros. Írószerűl egy hegyesített vesszőke szolgált, mely folyó tentába mártatott. Szörecseteket használtak már Krisztus előtt szinte 300 évvel. A' kemény (*Tintenstöche*)³⁵ C. 600ik esztendejében találták ki, 's a' tizedik század felé kezdettek metszett tőkéről lenyomást³⁶ venni.

[55 v.] I A' Chinai literatura áll a' régi philosophusoknak, Confucius (tulajdonképpen Kung-fu-tse)³⁷ korabeli munkáikból, vagy gyűjteményeikből Krisztus

³³ Ld. az 1. jegyzetet.

³⁴ *AJ*, *CM*: *Tsang-hě* ; *MB*: *Tsang-häu*; *LB*: *Tsang-hüü*. *Cangjie* 倉頡 a legendák szerint a Sárka Császár (Huangdi 黃帝) segítője avagy hivatalnok volt, aki a madarak és vadak lábnyomait tanulmányozva jutott az írás megalkotásának ötletére. Már az ókortól kezdve szokás volt négy szemmel ábrázolni, ami a különleges éberségét szimbolizálja.

³⁵ A *kemény* szó után üres helyet tartva a sor végén, a jobb lapszálon olvasható zárójelben a német eredetiben szereplő *Tintenstöche* kifejezés. Az angol szövegben ezen a helyen a *solid squares of ink* („kemény tinta-tömbök”) szerepel. A hagyományos kínai írás és piktúra jellegzetes és nélkülözhetetlen kelléke a préselt tusrúd (*huimo* 徽墨), amelyet enyv hozzáadásával fenyőgyantakoromból készítenek, majd szögletes formába préselnek és szárítanak ki. Íráshoz vagy festéshez a szilárd tust speciális, úgynevezett tusdörzsölő kövön vízben dörzsölve hígítják a kívánt sűrűségűre és árnyalatúra.

³⁶ A *lenyomást* szó után a német forrásban szereplő *Blöcken* (’blokkok’) szó olvasható. Tulajdonképpen a vésett fadúcokról történő nyomtatási technikáról van szó.

³⁷ Confucius (a mai magyar helyesírás szerint Konfuciusz; Kr. e. 551–Kr. e. 479) latinított változata a több néven is ismert ókori kínai bölcs nevének. Itt zárójelben, a német eredetivel meg-

sz. előtt 500 évvel, ide számítván a' sok jegyzeteket, magyarázatokat, 's az eredeti textus körülírásait; továbbá a' vitatásokat azoknak valódiságukról, és rendéről bizonyos szavaknak, és állításoknak, 's a' homályos helyek értelméről. A Vu-King (öt szent könyv) textusa és Spe-su-é (4 könyv)³⁸ mely Confucius 4 tanítványaitól készített, a' honnan nevét is vette, olly tanításokat és ok-főket foglalnak magokban, mellyeket mesterük javalt, és velök közölt. A' könyvek' számára nézve az első munka Moses' Pentateuch-ához,³⁹ az utóbbi a 4 Evangelistához hasonlít; de mennyire különbözök tartalmaik! Némelly helyeit Vu-king' régibb részének kivevén, mellyekben a' Noahról⁴⁰ fiaira szállott tudásból valami csillámlani látszik, a' többi nem egyéb mint egy földi alkotmánya a' személyes, házi, 's országos szokásoknak,⁴¹ mellynek nincs egyéb kútfeje mint az emberi szív' kevelysége, a bírvány, vagy a' pillantat' kenyei.

[56 r.] II A' Chinai literaturának komolyabb részéből legelsők Chinának, és belső, külső, főképen a' Kúnokkal,⁴² és tatárokkal viselt hadainak történetei, mellyek több kötetet töltenek, jobbára komoly stílusban írva, 's ők jegyzetekkel vannak vegyítve az előforduló személyekről, 's esetekről, 's holott helyenként torekedés látszik a' következtetések azon okokra visszavinni, mellyek uralkodnák a' tőlök gondolt Kéltényűben,⁴³ kiről hiszik, hogy az erkölcsi és testi világnak ura. Ők a' vízözönt K. e. 2200 esztendőre teszik (Claproth szerint 308^a)⁴⁴ 's vízözön előtti regéiket nagy szerzőjükről Fohe és Nu-vo-ról,⁴⁵ a' ki köveket

egyező módon, a Kung-fu-tse (Kongfuzi 孔夫子) szerepel.

³⁸ *A wu jing* 五經, vagyis az „öt klasszikus” és a *si shu* 四書, vagyis a „négy könyv” alkotja az úgynevezett konfuciánus kánont, amely azokat a Kr. e. 300 előtt keletkezett műveket foglalja magában, amelyeket a hagyomány magához Konfuciuszhoz köt. A két kifejezés az *AJ*-ben és a *CM*-ben angolosan *Woo-king* és *Sze shoo*, a *MB*-ban németes írásmóddal, de hibásan *Wu-knig* és *Spe-schu*, a *LB*-ban pedig *Wu-king* és *Spe-schu* formában szerepel, amelyet Vörösmarty is átvett.

³⁹ Ti. Mózes öt könyve.

⁴⁰ Ti. Noé.

⁴¹ A bal lapszálon, közvetlenül a *szokásoknak* szó elé kiírva a német *Sittlichkeit* ('erkölcs') szó. Ezen a ponton Morrison valójában a – későbbiekben németül hibásan említett – *yin-yang* 陰陽 elméletre utal.

⁴² *AJ, CM: Huns; MB, LB: Hunnien*. Valójában az ázsiai hunokról van szó, akikről a kínai krónikák *hsziung-nu* (xióngnu 匈奴) néven emlékeznek meg. A 19. században általános volt a hunokat a magyarokkal rokon kunokkal azonosítani, Vörösmarty több művében is így említi.

⁴³ *AJ, CM: Dual System of the Universe; MB, LB: Zweywesigen*.

⁴⁴ Julius Klaproth (1783–1835) német nyelvész, filológus, orientalista és utazó, aki többek között a Magyar Tudós Társaságnak is külső tagja volt. Morrison művében nem hivatkozik rá. A *MB*-ban a cikk végén jegyzetként olvasható, hogy *Herr Klaproth sagt: 3082*, mellette pedig fel van tüntetve, hogy ez a fordító megjegyzése (*A. d. Ueb.*). A *LB*-ban zárójeles beszúrásként található ugyanez a hivatkozás, de már a *MB*-hoz képest hibásan: *Hr. Claproth sagt 308. Anm. d. Uebers.*). Klaprothnak a kínai források alapján az özönvíz idejére vonatkozó spekulációi és kalkulációi az *Asia polyglotta* című munkájában (Paris, 1823.) találhatók a 30–34. oldalon, ahol is a kínai özönvíz időpontját a Kr. e. 2297-től a Kr. e. 2278-ig terjedő időszakra teszi.

⁴⁵ *AJ, CM: Fuh-he (Fo-hi) and Neu-wo; LB: Fo-he und Nu-wo*. A kínai legendák két kultúrhérosa Fuxi 伏羲 és Nüwa (vagy másik kiejtés szerint: Nügua) 女媧. A historizált mitikus

olvasztott, 's avval az egeket beragatta/kijavította, szinte 3200-ig teszik K. sz. előtt. De azt, Nuvo férfi volt-e vagy nő, nem tudják, mert noha (mondják) az asszony jegy meg van a' névben,⁴⁶ ez még sem bizonyít; mert akkor még írás nem volt.

[56 v.] III A' harmadik könyv Jih-King,⁴⁷ előadja az elváltozásokat, 's másításokat, mellyek a' természetben a' Kétezőség' rendszerére vannak építve.⁴⁸ „Semmi, bár melly nagy, nincs a' min ez a' két okfő által ne hasson, és semmi nincs olly kicsin, hogy meg ne gyógyítsa.”⁴⁹ A' mi, egyébiránt már régen ösmeretes Philosophiájokból kijő, az Tan-Kieh,⁵⁰ vagy Le,⁵¹ a' mi talán a' mi

történetírásban mindkettőjüket a mitikus kor „három fenség”-e (*san huang* 三皇) közé sorolták. Fuxi ősatyának tulajdonítják például a halászháló és a jósláshoz használt trigramok feltalálását, de ő tanította meg az embereket a vadászatra, a halászatra és a tűzön való ételkészítésre. Az időszámítás kezdete körül kezdték Nüwa párjaként említeni, akivel olykor páros lényként ábrázolják; emberi felsőtesttel rendelkeznek, de az alsó részük egymásba fonódó kígyó- vagy sárkányfarok. Egyes ókori források Nüwának tulajdonítják az emberek teremtését, illetve a beszakadt égbolt kifoltozását és megtámasztását.

⁴⁶ Ti. Nüwa nevében a *nü* 女 írásjegy jelentése: 'nő', amely a jelentésre utaló gyökként szerepel neve második tagjában is.

⁴⁷ *AJ, CM: Yih King; LB: Jih-King*. Nem más, mint az az ókínai jóskönyv, a magyarul *Változások könyve* címen ismert *Yi jing* 易經.

⁴⁸ A kéziratban zárójelben az eredeti német szövegből a teljes mondatot kiírja Vörösmarty: *welche auf das System der Zweykräftigkeit in der Natur gegründet sind, die nach ihnen das Weltall durchdringt* („amelyek a természetben lévő kétezőség rendszerére vannak alapozva, amely azután behatol a mindenségbe”). Az angol szövegben: *founded on the system of Dual Powers in Nature* („a kétezőség rendszerére van alapozva a természetben”).

⁴⁹ *AJ, CM: Nothing, how great soever, that these principles do not include; and nothing, how small soever, that they do not divide. LB: Es gibt nichts, wie groß es seyn mag, das diese Grundsätze nicht durch: dringen; und nichts, wie klein es auch sey, das sie nicht heilen*. Az idézetben szereplő angol *divide* 'feloszt, szétválaszt, elkülönít' igét a német helytelenül fordítja *heilen*-ként, ezért olvasható Vörösmarty fordításában: [...] *hogy meg ne gyógyítsa*. Az angol szöveg lehetséges fordítása: „Nincs semmi, bármely nagy legyen is, amit e két elv magában ne foglalna; és nincs semmi, bármely kicsiny legyen is, amit azok fel ne osztanának.” Morrison művében a *Változások könyvének* azon, Kr. u. 12. századi neokonfucianus magyarázatát ismerteti, amely Zhu Xi 朱熹 (1130–1200) nevéhez köthető. Az idézet maga is Zhu Xi művében található.

⁵⁰ *AJ, CM: Tae-keih; LB: Tan-kieh. A daji* 大極 kifejezést a magyar szakirodalomban általában 'Nagy Eredőpont'-ként fordítják. Az eredetileg jóslásra szolgáló *Változások könyvét* a konfucianus tudósok később kozmológiai, etikai és metafizikai magyarázatokkal látták el. A magyarázat szerint a Nagy Eredőpont, amely benne foglaltatik a *Változások könyvének*, hozza létre a Két Formát (vagyis a *yint* és a *yangot*); a Két Forma hozza létre a Négy Jelképet; a Négy Jelpép pedig létrehozza azt a nyolc úgynevezett trigramot (*ba gua* 八卦), amelynek kombinációiból felépíthető a *Változások könyvének* 64 jósjele.

⁵¹ A *Le* (*AJ, CM, LB*) tulajdonképpen a *li* 理, amely a *Változások könyvének* 'szabályoz, elrendez', illetve 'alap, indíték' jelentésű, és a későbbi metafizikai fejtegetések során kapcsolták össze a Nagy Eredőponttal. A német fordításból ezen a helyen jelentős rész kimaradt az angol eredetihez képest, ahol is Morrison neokonfucianus alapon hosszasan és részletesen tárgyalja a *daji* jelentését, jelentőségét és kapcsolatát a *li*-vel. Ennek hiányában már a német szöveg ezen része is nehezen értelmezhető.

első okunkkal megegyez. De ezen első ok nálok nem a' tiszteletnek, reménynek bizodalomnak, 's imádásnak tárgya – nem Isten, hanem egy a' természetet lelkesítő Mindenség a' mellynek semmi befolyása az embere, 's avval semmi egybekötése. Sőt magok az istenek, mint a' többi világ, a' Kéterőnek Szang és Szin⁵² (nyugalom és mozgás) művei; noha különféle tündéres kapcsolása által nemelly mathematicai alakoknak a' jó, és bal szerencsét, a' jót, és gonoszt is ezen Kéterőre viszik vissza. [57 r.] Meg kell azonban vallani, hogy e' munkában sok jó tanítás is foglaltatik. Egy Cathol. Missionarius a' *Mémoires sur la Chine* 2-ik részében⁵³ kiadott valamit, a' minek a Chinai Methaphysica magyarázatának kellne lennie, és e' szóban Sang-Te⁵⁴ gondolja a' minden ható istent találni; és Dr Milne⁵⁵ is így érzi. De bizonyos, hogy az írók a Szung-dynasztia⁵⁶ óta lassanként minden istenit kibizonyítottak a' régiek' írásaiból, 's abból a' Materialismust csinálták, mellyet most rendszerökben találunk, 's a' mit a' Francziák pur deisme-nek⁵⁷ mondanak.

IV A' negyedik könyv Vu-king-nak neveztetik,⁵⁸ melly a' helyes magaviselet 's az élet, minden állapataiban előfordulható szertartások' egyetemes szabályait foglalja magában. Ezen része az ó írásoknak Le-King⁵⁹ nevet is visel,

⁵² AJ, CM: *Yin and Yang*; LB: *Sang und Sin*. Vagyis a *yin* 陰 és *yang* 陽. Az ókori kínai szövegekben a *yin* jelentése 'sötét, árnyékos, homályos, zavaros, befedett, eltakart, rejtett', a *yang* jelentése 'napfény, ragyogás, emelkedett'. A hagyományos kínai felfogás a világban lévő minden létező egyensúlyát azzal magyarázza, hogy a *yin* és a *yang* minden nagyobb entitásban kiegyenlíti egymást. Ha ez az egyensúly hosszabb időre felborul, akkor valamilyen katasztrófa következik be. Vörösmarty a két szót a német szöveg hibás írásformája után írja *Szangnak* és *Szinnek*.

⁵³ AJ: *Mémoires sur les Chinois*; CM: *Mémoires sur les Chinoise*; LB: *Mémoires sur la Chine*. Teljes címén: *Mémoires concernant l'histoire, les sciences, les arts, les moeurs, les usages, &c. des chinois: par les missionnaires de Pékin*. A monumentális sorozat első 15 kötete 1776–1791 között jelent meg Párizsban. Morrison itt az 1777-ben kiadott 2. kötet „Explications des figures. I.” című fejezetére (151–155.) utal, amelyről nem állapítható meg, hogy a több szerző (főként francia jezsuita hittérítők) közül pontosan kinek tulajdonítható.

⁵⁴ AJ, CM: *Shang-Te*; LB: *Schang-Te*. Shangdi 上帝, vagyis a Magasságos Úr, a legfontosabb, legfőbb isten az ókori kínai vallásosságban. Alakja már a Kr. e. 2. évezredben megjelenik. Az európai misszionáriusok Kínában prédikációik során, valamint Biblia-fordításaikban a Shangdi szót használták a keresztény Isten fogalmának jelölésére is.

⁵⁵ William Milne (1785–1822) protestáns misszionárius, Morrison munkatársa. Ő volt a második protestáns misszionárius, aki Kínába érkezett, 1809-ben. Nagy segítségére volt Morrisonnak a Biblia fordításának befejezésében. Számos vallásos tárgyú kínai nyelvű írás szerzője, angol nyelvű cikkei és tanulmányai a kínai történelemlről, irodalomról, mitológiáról, filozófiáról stb. 1817-től 1822-ig a *The Indo-Chinese Gleaner*-ben jelentek meg.

⁵⁶ AJ, CM: *Sung Dynasty*; LB: *Sung-Dynastie*. A Song-dinasztia 960-tól 1279-ig Kína uralkodóháza.

⁵⁷ Ti. „tisztá deizmus”.

⁵⁸ A német fordító hibásan értelmezte az angol *The Fourth of the Woo-king* kifejezést. Valójában itt a *wu jing*, vagyis az „öt klasszikus” negyedik művéről van szó, vagyis a *wu jing* nem maga a negyedik mű.

⁵⁹ AJ, CM: *Le-king*; LB: *Le-King*. A *Li jing* 禮經, (A szertartások könyve; ismertebb címén: *Li ji* 禮記 [A szertartások feljegyzései]) a konfuciánus értékek szerint kívánatosnak tartott tár-

mellyben a' Le szertartásokat, szokásokat, személyes csínt, 's udvariasságot jelent. [57 v.] Bizonyos ön-énzés, figyelem mások iránt, komolyság mind a' gondolkodásban, mind a' magatartásban fekszik itt alapúl. Kedves szavak a' Chinaiaknak, mikor erkölcsökről beszélnek, vagy írnak, az 'ami ezen munka elején találhatik: Vu pin King.⁶⁰ soha se nem komolyan; az az: mindig komolyan; nem ellentmondásúl a' vidámsággal, hanem megkülönböztetésül a' könnyű gondolatoktól, ledér beszédektől, és szelességtől.

V Az ötödik könyv Feif-King⁶¹ egy sovány Kronikája Confucius korának, 's az egyetlen munka, mellyet maga írt.

VI Az előbb említett négy könyv Confucius' iskolájának okfőit foglalja magában. Az rendszere az illőségnek és csínosságának, mellynek az isteni tekintetből semmi, vagy igen kevés vagyon alapjául. Abból áll az egész, hogy valaki ezen rendszer után hivatalokhoz, tisztséghez, 's jövedelemhez juthasson. [58 r.] A' papok alacson hivatalra nem bocsátatnak. Minden hatalom a' tudósoknál van, 's ezek olly nagyra vágyok is, a' millyen csak lehet az emberek akármelly osztálya Ama' könyvekben a' tudás alap gyanánt tekintetik; de nem a' csupa tudósság, a' hanem a' mi ott a' tündöklő [e]rény' világos ösméretének nevezetik, a' természet világának észrevése kapcsoltan a' legvalódibb akarattal, ezen ösméretet erkölcsi javítására fordítani a' belső embernek. Ezután jön ezen tudásnak a' mások' javára alkalmazása, a' mit ők népújításának mondanak, végre tartós, és szoros ragaszkodás az okfőkhöz, és a' már előbb megösmert erények' gyakorlása. Az erényt és bünt ezek által jelentik: közönséges, és személyes jó, köz és saját haszon, jótét, 's az önhaszon érzése. – China' kereskedő részében azt mondják, hogy az Europeiak, és Americaiak egy nyerekedő, bátor népe a' szerencsélkedőknek, melly a' haszonért honni' élményeit, 's kényeit elhagyja. [58 v.] A' mint tudva van, a' Chinaiak ezért szellemi (Urbarmacher) az első, a' föld a' második, a' földmivéseket, 's velök a' kalmárokat az utolsó osztályba teszik.⁶² A' tudósok első osztálya a' többit mind megvetéssel nézi. Ők földes

sadalmi normákkal, adminisztrációval és szertartásokkal kapcsolatos íráskor antológiája. A mű összeállítását a hagyomány magának Konfuciusznak tulajdonítja, de jobbára később íródott részekből áll, amelyet az „öt klasszikus” sorába emeltek.

⁶⁰ AJ, CM: *Woo puh king*, vagyis *wu bu jing* 無不敬. A szertartások feljegyzései 27. fejezetéből származó idézet, melynek fordítása: „sohasem tisztelet nélkül”.

⁶¹ LB: *Feiv-King*. A német fordító az előző szakaszhoz hasonlóan ismét hibásan értelmezte az angol szöveget, amikor az angol *Five King* „öt king”, vagyis „öt kánon” kifejezést gondolta a gyűjtemény ötödik műve címeként, amelyet betűcserével írt le, vagy így szedtek ki, Vörösmarty pedig ezt írta át *Feif King* formában. A német fordító ráadásul kihagyta az amúgy is rövid szakasz lényeges részét, amelyből kiderülne, hogy az „öt könyv” utolsóként említett műve valójában a *Chunqiu* 春秋 (CH: *Chun-tseu*; Tavaszok és ősök) című krónika, amely Konfuciusz szülőföldjének, Lu 魯 államnak a történetét tárgyalja kronologikus sorrendben, Kr. e. 722-től egészen Kr. e. 481-ig. Már az ókorban úgy tartották, hogy ennek a műnek csakugyan maga Konfuciusz volt a szerzője.

⁶² A Vörösmarty által nem értett és hiányosan magyarított mondat fordítása: „A kínaiak köz-

urai, miveltebbei, főtisztei, követei az országnak, 's úgy tetetik magokat, mintha ők a' Le-t⁶³ a nyereséget a' legjobban/inkább gyűlölnék. 'S hogy a gazdagságnak és fénynek ezen megvetését még nyilvánbá tegyék, gyakran a legfőbb emberek is egy sereg rongyos kísérőkkel járnak. A' hatalom bírása minden egyéb birtok gyanánt vagyon. Az országlásra nézve azon vannak, hogy a nép szíve együtt járjon az országlószer' rendelkezéseivel, 's hogy így annak kelljen az országlásra jutni, a' ki a' nép szívét megnyerte, 's csak az érdemli meg a' jó (az erényes) fejedelem' nevét, a' ki az emberek' szeretetét meg tudja nyerni. Erény, nép, ország, jövedelem, a' rend melly az uralkodóknak, mint természet' rende ajáltatik, mellyet az ég javal, és Sang-te (a' legfőbb úr) gyönyörnek tekint. [59 r.] De ha hamis politika által ezen rend megfordítatik, elsővé tétetvén a' jövedelem, utoljára az erkölcs, akkor az uralkodónak a' nép szívét el kell vesztenie, az Ég végzetének tőle elvonulni, Sang-te-nek reá haraggal néznie, 's a' Kormányának másra szállani. A' gazdagság nem ügyelésének tanítása olly különlegesen elterjedt, hogy csupán a' dús, ha egyszersmind tudományyal, hatalommal, vagy erénynyel nem bír, magától a' néptől is megvetetik.

A fordítás elemzése

Morrison *AJ*-ban megjelent tanulmányát az ismeretlen német fordító szakszerűtlenül kivonatolta, a *LB*-ban olvasható fordítása pedig több helyen pontatlan. Az eredeti angol tanulmány vagy legalább a kínai irodalom, különösképpen a konfuciánus kánon előzetes ismerete nélkül a német cikkről nem derül ki annak logikátlan szerkesztése, értelmezési hibái és terminológiai pontatlanságai. Vörösmarty tehát feltehetően a szerkesztő és fordító jóhiszemű bizalmával választotta ki a német írást, látott hozzá annak fordításához, és azt teljes terjedelmében, jelentősebb kihagyások nélkül magyarította is.

Életrajzírói szerint Vörösmarty nem volt különösebben gyakorlott a német társalgásban, de jól értett minden szöveget, s hibátlanul írt is németül. Ezt a *CI* fordítása is megerősíti, de emellett valamelyest rávilágít Vörösmarty fordítói módszerére is.

A mintegy 9000 leütés terjedelmű német szöveget folyamatosan, feltehetően egyhuzamban fordította le, a problematikus részeket pedig – a fordítókra máig jellemző módon – vagy kihagyással, vagy a problémát okozó forrásnyelvi szó, kifejezés beékelésével jelezte magának, a későbbre hagyott megoldást, tisztázást

tudottan a szellem művelőit sorolják az első osztályba, a föld művelőit a másodikba, a föld termékeinek feldolgozóit a harmadikba, a kereskedőket pedig a hasonlókkal együtt az utolsóba.”

⁶³ *AJ, CM, LB: Le. A li* 利 jelentése: 'érdek, haszon, nyereség'; nem keverendő össze a szövegben korábban szereplő, ugyancsak *linek* ejtendő, de más írásjeggyel írandó *livel* 理, vagy *A szertartások feljegyzéseinek* kínai címében (*Li ji*) szereplő, 'szertartás, rituálé' jelentésű *livel* 禮.

megkönnyítendő. Így tehát nem tekinthetjük kihagyásnak azt a néhány esetet, ahol a német szöveg értelmezési nehézség elé állította Vörösmartyt.

A *CI* kéziratában három ilyen helyet azonosíthatunk. A kézirat első oldalán, az 55. fólió *rectóján* két német kifejezés kapcsán is elbizonytalanodott. A *Tintenstöche* szóra meg sem kísérelt magyar megfelelőt találni, a helyét kihagyta, a forrásnyelvi alakot pedig lapszélen zárójelben adta meg. Olyan kifejezésről van szó, amelynek megértéséhez nem elég németül tudni. Vörösmarty kínai kultúrtörténeti ismeretek nélkül talán elképzelni sem tudta, mik lehetnek azok a kínai találmányok, a kemény „tintarönkök”, „tintatuskók” (ez a német kifejezés szó szerinti fordítása), amelyeket a kínaiak az íráshoz használnak. Nem találtuk annak nyomát, hogy 1828 előtt magyarul történt-e említése a ma préselt tusrúdnak nevezett tárgynak, amely a kínai írástudók speciális kelléke, és amelyről a kézirat vonatkozó részének jegyzetében már részletesen szoltunk.

Ugyanezen az oldalon két sorral lejjebb Vörösmarty szintén a lapszélen, de már nem zárójelben, a német *Blöcken* szót írja ki. A kínai könyvnyomtatásról tudósító egyetlen mondatot Vörösmarty „s a’ tizedik század felé kezdettek metszett tökékről lenyomást venni” formában fordította le, de a *Blöcken* ’tömbök, rönkök’ szó értelmezésében elbizonytalanodott, és ideiglenesen a „tökék” szóval magyarította.⁶⁴ A Vörösmartynak gondot okozó német kifejezés azokat a fanyomódúccokat jelenti, amelyekre egy-egy oldal teljes szövegének „negatívját” kivésték, majd így készítettek róluk lenyomatot. Korabeli magyar forrásban erről 1832-ben, Vörösmarty fordítása után négy évvel a *Közhasznu esmeretek tára* „China” címszában olvashatunk: „[...] elébb nyomtattak a’ Chinaiak könyvet, mint mi, a’ tárgyak jeleit fa táblákba metszván [...]”⁶⁵

Vörösmarty fordításának legproblematiszabb része az 58. fólió *verso* oldalán található. Ebben az esetben a német *Urbarmacher* kifejezést nyilvánvalóan nem értette, így annak helyét kihagyta a szövegben, a német szót pedig a lapszélen, zárójel nélkül megadta. A német fordító az *urbar* ’(meg)művelhető’ és a *Macher* ’készítő, csináló’ szavakból alkotott összetétellel az angol *cultivator* szót fordította, de az eredeti angol mondatot jelentős mértékben összevonva, torzítva adta vissza: „The Chinese, as is well known, rank the *cultivators of mind* in the first class; next the *cultivators of the land*; in the third place are ranked the *operators* on Earth’s produce, or the *artisans and mechanics*; and finally, the *transferrer* of commodities – the *trafficker, trader, or merchant*.”⁶⁶

A német szövegben ez áll: „Die Chinesen sehen bekanntlich die *Urbarmacher des Geistes* in die erste Klasse, die *Urbarmacher des Feldes* in die zweyte, die

⁶⁴ Morrison tanulmánya ezen részében a fanyomódúccos nyomdatechnikáról beszél, és nem tesz említést a 11. század közepe táján Bi Sheng 畢昇 (990–1051) által feltalált mozgatható nyomóelemes nyomtatásról.

⁶⁵ *Közhasznu esmeretek tára*, III. 169.

⁶⁶ A szerző kiemeléseivel.

Verarbeiter der Erzeugnisse der Erde in die dritte und die *Händler* mit denselben in die letzte.”

Mint láthatjuk, a német fordításban nem szerepelnek a harmadik társadalmi osztályba sorolt művészek (*artisans*) és kézművesek (*mechanics*), ezenkívül pedig lerövidíti az utolsó (negyedik) osztályba sorolt kereskedőkre vonatkozó részt is, és nála összevonva, *die Händler mit denselben* formában szerepel az angol mondat *the transferrer of commodities – the trafficker, trader, or merchant* része.

Vörösmartynak nem csupán a mondat első részében szereplő *Urbarmacher* szó okozott gondot, de anélkül, hogy jelölte volna, teljesen elhagyta a *die Verarbeiter der Erzeugnisse der Erde in die dritte* (vagyis a „föld termékeinek bérfeldolgozóit a harmadikba”) rész fordítását is, így nála négy társadalmi osztály helyett csak három szerepel.

Érdekes megfigyelni Vörösmarty azon törekvését, ahogyan fordítása során a forrásnyelvi szövegben előforduló, a német hangtanhoz és ortográfiához igazított átírásban szereplő kínai szavakat és neveket „magyarosítja”. Bár a *CI* kéziratának ismertetésekor a jegyzetekben mindezen szavakat, kifejezéseket külön-külön már ismertettük, úgy gondoljuk, hogy a könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért hasznos, ha a kéziratban előforduló tizenhét kínai nevet, kifejezést az alábbi táblázatban is összefoglaljuk. Ebben a kínai nevek és kifejezések, illetve műcímek (az utóbbiak kurziválva) a kéziratban való első megjelenésük sorrendjében szerepelnek.

	Angol	Német	Vörösmarty	Pinyin	Eredeti
1.	Tsang-hěě	Tsang-hüü	Csang-hüü	Cangjie	倉頡
2.	Kung foo tsze	Kung-fu-tse	Kung-fu-tse	Kongfuzi	孔夫子
3.	<i>Woo-king</i>	<i>Wu-king</i>	<i>Vu-King</i> <i>Vu-king</i>	<i>Wu jing</i>	五經
4.	<i>Sze shoo</i>	<i>Spe-schu</i>	<i>Spe-su</i>	<i>si shu</i>	四書
5.	Fuh-he	Fo-he	Fohe	Fuxi	伏羲
6.	Neu-woo	Nu-wo	Nu-vo / Nuvo	Nüwa	女媧
7.	<i>Yih King</i>	<i>Yih-King</i>	<i>Jih-King</i>	<i>Yi jing</i>	易經
8.	<i>Tae-keih</i>	<i>Tan-kieh</i>	<i>Tan-Kieh</i>	<i>daji</i>	大極
9.	<i>Le</i>	<i>Le</i>	<i>Le</i>	<i>li</i>	理
10.	<i>Yang</i>	<i>Sang</i>	<i>Szang</i>	<i>yang</i>	陽
11.	<i>Yin</i>	<i>Sin</i>	<i>Szing</i>	<i>yin</i>	陰
12.	Shang-te	Schang-te	Sang-Te Sang-te	Shangdi	上帝
13.	Sung	Sung	Szung	Song	宋

14.	<i>Le-king</i>	<i>Le-King</i>	<i>Le-King</i>	<i>Li jing</i>	禮經
15.	<i>Le</i>	<i>Le</i>	<i>Le</i>	<i>li</i>	禮
16.	<i>Woo puh king</i>	<i>Wu pin King</i>	<i>Vu pin King</i>	<i>wu bu jing</i>	無不敬
17.	<i>(Five) King</i>	<i>Feiv-King</i>	<i>Feif-King</i>	–	–
18.	<i>Le</i>	<i>Le</i>	<i>Le</i>	<i>li</i>	利

A kirívó hibák (4., 8., 10., 11., 16., 17.) esetében látható, hogy a német fordító vagy nyomdai szedő volt az, aki vétett. A német szöveg alapján dolgozó Vörösmarty néhány esetben figyelmetlen vagy következtelen volt, például a német változatban szereplő *Tsang* névelem *Csang* formában történő átírásakor (1.), a nagy- és kisbetűk (3., 8., 12.), illetve a kötőjel (5., 6.) használatában. Az átírás megváltoztatásakor a német *s* (10., 11., 13.), *sch* (4., 12.), *y* (7.) és *w* (3., 6., 16.) betűket azok magyar megfelelőire alakítja át: *sz*-re, *s*-re, *j*-re és *v*-re. A német összetett *ts* betűt egyszer hibásan *cs*-nek írja át (1.), a *Kung-fu-tse* szóban (2.) pedig változatlanul hagyja.⁶⁷

Ez alapján hibásan vonnánk le azt a következtetést, hogy Vörösmarty fordításában a kínai szavak és nevek valamiféle, a magyar hangtani sajátosságokhoz és helyesíráshoz idomuló korai átírási rendszerének kidolgozására való törekvés figyelhető meg. Azokat a német betűket, amelyek a magyartól eltérően más hangot jelölnek, vagy grafikailag a magyar írástól idegenek, már Vörösmarty korában szokás volt az átírásban megváltoztatni.

Mivel a kínai szavak és nevek jó ideig jellemzően latin, német, angol és francia írott források közvetítésével jutottak el hazánkba, átírásuk tekintetében a *Cl* fordítása után több mint egy évszázadig még jelentős káosz uralkodott. Egy-egy rendszer kidolgozására majd csak a tudományos igényű hazai sinológia elindulását követően, az 1950-es évek második felében, az 1960-as évek első felében került sor.

Konklúzió

Ismereteink szerint Vörösmarty sem a *Cl* fordítását megelőzően, sem azt követően nem foglalkozott műveiben Kínával vagy a kínai irodalommal.⁶⁸ Nincs

⁶⁷ Ezeken kívül egy ízben a német *v* betűt is *f*-re írja át, mivel az angol *Five* szó hibásan értelmezett és *Feivre* torzított alakját (17.) a német szöveg alapján kínai névnek gondolja.

⁶⁸ Kínát csupán 1833-ban és 1834-ben, a *Turandot* két magyar fordításáról írt bírálatában említi: *Turandot v. a' khinai Printz-asszony. Tragi-Comoedia. Schiller után fordította Gathi [Gáthy] János* (ld. Vörösmarty Mihály, *Publicisztikai írások. Akadémiai és Kisfaludy-Társasági iratok*. [Vörösmarty Mihály Összes Művei, XVI.] Sajtó alá rend. Solt Andor–Fehér Géza–Gergely Pál. Budapest, 1977, 30, 197.) és *1. Turandot v. a' khinai Hercegasszony. Tragi-Comedia. Schiller után fordította Gathi János. 2. Turandot khinai Hercegasszony. Szomorúvíg költemény, fordította Tót Mihál* (ld. Vörösmarty, *Publicisztikai írások*, 39, 208–209.).

arról tudomásunk, hogy az országgal, a kínai műveltséggel kapcsolatban volt-e bármiféle egyéb ismerete. Fordítása arról árulkodik, hogy ez lehetett az első munka, amely a kínai irodalommal kapcsolatban a keze ügyébe akadt. Az angol eredeti hiányában és egyéb, a kínai irodalommal kapcsolatos források nélkül Vörösmarty javítani sem tudta volna fordítását. Jóllehet elhibázott döntés volt épp ezt a könyvismertetőnek szánt, ám valójában rosszul szerkesztett, fordítási és átírási pontatlanságokat tartalmazó német szöveget választania, kifogástalan kritikai érzékéről és szerkesztői felkészültségéről tanúskodik az a tény, hogy fordítását nem jelentette meg. Maga is felismerhette, hogy a cikkben foglaltak ebben a formában a nagyközönség számára nem csupán érdektelenek, de értelmetlenek is.

A *Cl* kéziratában nem Vörösmarty gondolatait találjuk, az nem a kelet iránti érdeklődésének kutatómunkával gyűjtött és összegzett eredménye. A *Cl* csupán a skót presbiteriánus hittérítő, Robert Morrison kínai irodalomról tudósító tanulmányának egy ismeretlen német fordító által szakszerűtlenül kivonatolt, pontatlan német nyelvű átültetésének magyar nyersfordítása. A kéziratban maradt és a szélesebb közönség számára mindaddig ismeretlen *Cl* elenyésző jelentőséggel bír a Vörösmarty-kutatások szempontjából. Értéke sokkal inkább a hazai orientalisztika, azon belül is a sinológia tudománytörténeti kutatásainak szempontjából mérhető, hiszen a szűkebb szakma nem csupán egy feldolgozatlan, hanem egy eddig ismeretlen, lappangó forrással gazdagodott.

FÜGGELÉK

Chinesische Literatur.

*Herr Rob. Morrison's Nachricht über die Chinesische Literatur,
aus dem Asiatic Journal.*

Der Sage nach bediente man sich in den frühesten Zeiten in China der Knotenstricke, um den Willen der Herrscher in der Ferne zu verkünden, oder sonst den Gedanken fest zu halten. Der nächste Schritt zur Verbesserung des Systems geschah durch Tsang-hüu, welcher mit 4 Augen dargestellt wird, und, der Angabe nach, 2600 Jahre vor Christi Geburt gelebt hat. Von der Beobachtung eines gewissen Gestirnes, der Adern in der Schildkrötenschale und des Eindrucks von einem Pferdehuf, verfiel er auf den Gedanken Buchstaben zu bilden. Dünn geschnittene Bambus waren der erste Gegenstand, auf den man schrieb; zunächst bediente man sich hierzu der Seide und ungefähr im ersten Jahrhundert christl (sic!). Zeitrechnung erfand man das Papier. Als Mittel zum Schreiben bediente man sich anfangs eines zugespitzten (sic!) Stöckchens, welches in flüssige Tinte getaucht ward. Haarpinsel benutzte man bereits 300 Jahre vor Christi Geburt. Um das Jahr C. 600 erfand man die harten Tintenstöckchen, und gegen das 10te Jahrhundert entdeckte man das Mittel, von gestochenen Blöcken Abdrücke zu nehmen.

I. Die Chinesische Literatur besteht aus den Werken oder Sammlungen der alten Philosophen aus der Zeit des Confucius (eigentlich Kung-fu-tse) 500 Jahre vor C. G.; nebst den vielen Noten, Commentarien und Umschreibungen des ursprünglichen Textes; dann den Streitschriften über deren Aechtheit, die Ordnung gewisser Wörter oder Sätze und den Sinn dunkler Stellen. Der Text des Wu-king (fünf heilige Bücher) und des Spe-schu (4 Bücher), welche von 4 Schülern des Confucius zusammengetragen worden, wovon sie den Namen haben, enthalten die Lehren und Grundsätze, die ihr Meister billigte und ihnen mitgetheilt hatte. Der Zahl der Bücher nach, gleicht das eine Werk dem Pentateuch Mosis und das andere den 4 Evangelisten. Aber wie anders ist ihr Inhalt! Mit Ausnahme einiger Stellen in dem ältesten Theile des Wu-king, welche etwas von der Kenntniß zu enthalten scheinen, die Noah seinen Kindern mitgetheilt haben muß, ist das übrige nichts als ein ungöttliches Gebäude von persönlicher, häuslicher und staatswirthschaftlicher Sittlichkeit, die keine andere Quelle hat, als den Stolz des menschlichen Herzens, oder die Ruhmsucht, oder gegenwärtige Bequemlichkeit...

II. Das nächste im ernsthaften Theil der Chinesischen Literatur, sind Geschichten von China, und seinen innern und auswärtigen Kriege, besonders mit den Hunnen und Tartaren, welche viele Bände einnehmen, und gewöhnlich in einem ernsthaften Styl geschrieben, und mit Bemerkungen über vorkommende Personen und Begebenheiten vermischt sind, und in welchen dann und wann ein Versuch erscheint, Wirkungen auf die Ursachen zurückzuführen, die in dem von ihnen erdachten Zweywesigen herrschen sollen, von welchem sie glauben, daß die moralische und physische Welt beherrscht werde. Sie setzen ihre Fluth ungefähr 2200 Jahre vor C. G. (Hr. Claproth sagt 308. Anm. d. Uebers.) und führen ihre vorfluthige Sagen hinsichtlich ihres großen Stifters Fo-he und Nu-wo, welcher Steine schmolz und die Himmel damit ausbesserte, bis auf 3200 v. C. Ob aber Nu-wo ein Mann oder ein Weib gewesen, wissen sie nicht, denn, sagen sie, obgleich das Zeichen Weib erscheint, so beweist dies doch nichts, weil es zur Zeit keine Buchstaben gab.

III. Das dritte Buch heißt Jih-King, und enthält die Lehre von den Umwandlungen und Veränderungen, welche auf das System der Zweykraftigkeit in der Natur gegründet sind, die nach ihnen das Weltall durchdringt. „Es gibt nichts, wie groß es seyn mag, das diese Grundsätze nicht durchdringen; und nichts, wie klein es auch sey, das sie nicht heilen.“ Was aus ihrer, übrigens längst bekannten, Philosophie hervorgehet, ist ein Tan-chie oder Le, das wohl mit unserem Ausdrucke: erste Ursache übereinstimmen mag. Aber diese Erste Ursache ist bei ihnen nicht ein Gegenstand der Ehrfurcht, der Hoffnung, des Vertrauens oder der Anbetung – es ist nicht ein Gott, sondern eine die Natur belebende Allheit ohne Einfluß auf, oder Verbindung mit dem Menschen. Ja die Götter selbst sind, wie das übrige Weltall, das Werk der Zweykraft Sang und Sin (Ruhe und Bewegung); obgleich durch die mannichfaltige, phantastische Verbindung von mathematischen Gestalten, auch das Gute und Böse, Glück und Unglück auf diese Zweykraft zurückgeführt werden. Auch muß man bekennen, daß dieses Werk viele gute Lehren enthält. Ein kathol. Missionär gab in dem zweyten Theil der *Mémoires sur la Chine* eine seyn sollende Erklärung von der chinesischen Metaphysik, und will in dem Worte Schang-te den allmächtigen Gott erkennen, und Dr. Milne verstehet es ebenfalls so. Aber es ist gewiß, daß seit der Sung-Dynastie die Schriftsteller nach und nach alles Göttliche aus den Schriften der Alten heraus demonstriert, und den Materialismus daraus

gemacht haben, den wir jetzt in ihrem System finden, und den die Franzosen noch *pur déisme* nennen.

IV. Das vierte Buch heißt *Wu-King*, eine allgemeine Vorschrift für das Benehmen und die zu beobachtenden Feyerlichkeiten in allen Lagen des Lebens. Dieser Theil der alten Schriften wird auch *Le-King* genannt, in welcher Bedeutung das Wort *Le*, Gebräuche und Feyerlichkeiten, persönlichen Anstand, Höflichkeit u. s. w. meinet. – Eine gewisse Selbstachtung, und Achtung gegen andere, ein Ernst im Denken, im Wesen und Benehmen liegt allem andern zu Grunde. Ein Lieblingsausdruck der Chinesen, dessen sie sich fast immer bedienen, wenn sie von den Sitten reden oder schreiben, sind die in dem ersten Satze dieses Werkes enthaltenen Worte: *Wu piu King*, nie nicht ernsthaft; d. h. immer ernsthaft; nicht im Widerspruche mit Heiterkeit, sondern als Unterscheidung von leichten Gedanken, leichtfertigen Reden, und hastigem Wesen.

V. Das fünfte, *Feiv-King*, ist eine magere Chronik von Confucius eigener Zeit, und das einzige Werk, das er selbst geschrieben.

VI. Die früher erwähnten vier Bücher enthalten die Grundsätze der Confucius'schen Schule. Es ist ein System der Schicklichkeit und des Anstandes, welchem wenig oder nichts von göttlichem Ansehen zu Grunde liegt. Es ist nur durch die Anerkennung dieses Systems, daß ein Mann in China zu Aemtern, Würden und Einkünften gelangen kann; die Priester werden nicht zu dem niedrigsten Amte zugelassen; alle Macht ist bey den Gelehrten, und diese sind auch so herrschsüchtig, als irgend eine Klasse von Menschen es seyn kann. In jenen Büchern wird die Kenntniß als Grundlage betrachtet; aber nicht allein Gelehrsamkeit, sondern vorzüglich, was dort eine klare Erkenntniß glänzender Tugend genannt wird, eine genaue Wahrnehmung des Lichtes der Natur vereinigt mit dem ernstlichen Willen, diese Erkenntniß auf die sittliche Verbesserung des innern Menschen anzuwenden. Zunächst kommt die Anwendung dieser Erkenntniß zum Vortheile anderer, oder, wie sie es nennen, zur Erneuerung des Volkes; und zuletzt eine beständige und feste Anhänglichkeit an die Grundsätze und Uebung der früher erkannten Tugenden. Tugend und Laster bezeichnen sie durch: allgemeines und persönliches Wohl, öffentlichen, und eigenen Vortheil, wohl wollende und selbstsüchtige Gefühle... In dem kaufmännischen Theil von China sagt man, die Europäer und Amerikaner seyen ein gewinnsüchtiges, kühnes Volk von Abenteurern, das des Vortheils willen die Genüsse und Bequemlichkeiten der Heimath verlasse. Die Chinesen setzen bekanntlich die Urbarmacher des Geistes in die erste Klasse, die Urbarmacher des Feldes in die zweyte, die Verarbeiter der Erzeugnisse der Erde in die dritte und die Händler mit denselben in die letzte. Die erste Klasse der Gelehrten sehen alle andere Klassen mit Verachtung an. Sie bilden die Herrschaften, die Gebildeten, die Beamten, die Statthalter, Minister und Gesandten des Landes, und geben sich immer das Ansehen, als verachteten sie das *Le* oder den Gewinn aufs äußerste. Und um ihre Verachtung des Reichthums und der Pracht desto deutlicher an den Tag zu legen, sieht man oft die vornehmsten Männer mit einem Gefolge in zerlumpten Kleidern. Der Besitz der Macht gilt ihnen für jeden andern Besitz. Hinsichtlich der Regierung halten sie dafür, daß die Herzen des Volks und die Bestimmung der Regierung Hand in Hand gehen; daß derjenige, welcher des Volks Herz gewinnt, den Thron erwerben müsse, und nur der ein tugendhafter Prinz genannt zu werden verdiene, welcher der Menschen Liebe zu gewinnen wisse. Tugend, Volk, Land, Einkünfte ist die Ordnung, welche den Herrschern als die Ordnung der Natur empfohlen wird, die der Himmel billige, und Schang-te (der oberste Herrscher) mit Vergnügen

ansehe. Sollte aber durch eine falsche Politik diese Ordnung umgekehrt, und Einkünfte als das erste, und Tugend als das letzte betrachtet werden, – dann müsse der Herrscher des Volks Herzen verlieren, des Himmels Beschlüsse ihm entzogen werden, Schang-te mit Mißvergnügen auf ihn blicken, und der Thron einem anderen gegeben werden. Die Lehre von der Gleichgültigkeit gegen Reichthümer ist allgemein verbreitet; und der bloß Reiche, wenn er nicht zugleich Gelehrsamkeit, Macht oder Tugend besitzt, wird selbst von dem Volke verachtet.

***Chinai literatura* – An unpublished manuscript of Mihály**

Vörösmarty

Zsolt TOKAJI

The manuscript entitled “*Chinai literatura*” (“Chinese Literature”) of Mihály Vörösmarty (1800–1855) is kept in the Manuscript Library of the Hungarian Academy of Sciences. The translation from German, originally intended as a book review, was to appear in the journal *Tudományos Gyűjtemény* (Scientific Collection), but Vörösmarty never published this work. The original of Vörösmarty’s translation can be found in the 1827 issue of the German literary newspaper *Literatur-Blatt*, with the title “Chinesische Literatur. Herr Rob. Morrison’s Nachricht über die Chinesische Literatur, aus dem Asiatic Journal”. In fact, the German-language article is a poorly extracted and edited translation of an English article entitled “Chinese Literature” written by the British Protestant missionary Robert Morrison and published in the *Asiatic Journal* (1825). Vörösmarty prepared a translation of the full German text but he did not publish it, probably because he had no access to the original English version. In this form, the manuscript is a very special monument for early Hungarian Orientalism.

Ujvári Hedvig

Max Nordau és Goldziher Ignác levelezésének kontextualizálása II.*

5.

Következő két levelét Nordau öt évvel később, 1920 májusában és júniusában már Londonból írta. Az országváltás a cionista mozgalomban betöltött szerepének tudható be, ugyanis a Balfour-deklarációt követően a szervezet vezetése Londonba tette át székhelyét, ahonnan diplomáciai úton tudtak számára beutazási engedélyt szerezni.

A Londonból írt két levélben fontos téma közös barátjuk, a fiatal orientalista, Abraham Shalom Yahuda tudományos pályájának alakulása. Yahuda már 1897-ben részt vett az első cionista kongresszuson, Nordaut pedig igen érzékenyen érintette, hogy 1920-ban nem választották be javaslatára a mozgalom egyik fontos szervébe, a *Greater Actions Committee*-be, noha szakértelmére, főleg az arabkérdésben nagy szükség lett volna. Nordau Londonban – nem túl diplomatikusan – a brit kormánytól félmillió zsidó azonnali betelepítését követelte Palesztinába, amit hamarosan több milliónak kellene követnie. A cionista mozgalom élén álló Chaim Weizmann és Nahum Sokolov kérése ellenére az azonnali kolonizációt és Palesztinában egy szuverén zsidó állam megalapítását sürgette.¹

Az első levél szerint Yahuda közvetítette Nordaunak Goldziher üdvözlését, és egyben beszámolhatott neki a madridi egyetemen őt ért sérelmekről, illetve ezzel kapcsolatosan Goldziher rosszallásáról. Nordau úgy ítéli meg, hogy pesti barátja nem ismer minden részletet, különben máshogy értékelné a történeteket. Yahuda az első világháború alatt Jeruzsálemből ment Madridba, de most odébbállt, amit Nordau érthetőnek nevez, mivel „Yahuda nagy szolgálatot tett, de hálátlanság lett a fizetsége. Spanyolországban sem tudományos, sem személyes jövő nem állt előtte”, és életkoránál fogva megteheti, hogy más vizekre evezzen.

Nordau ezt követően a magyarországi fejleményeket érinti, amelyeket aggodalommal és gondterheltlen követ néhány még ott élő barátja miatt. A háborús cenzúra miatt részletekbe nem akar bocsátkozni, de Goldzihert a Palesztinába való költözésre kapacitálja: „Teljes szívemből kívánom, hogy jusson arra az

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.2.55>

* A tanulmány első részét ld. a *Keletkutatás* 2020. tavaszi számában.

¹ Schulte, i. m., 353–354.

elhatározásra, hogy lakhelyét átteszi Jeruzsálembe. Ott egy szabad zsidó országban lenne, amely Önnek azt a magas rangot kínálná, amely megilleti. Ön lenne a hamarosan megalapítandó egyetem dicsősége és büszkesége. És Ön megbecsülhetetlenül értékes lehetne a zsidó és arab moszlimok (a keresztény sírekhez nincs és nem is akarjuk, hogy közünk legyen) közötti bizalmas kapcsolat szükségsszerű létrejöttében. Életének szép alkonyát jelenthetné ez. Ön a lelkében keleti ember ... Gondolkodjon el ezen, és alkalomadtán tudassa velem, mit szól a javaslatomhoz.”² Scheiber idézi Goldziher 1920. május 30-án kelt levelét,³ amelyben hazafias okokra hivatkozva utasítja vissza Nordau felvetését, „mivel a szülőföld jelentette rögről való elválás, hazafias szempontok miatt is jelenleg egy nyomasztó áldozattal járó követelést jelentene”. Ez volt az oka, hogy „fiatalabb éveimben ellenálltam, hogy kivándoroljak német és angol egyetemekre”.⁴

A levél további részében a végtelenül elkeseredett, reményvesztett Nordau szólal meg, s benne a Spinoza-idézet⁵ valószínűvé teszi, hogy Goldziher levele is borús hangulatú lehetett. Nordaut a világháború teljesen tönkretette. A francia hatóságok az összes vagyonát lefoglalták, s noha mindent megtesz ennek a feloldására, erre nem sok esélyt lát. Párizsi visszatérése is kétséges. Ugyanakkor az ő korában másutt egy új orvosi praxis kiépítésének valószínűségét – egykorúak lévén – Goldziher maga is meg tudja ítélni. Az újságok, amelyeknek dolgozott, tönkrementek.⁶ Mentsvárat az észak- és dél-amerikai lapokban való publikálási lehetőség jelent. Végül szeretettel gondol Goldziher Vilmosra, aki noha már négy éve meghalt, Nordau még nem tette túl magát fiatalkori barátja elvesztésén.

Néhány hét múlva, 1920. június 18-án írta Nordau az utolsó levelet Goldzihernek, amelyben hosszasan és nagy szeretettel köszönti Budapesten élő barátját 70. születésnapja alkalmából, majd ismét a Palesztinába költözésre buzdítja. Válaszlevelében Goldziher már vélhetően reflektált erre a felvetésre, mivel Nordau megértően ír az ennek ellentmondó érzelmi okokról, a hazasze-

² Scheiber, Max Nordau's Letters, 205.

³ Ennek forrását nem adja meg. Uo.

⁴ Heller Bernát is úgy jellemzi Goldzihert, mint akinek az egyéniségéhez szorosan hozzátartozott a hűség: „Hűsége megindító. ... Hűséges volt hazája iránt. Soha másnak, mint magyarnak nem érezte magát – a magyaron kívül minden más nyelvet idegennek.” Ld. Heller Bernát, Goldziher Ignác. *Múlt és Jövő* (2000/2) 39–40. A kérdéskörre alább még visszatérek. – Nordau egyébként maga is tervezte, hogy családjával Palesztinába költözik, ez csak egészségi állapota miatt nem következett be, de a holttestét 1926-ban átszállították Tel Avivba, ahol régi barátja, a város első polgármestere, Meir Dizegoff mellett nyugszik. Schulte, *i. m.*, 358–359; Anna und Max Nordau, *i. m.*, 333–345.

⁵ *Solamen est* [sic! – a szó felesleges] *miseris socios habuisse malorum*. „A nyomorultaknak vigasztalás, ha bajaikban sorstársaik vannak.” (Aesopus egyik meséjének tanulsága, amely ilyen alakban Spinozánál is olvasható.) Majd így folytatja: „Az Ön számára bizonyára tehát nem vigasz, hogy más emberek nem kevésbé szenvednek, mint Ön.” Ld. Scheiber, Max Nordau's Letters, 206.

⁶ A berlini *Vossische Zeitung*nál a háborús viszonyok miatt 1916-ban megszűnt a munkája. Ld. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 278.

retetről, az újrakezdés nehézségeiről, s egyben reméli, hogy hozzáállásával kivívja hazája megbecsülését: „Kedves levele nem lepett meg. Átérezem a helyzetét. A helye minden bizonnyal Jeruzsálemben lenne, de egyben megérttem, hogy szíve minden szálával a szülőföldjéhez kötődik, és némileg megijed attól, hogy új környezetben, új feltételek mellett új életet kezdjen. Ez elsősorban érzelmi kérdés, és magam is elég idős vagyok ahhoz, hogy tudjam, értelmetlen az érzelmeket észérvekkel szembeállítani. Csupán teljes szívemből kívánom, hogy hűséges szeretetére hazája méltónak bizonyuljon.”⁷

Nordau ezeket a sorokat úgy írta Goldzihernek, hogy immár negyven éve távol élt Budapesttől. A közös ifjúkor után akár még párhuzamosan alakuló „vándorévekről” is beszélhetünk, hiszen mindketten „terepen” voltak: míg Nordau világlátása európai vándorútja során alakult, addig Goldziher Németországban és a Közel-Keleten készült az általa vizionált, de Eötvös József halála után más irányt vett életfeladatára. A két életút és pályakép további alakulását nagymértékben befolyásolta a két személyiség asszimilációhoz, (nemzeti, vallási) identitáshoz, a polgári fejlődés ellentmondásaihoz való viszonya. Ezek bemutatása után egyértelművé válik a két világtörténelmi választás ellentéte.

Goldziher Ignác élete és pályafutása összefonódott az Osztrák–Magyar Monarchia problémáival, azon belül is a zsidókérdés kelet-közép-európai alakulásával, a nemzeti és polgári fejlődés dilemmáival, a magyar tudományos élet korszakváltásával, majd az antiszemitizmussal. Goldziher ilyen körülmények között próbált magyar zsidó polgár lenni.

A kiegyezést követő időszakban, a polgárosodás évtizedeiben a magyar liberalizmus legfőbb célkitűzése a jogegyenlőségen keresztül a nemzetteremtés volt, amely révén a rendi nemzetfogalom érvényét veszítette, ugyanakkor a nemzeti hovatartozás kérdésének kiélezéséhez vezetett. A nemzetfogalomnak kulturális (nyelvújítás, nemzeti irodalom stb.) és politikai vonatkozásai egyaránt voltak. Utóbbi az ország nemzetiségeinek kollektív jogok helyett inkább személyi jogokat ígért, így akarván meggátolni a kollektív, nemzetiségi mozgalmakat. Ebben a folyamatban a kulturális integráció helyett a kulturális homogenizáció elsőbbsége érvényesült, viszont ez a nemzetfelfogás nem tűrte meg az eltérő kultúrájú magyarság fogalmát, és kulturálisan is jól azonosíthatóvá kívánt tenni mindent, amit magyarnak vélt. A nemzeti identitás nélküli zsidóság ideálisnak tűnt a beolvasztás folyamatában. Problémát jelentett ugyanakkor a zsidó vallás ereje, mivel az a hitbéli kérdéseken túl életvezetési szokásokat is rögzít, azaz egyben a valláson túlmutató kultúra is, így a homogenizáció, a kulturális azonosulás szempontjából nem felel meg. Mivel az 1867. évi törvény nem utal a zsidó vallás recepciójára, így a zsidóság legfőbb kulturális hordozója az egyenjogúságon kívül rekedt. Az emancipáció, illetve asszimiláció, az elmagyarosodás volt a polgárosodás záloga, azaz a saját kulturális normák, szokások feladása jelentette az utat

⁷ Scheiber, Max Nordau's Letters, 206.

a befogadás, illetve az *elfogadás* irányába. A zsidóság jelentős része igyekezett egyre jobban idomulni a magyarsághoz, politikailag, nyelvileg, de életvitelében, szokásrendszerében is, valamint kulturális identitásának feladása révén.⁸

Goldziher kezdettől fogva elutasította a hamis alternatívákat a zsidóság asszimilációját illetően, ez ugyanis két véglet között mozgott: vagy elvtelenül alkalmazkodni az egyéni érvényesülés érdekében az adott kurzushoz, azaz a kapitalizálódás lehetőségeiért elvtelenül beilleszkedni a dzsentroid Magyarországra, vagy ragaszkodni a(z ortodox zsidók által képviselt) gettószemlélet fenntartásához. Goldziher álláspontja szerint – mely egyéni tragédiáját okozta – párhuzamosan kell az európai polgárosodás követelményeit és a judaizmus legjobb hagyományait, azaz a prófétai mozgalmat vállalni, vagyis magyar polgárként akarta a judaizmust etikai mozzanatként megőrizni. Az volt a tét, hogy a zsidóság társadalmi emancipációjával és a polgári nemzetbe történő integrálódásával egyidejűleg a judaizmust a katolicizmushoz vagy protestantizmushoz hasonlóan a magánszférába kívánta utalni, és magyar polgárrá akart lenni.⁹ Goldziher ezen intenciója elfogadhatatlan volt mind magyar, mind zsidó részről.¹⁰

Magyarországon a nemzeti és a polgári fejlődés nem a nyugat-európai modell szerint alakult, így a zsidóság felekezeti elismerése és elmagyarosodása nélkülözötte az ösztönzést és az egyenrangú felek között létrejött paktum ismerveit, mivel a zsidóságnak el kellett fogadnia a nem polgári magyar uralkodó osztály vezető szerepét, és annak minden lényeges kérdésben alá kellett vetnie magát.¹¹

A zsidóknak a magyar tudományos életbe való beilleszkedése sajátos kényszerpályán mozgott, amelynek keretei és határai pontosan rögzítve voltak. Már

⁸ Gerő András, *Zsidó utak – magyar keretek a XIX. században. Liberálisok, antiszemiták és zsidók a modern Magyarország születésekor*. In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Szerk. Varga László. Budapest, 2005, 64 skk. McCagg rámutat a zsidó nagytőke és a mindenkori kormányoknak szánt tőkeinjekciók, majd az ezt követő „nemesítési hullámok” közötti összefüggésekre 1867-ben, majd 1882–1887 és 1895–1897 között, illetve 1905-ben, 1910-ben és 1914-ben. Ld. William O. McCagg, *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. (East European Monographs, 3.) New York, 1972, 36, 39, 121.

⁹ Simon Róbert, Adalékok a nemzeti és a polgári fejlődés antinómiáinak és egy tudomány születésének kelet-közép-európai összefüggéseire. In: *Uő, Goldziher Ignác. Vázlatok az emberről és a tudásról*. Budapest, 2000, 66–67.

¹⁰ Simon Róbert, Goldziher Ignác – hetven év múltán. Régi-új problémák és tanulságok. In: *Uő, i. m.*, 216–217.

¹¹ Simon, Goldziher Ignác, 214–215. Goldziherre hatással volt a zsidó felvilágosodás, a *haszkála*, amely felvette a harcot a gettótól ellen, átvette a környezetet nyelvével mind a mindennapi élet, mind a liturgia számára. Moses Mendelssohn (1729–1786) lefordította a Tórát németre, valamint radikális reformokat fogalmazott meg a zsidó vallási életben is. A mozgalomnak az antiszemita hullámok vetettek véget Közép- és Kelet-Európában, s ezek nyomán vetődött fel a kíméletlen alternatíva: a teljes asszimiláció vagy a cionizmus. A zsidó reformmozgalom Németországban volt a legsikeresebb, a nyelvi és az életmódbeli asszimiláció jelentős mértékben előrehaladt, valamint megindult a zsidó múlt elfogadatlanság feltárása is a Wissenschaft des Judentums megalapozásával.

a kiegyezés előtt többen rámutattak (Kemény Zsigmond, Schwartz Gyula), hogy a magyar tudomány elmarad a nyugati színvonalától, így fordításokra, átdolgozásokra nagyobb szükség van, mint eredeti művekre, továbbá bizonyos tudományágak tanszékei hiányoznak, és a tanárok anyagi megbecsülése sem megfelelő.¹² Eötvös kultuszminiszterként érzékelte ezeket a hiányosságokat, így a tanárihiány enyhítése és a korszerű tudományos ismeretek megszerzése, valamint az akadémiai színvonal emelése¹³ végett képzett fiatalokat küldött állami ösztöndíjjal külföldre tanulni, akiknek utána anyagi megbecsüléssel járó egyetemi katedrát és tudományos előmenetelt szánt. Ebbe a körbe beletartoztak zsidó ifjak is, Goldziher mellett például Kármán Mór, Marczali Henrik, Alexander Bernát, Bánóczy József. Noha 1867 után az újjászerveződő magyar társadalomban a kulturális-tudományos élet mellett a közigazgatásban és a gazdasági életben is hiány mutatkozott szakemberek terén, a pozíciók betöltése meghatározott elvek mentén zajlott. A hierarchia csúcsán a magyarság állt, a rendszer iránti elvárható lojalitás miatt ők nyertek alkalmazást a közhivatalokban. A gazdasági, vállalkozói tevékenység és a tudósi pálya ennél kevesebb társadalmi megbecsüléssel és javadalmazással járt, így azok maradtak a zsidóknak és az egyéb asszimiláltaknak. Az ügyvédi és orvosi pályák, valamint az újságírás is az utóbbiak terepe lehetett.¹⁴

Goldziher a Berlinben, Lipcsében, Leidenben, Bécsben, Szíriában és Egyiptomban eltöltött „vándorévei” után 1874-ben ebben a politikai-társadalmi környezetben kívánta megkezdeni tudományos pályafutását, amelyre az eötvösi elképzeléseknek megfelelően készült fel. Eötvös halála után utódjától, Treforttól azonban nem kapta meg a rendes egyetemi tanári kinevezést. „A miniszter álnokul becsapott. Ígéretéből kiderült, hogy *kitervelt* hazugság volt.”¹⁵ Ennek következtében 1876-tól harminc éven át hitközségi jegyzőként kereste a kenyerét. „Már eldőlt, hogy rabszolga leszek. A zsidók meg akartak rajtam könyörülni. Életem szerencsétlensége ez” – jegyzi fel keserűen.¹⁶

¹² Komlós Aladár, *Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. I. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket kiegészítette, a fotókat válogatta Kiss József. Budapest, 1997, 169.

¹³ Az Akadémia alig tudta kitölteni a taglétszámot, nem volt elég tudós, ezért kis teljesítményekért is nagy honorárium járt, így például Vámbéry török szótára elég volt az akadémiai levelező tagsághoz. Ld. Komlós, *i. m.*, 170.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Goldziher, *Napló*, 110. Kiemelés az eredetiben.

¹⁶ Uo., 110–111. Ebben a korban a zsidók azt, aki pénzért vállalt valamilyen tisztséget, mélyen alárendelt személynek tekintették, és nemcsak az elvégzett munka minőségével, hanem az illető erő bánásmóddal is éreztették lebecsülésüket, és ezt tudatosították is benne. Ld. Halmos Sándor, Goldziher Ignác pályafutásának fontosabb állomásai. *Remény* 2011/2. <https://remeny.org/remeny/2011-2-szam/halmos-sandor-goldziher-ignac-palyafutasanak-fontosabb-allomasai/> (2020. december 8.).

„Egyetlen utam maradt önmagam felemelésére: a tudomány.”¹⁷ „Így tisztítottam meg magam a mindennapok szennyétől.”¹⁸ Azonban ez sem jelentett megoldást. Goldzihernek magányos figurává kellett válnia a kiegyezés utáni Magyarországon, elszigetelt helyzete szükségképpen vezetett a fokozódó rezignációhoz.¹⁹ Ennek a kezdete 1876-ra nyúlik vissza, mikor drasztikus módon kellett búcsút vennie ifjúkori tudományos álmaitól. A fölkészülés éveiben ugyanis még nagyszabású összehasonlító kultúrtörténeti munkásságot tervezett; ez csapódott le a *Mythos*-könyvben, s ez fejeződött ki abban, hogy az 1870-es évek elején is rendszeresen beszámolt a hazai szakfolyóiratokban (*Budapesti Szemle*, *Nyelvtudományi Közöny*, *Magyar Tanügy*) az Európa-szerte folyó mítosz- és vallástörténeti kutatásokról, a határterületek régészeti kutatásairól.²⁰ Ezt és a legkülönbözőbb területek alapos és egyenrangú művelését adta föl először az 1880-as évek közepén: „Korábban mindazt, ami néprajzzal, őstörténettel, bibliai teológiával, vallástudománnyal, keleti művelődéstörténettel és a rokon tudományokkal valamiféle kapcsolatban állt, szorgosan áttanulmányoztam, hogy szaktudományomban gyümölcsöztessen. Most azonban e szakok rendszeres tanulmányozását háttérbe kellett szorítanom. »A lélek keserősége és a kemény szolgálat miatt«²¹ a tudományoknak jutó rövid időt teljesen az arab filológiára és történelemre, valamint az iszlámra fordítottam.”²²

Magánélete kezdetben jól alakult, boldog házasságban élt 1879-től, de ezt követően négy közvetlen családtagját temette el öt év alatt, majd testvére gyermekeinek gyámjává vált, „ahogy ezt a próféták előírták”.²³ Teljesítőképessége, testi-lelki ereje azonban vérszesen fogyott, ezt maga is érezte: „Félő volt, hogy közel a lelki összeomlásom. 1883/4 telén semmit sem kívántam inkább, mint hogy a halál váltsón meg emberhez méltatlan életemtől.”²⁴ 1885-re az idegösszeroppanás szélére jutott; lelkileg is vállalta megaláztatónak érzett helyzetét: „Minél kevésbé tudtam megaláztatásomról szólni, annál jobban kínozott a baj. Majd gyökeret vert bennem a keserű tudat, hogy *megérdemelten* néznek le. Voltak hetek, amikor méltatlannak véltem magam arra, hogy a tudomány tempomába belépjek, mert szótlánul tűröm a megaláztatásokat.”²⁵

Ezt követően vette kezdetét a rezignáció második és végleges fázisa: Goldziher feladja az egészre figyelő, történeti látásmódját, és egyre inkább olyan

¹⁷ Goldziher, *Napló*, 121. Kiemelés az eredetiben.

¹⁸ Goldziher, *Napló*, 141.

¹⁹ Simon szerint (Goldziher, 220.) az 1870-es évektől a századfordulóig a rezignáció kortünet volt Magyarországon.

²⁰ Simon, Goldziher, 221.

²¹ Ezt részletezi: Goldziher, *Napló*, 124–125.

²² Goldziher, *Napló*, 141.

²³ Goldziher, *Napló*, 134.

²⁴ Goldziher, *Napló*, 137.

²⁵ Goldziher, *Napló*, 140. Kiemelés az eredetiben.

filológiai dolgozatokat ír, amelyekben már nem a kialakulás és a valamivé válás folyamatát vizsgálja, hanem egy kisebb metszet elemzését nyújtja.²⁶ Ezzel ugyan véglegesen feladta fiatalkori álmait, de a maga irányában támasztott igényességet nem. Tudományos pályafutása szépen ívelt felfelé, rendszeresen publikált külföldi szaklapokban, az orientalisztika európai szaktekintélyei egyenrangú partnerként tekintettek rá, a szakmai kongresszusok állandó résztvevője volt, az 1889. évi stockholmi rendezvényen kitüntették. Az iszlám kutatás bármelyik nyugat-európai fellegvárában szívesen látták volna professzorként, ezáltal a kor polgári létformája biztosítva lett volna számára. Ő azonban hajthatatlannak bizonyult, nem hagyta el hazáját, maradt (az önként vállalt) belső emigrációnál. Magyar zsidó polgárként akart élni. Hűsége hazája iránt megindító volt, soha másnak, mint magyarnak nem érezte magát – a magyaron kívül minden más nyelvet idegennek érzett.²⁷ Tanítványai közül Heller Bernát jegyezte fel, hogy „amikor 1920 körül valaki »külföldi meghívásnak engedett« (Goldziher), azt mondta nekem: »Kár, hogy megtette; én nem tettem, s bizonynyal ön sem tenné«”.²⁸ Egy másik tanítvány, Somogyi József is hasonló gondolatokat rögzített: „A tudománynak nincs hazája, de a tudósnak kell, hogy hazája legyen.”²⁹ Simon Róbert Goldziher magatartását és világlátását átmeneti jelenségnek nevezi 1848 és az első világháború között. Míg korábban a nemzeti egység és a polgári fejlődés kezdetlegessége akadályozta, hogy a judaizmus a polgári magánszféra részeként leváljon „a közösségileg (etnikailag, életmóddal, a lét minden szféráját átszövő világlátással) gettószerűen elkülönülő zsidóságtól”, utána a kapitalizmus válsága állította döntés elé.³⁰

Honszeretetéről, a hazája iránt érzett hűségéről, kötelességtudatáról a *Napló* is többször tanúskodik. Első ízben akkor adja ennek jelét, amikor „vándoréveit” követően hazatért, de egyetemi tanári kinevezésében nem történt előrelépés. Németországban Fleischer és Ebers³¹ figyelemmel kísérték pályájának alakulását, és miután látták, hogy Trefort részéről nem várható érdemi segítség, mozgósították kapcsolataikat, így mentoráltjuk nyomban kapott állásajánlatot Bécsből és Kairóból. Goldziher azonban minden segítséget a leghatározottabban visszautasított: „Még a gondolatától is irtóztam azonban, hogy elhagyjam hazámat, és kivándoroljak.”³² Nem sokkal később egy minisztériumi beadványában is

²⁶ Simon, Goldziher, 223.

²⁷ Heller, i. m., 40.

²⁸ Idézi Simon, Adalékok, 70.

²⁹ Uo.

³⁰ Simon, Adalékok, 72. Kiemelés az eredetiben.

³¹ Goldziher Németországban Berlinbe, majd Lipcsébe nyert el ösztöndíjat. Utóbbi városban nagy hatással volt rá Heinrich Leberecht Fleischer (1801–1888), az arabisztika németországi megalapítója, valamint Georg Moritz Ebers (1837–1898) egyiptológus. Ld. Goldziher, *Napló*, 53–63.

³² Goldziher, *Napló*, 105.

leszögezte: „Öexcellenciája ígérete alapján, hazafias kötelességemnek megfelelően, minden hidat felégettem magam mögött, és megírtam német barátainknak: immár nincs e világon olyan hatalom, amely engem hazámból elvigyen.”³³

Az 1880-as évek történései révén (Tiszaeszlár, Istóczy antiszemita pártjának színrelépése) világossá vált Goldziher számára, hogy sajátos kísérlete (a magyar, a polgár, a tudós, az etikus vallásosság szimbiózisa) megvalósíthatatlan, egzisztenciálisan mégsem változtatott.³⁴ 1892-ben hosszabban időzik ennél a kérdésnél, *Naplójában* hazaszeretete mellett erős, mély istenhitét³⁵ is megvallja: „Egy álmatlanul és betegen eltöltött éjszakán végre megvilágosodott bennem talányosan boldogtalan életem titka. Miért kellett magam ehhez a gonosz Pesthez láncolnom, miért pattant szét kezem érintésére, mint üres szappanbuborék, minden kivándorlási terv? Miért nem akartam soha komolyan venni, ha barátaim szándéka komolyabb formát öltött? Miért szántam magam mártírsorsra, amely végzetes, és amelyet 17 év óta viselek? Ezen az éjszakán mindezekre a kérdésekre meggletem a kétségtelenül biztos választ. Meglett a titok kulcsa. Nem kételkedhetem benne. Itt *kellett* maradnom, ezen a förtelmes helyen, hogy elhalt húgom gyermekeit, a szegény árvákat védelmezsem, és teljesítsem irántuk kötelességemet. Milyen szerencsétlen lettem volna, ezerszer szerencsétlenebb, mint vagyok, ha távoli országokban ülnék, világhír katedráin, azzal a kínzó tudattal, hogy érdes kezekre bízta a védtelen, szegény, elhagyott árvákat? Milyen mentséget találhattam volna erre Isten és boldogult szüleim lelke előtt? Hiú becsvágyam kielégítését, vagy azt a lehetőséget, hogy zavaratlanul a tudománynak szentelhessem magam? Vak és lélektelen tudomány az, amelynek csak akkor szentelheti magát az ember, ha megszegi legszentebb kötelességét, és eltaszítja magától az élőket és holtakat! Köszönöm Neked, fenséges és felfoghatatlan Isten, hogy úgy irányítottad életemet, ahogyan irányítani kellett! Sohasem fogok döntéseid ellen lázadozni. Bírói ítéleted bölcs, kegyes és igazságos.”³⁶

Ezeket a gondolatokat veti papírra 1893 szeptemberében, a zsidó óév végén is: „Megvolt az az elégtételeim is, hogy némi eltökéltséggel megszabadulhattam volna itteni életem béklyóitól. Nem tettem. Arra ítéltettem, hogy életfogytiglan e helyen maradjak. Ide bilincsel a kötelesség, amely még mindig fontosabb

³³ Goldziher, *Napló*, 106.

³⁴ Simon, Adalékok, 68.

³⁵ Mély istenhitének egyik bensőséges tanúságtétele a *bár micvójának* 30. évfordulójára írt naplóbejegyzése, miszerint ennek az ünnepnek az „erős védősátra alatt életem az életemet”, választott jelmondata szerint („Megjelentette néked, oh ember, mi légyen a jó, és mit kíván az Úr te tőled! Csak azt, hogy igazságot cselekedjél, szeressed az irgalmasságot, és hogy alázatosan járj a te Isteneddel.” Mikeás próféta könyve 6:8). Ld. Goldziher, *Napló*, 198. *Bár micvójáról* valószínűleg barátainak is többször beszélhetett, mert Yahuda 1924-ben hosszasan részletezi az 1863-ban megült ünnep történéseit. Yahuda, *i. m.*, 586.

³⁶ Goldziher, *Napló*, 171–172. Kiemelés az eredetiben.

egy német egyetemi tanszék kényelménél.”³⁷ Decemberben pedig így folytatja: „Elhunyt drágám gyermekeiért most kétszer annyi feladatot kell teljesítenem. Boldogult szüleim árnya kísérfen mindig, és sugallja nekem, mi a kötelességem életem minden pillanatában.”³⁸ Szilveszterkor ismét foglalkozik a kérdéssel: „Hű és szilárd maradtam, sohasem lel rám senki egyebütt, mint ahová engem kötelesség szólít, vagy kötelességeim kötnek. ... e kötelességek teljesítése lesz »kompenzációm«. Más »kompenzációt« nem keresek, és másfélre nem óhajtok lelni. Remélem, hogy gyermekeim, kiket mindig csak erre tanítottam, a kötelességet tartják majd életük értelmének, és nem a földi lét kényelmét. Bár-csak még e Földön elnyerné gonoszsaága büntetését mindaz, ki a földi javakat komoly kötelességei fölé helyezi, és az erkölcsi és állati-anyagi érdekek össze-ütközését csak úgy tudja megoldani, hogy az erkölcsit nyűgző (!) csábításként elveti. Legyen telve napja és éjszakája nyugalansággal és lelki kinnal, emésszék ezek testét-lelkét, hogy intő például szolgáljon a tapasztalatlanoknak, kik nem tanulták meg, hogyan kerüljenek ki győzedelmesen ily könnyű küzdelemből.”³⁹ 1894 áprilisában Cambridge-ből ajánlanak neki professzori állást 700 font sterling fizetéssel, de ismét nemet mond: „Mindenfelé kitérülnek a szabadulás kapui. Nem a világ az oka, hogy szolgál maradtam. De annak kell maradnom.”⁴⁰ Májusban is invitálják még, de hozzáállását nem változtatja meg: „Micsoda szerencsétlenség, hogy szabadulásom megannyi kínálkozó útját-módját kurtán-furcsán vissza kell utasítanom. De nem tehetek mást. Ámen.”⁴¹ Bö tíz év múl-tán, 1906-ban Nöldeke Strassburgban nyugdíjba vonul, utódjának Goldziher-t javasolja, amit az egyetem vezetése egyhangúlag el is fogad. Nöldeke tanszékét megörökölni rang, elismerés, ezt Goldziher is rögzíti, akárcsak megmászhatatlan válaszáat: „Ez olyan megtiszteltetés, amelynél nagyobb a tudomány terén nem érhet. Magyarországrol természetesen már nem megyek el.”⁴²

³⁷ Goldziher, *Napló*, 202.

³⁸ Goldziher, *Napló*, 203–204.

³⁹ Goldziher, *Napló*, 205–206.

⁴⁰ Goldziher, *Napló*, 210.

⁴¹ Uo.

⁴² Goldziher, *Napló*, 293. Egyik meghívója (a várhatóan elutasító válasz miatt) a legmaga-sabb politikai körök segítségével akarta jobb belátásra bírni őt. 1911-ben az újonnan alapított kairói egyetemre invitálták egy szemeszterre filozófiát előadni. „Sok unszoló levél érkezett”, de mivel nemet mondott, diplomáciai úton próbálkoztak az egyiptomiak Ahmed Fuad herceg ve-zetésével, aki kifejezetten Goldziher megnyerése végett utazott Budapestre 1911 októberében. Goldziher azonban, mint mindig, most is nemet mondott. Indoklása: „Miért? 1875–1905-ig tar-tó rabszolgaságom ostorcsapásnyomait még testemen hordozom, ezekre gondolva érthető, hogy minden szokatlanra képtelen vagyok, semmi máshoz nincs kedvem, csak a napi munkába elme-rülni, beleveszni.” Ezt követően levelet kapott gróf Khuen-Héderváry Károly (1849–1918) mi-niszterelnöktől, mivel az elutasító válasz miatt az egyiptomi herceg kormányzati intervencióhoz folyamodott, majd néhány nap múlva egy államtitkár is jelezte, osztrák részről is kérték, „hogy a Monarchia érdekében bírjon rá az egyiptomi meghívás elfogadására”. Goldziher a hercehcúrá-t így nyugtázta: „Ilyen hirtelen mekkora érdek személyem körül. Ezt felfedezniök egyiptomi herceg

Goldziher hithű zsidóként, tudósként, hazája polgáraként vélhetően azt tűzte ki szakmai életcélul, hogy Budapesten érjen el sikereket. Ezen cél feladása pedig egyet jelentett volna a kudarccal. Kevésbé elfogadható érv, hogy az árvákat tartotta szem előtt, hiszen testvére gyermekeiről minden bizonnyal egy külföldi egyetem professzoraként is tudott volna gondoskodni, talán jobban is, mint Budapesten. Ballagi Aladár találó észrevétele szerint Goldziher hármasság fogadalmat tett, miszerint „atyái vallásához, családi nevéhez és magyar hazájához hűtlen sosem lesz”.⁴³

Az utolsó, maradásával kapcsolatos bejegyzés szinte hűségének jutalmaként is tekinthető. 1913-ban fia, Károly megnősül, egy „szeretetre méltó, édes leányka, elragadó, minden erénnyel ékes lény” kerül a családba.⁴⁴ „Ő a mindenünk.” A házasságkötés napja pedig „életem máig legboldogabb napja”. Freudenberg Mária (1890–1918) egyiptológus Goldziher műzsájává lesz: „Mióta azonban naponta Mariska lélekfényes szemébe nézek, megnőtt szellemi erőm.” „Jómagamat is megfiatalít fiam szerencsés házassága. Úgy érzem, legalább húsz évvel fiatalabb lettem.”⁴⁵ Goldziher öszét beragyogja menyé jelenléte. Utólag úgy látja, azért kellett itt maradnia, hogy megismerje őt. Minden szenvedése, megaláztatása, kínja hirtelen értelmet nyert: „Mi volt az én látszólag ostoba magatartásomnak Isten által kitűzött célja, annak, hogy nehéz, szomorú évtizedeken, siralmas, sötét, hosszú időn át minden elnyomást és rút mellőzést eltűrtem, konokul ellenállva, amikor olyan megtisztelő módon feltárltak a menekülés kapui Németország és Anglia felé? Közvetlen indítéknak évekig azokat a kötelességeket tekintettem, amelyeknek megfelelni személyes jelenlétem nélkül is lehetséges lett volna. Most rájöttem a sorsszerű okra. Itt kellett maradnom, isteni sugallat tartott itt, hogy Mariskánkat elnyerhessük. Csakis ezért *kellett* itt maradnom. És ez valóban megérte a fájdalmat, a kint, vesződséget, *ezért* a jutalomért mindent el lehet viselni.”⁴⁶

Budapesti maradását ezt követően még kétszer kommentálta a háború éveiben: „Egyre világosabb, hogy önmagam ellen elkövetett brutalitás volt, minden elszenvedett méltánytalanság ellenére, ragaszkodnom e borzasztó helyhez,

kellett nekik.” Ld. Goldziher, *Napló*, 316 skk.

⁴³ Ballagi Aladár, *Emlékezés Goldziher Ignácra. Élő tanítások*. Cegléd, 1934, 276. Idézi Simon Róbert, Goldziher Ignác. In: Goldziher Ignác, *Az iszlám kultúrája*. I–II. Válogatta, szerk. stb. Simon Róbert. Budapest, 1981, 1076.

⁴⁴ Goldziher, *Napló*, 326.

⁴⁵ Goldziher, *Napló*, 326 skk.

⁴⁶ Goldziher, *Napló*, 329. Kiemelések az eredetiben. Menye azonban 1918-ban spanyolnáthában meghalt. Goldziher döbbenetében elfelejti, hogy *Naplóját* németül vezeti, és december 4-én magyarul jegyzi be ezeket a gyötrelmes szavakat: „Lehullott a fejem koronája. Mariskám áldozata lett a spanyoljárványnak. Ezerfelé hasadt lelkem.” Összeomlik, életkedvét veszti. „A gondviselés ajándéka volt ő számomra, kárpótlás minden elszenvedett fájdalomért. Vigasztaló gondolat volt.” Ld. Goldziher, *Napló*, 373–374. *Naplójába* ezt követően bő fél év múlva jegyzi be utolsó gondolatait.

maradnom.”⁴⁷ Majd a rabbiképző hallgatóinak közönye láttán jegyezte be: „Elkövettem önmagammal szemben azt a bűnt, hogy ezek között az emberek között maradtam, besavanyodva, eltűrve, hogy meresztgessék a szemüket.”⁴⁸

6.

A Nordauval folytatott levelezés kapcsán felvetődik Goldzihernek a (magyar) cionizmussal kapcsolatos álláspontja is. Hamar megtapasztalhatta, hogy a politikai jogegyenlősítő, asszimiláló szándék mellett a zsidókat a polgárosodás folyamatából kizárni akaró antiszemitizmus is jelen van a társadalomban. A kor-szak zsidóellenes ideológiájának kiindulópontja az volt, hogy a zsidóság nem alkalmas az asszimilációra, gazdasági erejük révén nem riadnak vissza a teljes állami struktúra befolyásolásától, és a magyar nyelv használatára is káros befolyással vannak. Nem tekinthetők másnak, mint nemzetbe épült idegeneknek, asszimilációjuk csak álca, kozmopolitizmusuk révén hazafiság nem várható el tőlük, egyszerűen: a zsidók nem válhatnak magyarokká. A honi politikai térben az antiszemita előálltak ajánlatukkal, a disszimilációval, azaz a zsidó kívándorlással. Istóczy Győző 1878. június 24-én vetette fel a törvényhozásban, hogy a kormány tegyen meg mindent azért, hogy létrejöjjön Palesztinában egy zsidó állam.⁴⁹ Néhány évvel később a magyarsághoz tartozás illúzióját egy csapásra megrendítették a tiszaezlári események, ugyanis a vérvád és a nyomában felcsapó antiszemita megnyilvánulások nem hagytak kétséget afelől, hogy a „csak magyarrá” válás, amely hosszú távon a zsidóság, a zsidó identitás elvesztésének veszélyét rejtette, nem védett meg az antiszemitizmustól.

Goldziher élete utolsó három évtizedében pályájának alakulásában maga is megtapasztalhatta az antiszemitizmus egyre élesebb megnyilvánulási formáit. Két példával személtetve:

1892 májusában az Akadémia rendes tagjává választotta; ő volt az egyik első zsidó, aki ebben a megtiszteltetésben részesült, miközben nem adta fel hitét, hű maradt a vallásához. „Elöttem az úgynevezett antiszemitizmus megtorpant” – jegyzi fel, majd így folytatja: „A zsidóság tehát betört az antiszemitizmus igen rossz hírében álló Akadémiára. Jó hitsorsosaimat ez az egyetlen momentum érdekli az egészből.”⁵⁰

⁴⁷ Goldziher, *Napló*, 345.

⁴⁸ Goldziher, *Napló*, 373.

⁴⁹ Gerő, *i. m.*, 66–68.

⁵⁰ Goldziher, *Napló*, 173. Az antiszemita mellett a saját hitsorsosait is ostromozza: „A hazai zsidó tudósok teljesen távol tartották magukat. Úgy látszik, szégyellik egy zsidó elismertetését. Némelyek csökkenteni iparkodtak az eset jelentőségét. Ez a banda mindig méltó marad önmagához.” Ld. Goldziher, *Napló*, 174. A magyar fordításból kimaradt, de az eredetiben ez a mondat is szerepel: „A keresztények megbocsátják nekem, hogy zsidó vagyok, a zsidók nem bocsátják meg

A Tanácsköztársaságot követően, 1919. szeptember 1-jén írt bejegyzése szerint: „Augusztus elsején vad antiszemitizmus kezdődött, amely, igen barbár módon, kiterjedt az egyetemre és az Akadémiára is. Augusztus 18-án az Akadémián rögtönzött válaszbeszédet kellett mondanom Lóczy Lajos antiszemita nyilatkozata ellen. Aug. 30-án benyújtottam lemondásomat az egyébként engem illető prodékánságról. Ezzel egy kellemetlen hajszának akartam elejét venni, amelyet nyilván ellenem is megindítottak volna.”⁵¹

Mindezen történések ellenére a cionizmus politikai és nemzeti eszméi távol álltak tőle. Egykori tanítványa, Yahuda szerint azonban Goldziher számára Palesztina szorosán összefonódott a zsidóság vallásával és jövőjével, a zsidó tudomány, illetve a keleti tudományok számára felállítandó jeruzsálemi centrum gondolata vonzó volt számára.⁵²

Goldziher álláspontja általánosnak mondható, mivel a palesztinai letelepedés és államalapítás eszméje távol állt a jogilag emancipált és többségében már asszimilálódott, patrióta magyar zsidóktól.⁵³ Nézetük szerint a cionizmus ki akarja szakítani a zsidóságot a szülőföldjéről, a hazájából, és le akarja telepíteni a Szentföldre, valamint a vallásossághoz való viszonya is sajátos.⁵⁴ Silberstein-Ötvös Adolf⁵⁵ az első cionista kongresszus előtt az *Egyenlőségben* közölt vezércikke szerint: „Nem magyar talajon fakadt; alig értjük az egész mozgalmat, hozzá csatlakozni nem is fogunk. Nekünk meg van áldott magyar hazánk, nem keresünk ujat. Itt élvezzük a szabadságot, a jogegyenlőséget. Belevontak a közéletbe, a hatalmi faktorok magukhoz fűznek, szeretet, tisztelet környez bennünket, mint mi is szeretjük és tiszteljük a nemzet egészét és egyesait, mely vallásunkat is, ezt a sokat gúnyolt, üldözött, rágalmazott vallást, ünnepélyesen elismerte, mint egyik magyar vallást. Mi ok indíthatna bennünket arra, hogy édes hazánkból kivágyva, uj, ismeretlen, részben elzúllott, részben műveletlen földön letelepedjünk? ... Nem megyünk többé hazát keresni, földet foglalni. Igaz, hogy az Úristen mély jóságában és bölcsességében, velünk szerződött,

nekem, hogy ... rendes ember vagyok.” Ld. Goldziher, *Tagebuch*, 138. (Fordítás tőlem, U. H.)

⁵¹ Goldziher, *Napló*, 375–377. Még az ősz folyamán megvált akadémiai osztályelnöki tiszttségétől is, utána abbamarad a *Napló*.

⁵² Yahuda, *i. m.*, 585.

⁵³ Schweitzer Gábor, A hazai cionizmus hőskorszaka. Avagy miért (nem) kellett Herzl a magyar zsidóknak? In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Szerk. Varga László. Budapest, 2005, 164–165.

⁵⁴ „A magyar cionizmus elsősorban csak piros-fehér-zöld lehet” (Herzl). Schweitzer Gábor, Cionizmus a századelő Magyarországon. In: *100 éves a cionista mozgalom*. Szerk. Bódog Gyula. Budapest, 1998, 42. A vallásos zsidók legfőbb kifogásai: vallástalan a mozgalom, ütközik a messianisztikus tanítással, azaz a szekularizált cionizmus emberi erővel, hatalmi eszközökkel törekszik a Szentföld visszaszerzésére, noha a messiási hit ezt kizárólag Isten művének képzeli és reméli.

⁵⁵ Silberstein-Ötvös Adolf (1845–1899): újságíró, kritikus, esztéta, 1880-tól haláláig a *Pester Lloyd* műkritikusa.

frigyet kötött, hogy hazát ad, ha parancsait megtartjuk. Mi tehát jogosan kérhettünk és kérhetünk hazát Istenünktől, kinek szava örökké érvényes. De soha sehol fényesebben nem bizonyította be hűségét hívőihöz, mint amikor annyi bolyongás után, tejben-mézben fürdő Magyarországon nekünk védő hazát szerzett, melyben hitünket, egyházunkat szabadon kiépíthetjük. Áldott légy, Ur Isten, ki megtartottad örök frigyedet, melyet népeddel kötöttél. Térdre borulunk előtted, hálát rebegve, hogy megint van édes, szép hazánk, védőhelyünk, királyi várunk. Mert Jeruzsálem királya lett a mi királyunk és Sión vára messze fénylik a Duna partján.”⁵⁶

1903 márciusában Herzl Tivadar levelet írt Mezei Ernőnek, a zsidó közéletben is aktív függetlenségi párti országgyűlési képviselőnek, melyben óva int: „A magyar zsidókról le is mondhatnék, ha tudnám, hogy az antiszemita nyomorúságtól megóvjá őket az ő hazafiságuk. Nem vagyok a nyomorúság spekulánsa. De a magyar zsidókat is utoléri a sors, brutálisan és annál keményebben, minél később, annál vadabban, minél hatalmasabbá válnak majd addig. Ezelől nincs menekvés. Akkor majd szombatot csinálhatnak a patriotizmusukkal.”⁵⁷ Herzlt ugyanebben az évben felkereste Bécsben Szabolcsi Miksa (1857–1915), az *Egyenlőség* tulajdonos-főszerkesztője, beszélgetésük témája a magyar zsidók hazafisága, az antiszemitizmus felerősödése és a cionizmus térnyerése közötti összefüggések megvitatása volt. Szabolcsi álláspontja lényegében az előző, diaszpóracentrikus véleményt erősítette meg, miszerint még az antiszemitizmus esetleges hazai felerősödése sem tudná eltántorítani a magyar zsidókat hazafias meggyőződésüktől.⁵⁸

Nordau esetében a választott irány első mérföldkövét nem 1880, azaz végleges párizsi letelepedése jelentette, mivel a folyamat már jóval korábban elkezdődött, akkor, amikor a zsidó Südfeldből Nordau lett. Südfeld Simon Miksa születési anyakönyvi kivonatából kiderül, hogy Nordau a belügyminiszter engedélyével 1873 óta törvényesen viselhette az eredeti családnév helyett a maga választotta vezetéknevét. Már a visszaemlékezéseiben utalt arra, hogy gyerekfejjel is szívesen szignálta ezzel a névvel vagy M. N. jelzéssel a *Poesie*, *Kunst und Wissenschaft* című havilapban megjelent szözszeneteit, a *Salon der Literatur*, *Kunst und Mode* című kéthetente megjelenő újságban, valamint az

⁵⁶ Dr. Silberstein Adolf, A sionizmus. *Egyenlőség* 1897. július 11., 1. Két hónappal később, a bázeli kongresszus után ismét kifejti: „Magyarnak nincs más hazája, mint a négy folyam közti tájék és ennél szebb és jobb úgy sem képzelhető kerek e földön. Nekünk megvan hazánk, mi szeretjük ezt a hazát szívből-lélekből, bennünket tehát innen el nem szakíthat semmi.” Dr. Silberstein Adolf, Mennyiben lehetünk mi sionisták. *Egyenlőség* 1897. szeptember 12., 1.

⁵⁷ Herzl Tivadar levele Mezei Ernőnek. Bécs 1903. március 10. Ld. Theodor Herzl, *Briefe und Tagebücher: Briefe 1903–1904*. VII. Bearbeitet von Barbara Schäfer. Hrsg. von Alex Bein et alii. Frankfurt a. M.–Berlin, 1996. 76–77. (Fordítás tőlem, U. H.)

⁵⁸ Schweitzer, A hazai cionizmus, 165–167.

Entre Acte-ban közölt meséit, verseit, irodalmi és színi kritikáit.⁵⁹ Az állam a kiegyezést követő évtizedekben a névváltoztatásokkal kapcsolatban liberális álláspontra helyezkedett: sem korlátozni, sem elősegíteni nem akarta ezeket. A legtöbb kérelemnek helyt adtak, tekintet nélkül a kérelmező szociális vagy etnikai hátterére, felekezeti kötődésére. A névváltoztatásokban az illetékes állami szervek nem tettek különbséget névmagyarosítás és másféle változtatások között, így lehetőség volt magyar nevet idegenre vagy akár idegen hangzású nevet egy másik idegen hangzásúra cserélni.⁶⁰

A névváltozással kapcsolatosan természetesen az a releváns kérdés, hogy milyen motivációk vezérelték a Súd/Feld > Nord/Au (dél/mező > észak/liget) cserét, azaz a megváltozott identitás külső megjelenítésére, illetve a nyilvános önbemutató megváltozására irányuló aktust. Jens Malte Fischer kétségbe vonja a mesterséges területhez kötés tézisé, mivel Nordau fejlődése ennek ellentmond.⁶¹ Christoph Schulte szerint Nordaunak ez a kései átalakulása öntudatos zsidóvá és cionistává egyáltalán nem volt előre programozott, hiszen az önkéntesen Párizsba áttelepült és német nyelven alkotó író csak az antiszemitizmus és Theodor Herzl révén vált cionistává. A névváltozás arra volt hivatott, hogy Nordau a pesti közegben eltitkolhassa zsidó származását. Még mielőtt a cionizmus felé fordult volna, évtizedekig azzal volt elfoglalva, „hogy minden külső megjelenésében a zsidó mivoltára utaló összes nyomot eltüntesse”.⁶² A zsidó Südfeld megváltoztatása a német Nordaura számára „átértékelést és felértékelést jelentett ... Hiszen a német nyelv Max Nordau írói és írásbeli közléseknél használatos nyelve, nem a szülők jiddise, nem a pesti környezet magyar nyelve.”⁶³ Ez a névválasztás ellenállás mind a zsidósággal, mind a magyarsággal szemben, „egy politikai és világnézeti tett”.⁶⁴

Nordaut iskolásként már érintette az októberi diploma azon rendelkezése, miszerint az oktatás hivatalos nyelve a magyar lett. Az apa, Südfeld Gábor (Gabriel Südfeld), aki eddig német nyelven oktató házitanítónak kereste

⁵⁹ Anna und Max Nordau, *i. m.*, 21.

⁶⁰ Karády Viktor–Kozma István, *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest, 2002, 39.

⁶¹ Jens Malte Fischer, *Dekadenz und Entartung. Max Nordau als Kritiker des Fin de siècle*. In: *Fin de siècle*. (Studien zur Philosophie und Literatur des 19. Jahrhunderts, 35.) Hrsg. von Roger Bauer. Frankfurt am Main, 1997, 93–111, főleg 94.

⁶² Schulte, *i. m.*, 25–27.

⁶³ Schulte, *i. m.*, 30. Minden nyomtatásban megjelent dokumentum „Max Nordau” szignálással látott napvilágot. Südfeldről csak Nordau révén tudunk.

⁶⁴ Schulte, *i. m.*, 37. A zsidók asszimilációs törekvései elsősorban a magyar családnév megszerzésére irányultak. 1867 márciusa és 1868 között 522 ilyen jellegű kérvényt nyújtottak be, 1869–1870-ben már csak 190-et, 1871 és 1875 között pedig ez a szám 146-ra apadt. Ismételt fellendülés a millenniumi évben (1896: 1642 kérvény), majd két évvel később (1898: 6434 darab) volt tapasztalható. Ld. Karády Viktor, *Asszimiláció és társadalmi krízis. Világosság* 34 (1993/3) 55–56.

kenyerét, és a magyar kultúra iránt mély megvetéssel viseltetett, elvesztette az állását, s ezáltal a Südfeld család a megélhetés biztonságát. A magyarosodás folyamatát kulturális és anyagi szempontból egyaránt negatívumként élték meg. Ez a keserűség később visszaköszön Nordau bestsellerében, az *Entartungban* (1892–1893), amelynek vezérgondolata abban áll, hogy a Goethe és Schiller kultúrájától való bármiféle eltávolodás kulturális elfajuláshoz vezet. A magyarokhoz való asszimilálódás gondolata undorral töltötte el Nordaut, aki mindvégig német író akart maradni. Úgy vélte, hogy a névváltoztatással megszabadult zsidó gyökereitől, a magyarságtól való szabadulás módját pedig a megszokott környezet elhagyásában látta.⁶⁵

Nordau viselkedése és cselekedete sokkal inkább kivételként, semmint kora általános tendenciájaként értékelhető. A báró Eötvös József által támogatott 1867. december 17-ei emancipációs törvény a magyar zsidóság asszimilációs törekvéseinek katalizátora volt.⁶⁶ Az 1914-ig terjedő időszakot politikai és gazdasági integráció jellemezte, a zsidóság a gazdasági életben folyamatosan jutott előbbre, lélekszáma 1869 (542 000) és 1910 (911 000) között számottevően nőtt.⁶⁷ Ez a növekedés még jobban érzékelhető a fővárosi zsidó lakosság számarányaiban, amely az említett évtizedekben több mint négyszeresére duzzadt.⁶⁸ 1881-ben a fővárosi zsidóság 59 %-a vallotta a magyart az anyanyelvének, tíz évvel később ez az arány elérte a 75 %-ot.⁶⁹ Karády Viktor az asszimilációt a magyar társadalom és az asszimilálódók érdekközösségének nevezi, amely a zsidóság kollektív biztonságát szolgálta. A liberális gondolkodású nemesség a folyamat támogatását nemzeti érdeknek tekintette, ugyanis az asszimiláció egy olyan társadalmi réteg létrejöttét eredményezhette, amely a nemzeti polgárság feladatait látta el, és a nemzetiségek egyensúlyát a magyarság javára billentette. A nyelvi és kulturális asszimiláció, az elmagyarosodás, az erős nemzeti tudat

⁶⁵ Schulte, *i. m.*, 37–39.

⁶⁶ Az asszimiláció folyamatához ld. Kovács András, Az asszimilációs dilemma. *Világosság* 29 (1988/8) 605–612; Nathaniel Katzburg, *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. (Osiris Könyvtár, Hungaria Judaica, 14.) Budapest, 1999; Gyáni Gábor, Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. *Valóság* 36 (1993/4) 18–27; Prepuk Anikó, *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997; Karády Viktor, *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Budapest, 1997.

⁶⁷ Katzburg, *i. m.*, 57. Ugyanakkor utal arra is, hogy a hagyományaihoz ragaszkodó zsidóság ezt a folyamatot inkább szkeptikusan szemlélte, és az emancipációs törekvések okozta megosztottság végül a totális szakadáshoz vezetett.

⁶⁸ Néhány adat: 44 890 zsidó lakost jegyeztek a statisztikák 1869-ben, 70 879-et 1880-ban, majd 203 687-et 1910-ben. Ez százalékos eloszlásban 16,6 %-ot (1869), illetve 23,1 %-ot jelent (1910). Vö. Zeke Gyula, A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1914). In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I. (Vallástudományi Kiskönyvtár, 4.) Szerk. Horváth Pál. Budapest, 1990, 163. A zsidóság országos eloszlása (1869: 8,3 %; 1880: 11,3 %; 1910: 22,4 %), valamint a városi zsidóság országos aránya (1869: 29,9 %; 1880: 35,1 %; 1910: 50,8 %) is értelemszerűen növekedést mutat.

⁶⁹ Vö. Kovács, *i. m.*, 605.

megszerzése, a magyar nemzeti államiság iránti lojalitás kialakulása két ember-öltőn keresztül zajlott le.⁷⁰ Az asszimiláció és a polgárosodás sikeres folyamata egymással összefüggnek, ami jól érzékelhető a nyelv, a kultúra és a vallás terén mutatkozó összefüggésekben.⁷¹ Karády rámutat az asszimilációs folyamatban rejlő ellentmondásokra is. Bár a beolvadás az első fázisban nagyon gyorsan és alaposan zajlott, a magyar társadalomba való beilleszkedés csak alig történt meg. Így a zsidóság a másságát jóval erősebben őrizhette. A jogi emancipáció ugyan lehetővé tette a társadalmi érvényesülést (értelmiségi pályák, nemesi cím, hivatalvállalás), de a keresztény orientáltságú középrétegek pozícióik megtartásán munkálkodtak. Ezek ellensúlyozása végett a zsidóság úgynevezett „kompenzációs stratégiákat” dolgozott ki. Ezek közé tartozott az „asszimilációs igények túlteljesítése”,⁷² azaz Nordau esetében a német kultúra iránti feltétel nélküli vonzódás.

Nordau 1873-ban, a *Pester Lloyd* bécsi tudósítójaként volt először távol szeretteitől. Ebben az időszakban élénk levélváltás kezdődött közte és húga, Lotti között. Személyesen nem találkoztak, csupán édesanyja kereste fel, de látogatása faskóval végződött, mivel a szülő „provinciális mivolta, jiddise, analfabetizmusa, értetlensége a mondén Béccsel és annak kultúrájával szemben a fiúban szégyenérzetet váltott ki”.⁷³ Nordau leveleiben Falk lapját, a *Pester Lloyd*-ot „Provinzblatt”-nak nevezi, amely Bécsben sohasem fog feltűnést kelteni, Pestet magát pedig „Provinzstadt”-nak aposztrofálja, ahol neki már nincs maradása. Néhány hónappal később az általa oly nagyon respektált bécsi *Neue Freie Presse* által kínált pesti levelezői állást sem fogadta el.

Először 1876-ban, majd véglegesen 1880-ban telepedett le Párizsban. Előtte azonban közzétett egy hosszabb írást a *Gartenlaube* című nagy példányszámú lipcsei lapban annak kapcsán, hogy a német helyett a magyar lett a hazai elemi és középiskolák oktatási nyelve. Az, hogy a lap az antiszemitizmus vezető lapja volt Németországban, nem zavarta.⁷⁴ Az írás első változata *Deutschenhetze in Ungarn* címmel annyira éles volt, hogy a szerkesztőség – üzleti szempontokat

⁷⁰ Az asszimiláció több fázisban ment végbe. Az első a letelepedési fázis, amelyben a nyelv és az identitás lényegében változatlan maradt. A másodikban a kulturális és a nyelvi integráció zajlott, de még jelen volt a kettős kötődés, és csak a harmadik szakaszban történt meg a tényleges asszimiláció. Vö. Bibó István, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Szerk. Hanák Péter. Budapest, 1984, 135–294.

⁷¹ Karády, *Asszimiláció és társadalmi krízis*, 35–36. Szekfű Gyula éppen a vallási és kulturális különbségekben, valamint a zsidó életmód sajátjaiban látja az elidegenedést, a különválást okát a keresztény társadalomtól. Ld. Gyáni, *i. m.*, 19–20.

⁷² Karády, *Asszimiláció és társadalmi krízis*, 38–40.

⁷³ Schulte, *i. m.*, 59.

⁷⁴ A *Gartenlaube* című családi hetilap 1853-tól jelent meg Lipcsében. 1875-ben mintegy 375 000 példány fogyott belőle, főleg Németországban és a Monarchia területén. Ld. Lipták Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága*. Budapest, 2002, 58–66.

szem előtt tartva – nem vállalta a közlését, mivel tartottak a lap magyarországi betiltásától. Ezek után Nordau mérsékelte a hangnemet, és így jelenhetett meg a *Die Deutschen in Ungarn* című írás „Ein Deutsch-Ungar” aláírással. A cikk a magyarországi németek történetének hosszas ismertetése után arra a következtetésre jut, hogy a német nyelv és kultúra történetileg és jogilag teljes mértékben legitim Magyarországon, így az 1861 óta tartó magyarosítási folyamatot botrányosnak tartja. Kitér arra is, hogy az atrocitás az oktatáson túl a pesti német színházak is érinti, mivel azt a bezárás fenyegeti. A hétköznapi életet is megkeseríti a folyamat, mivel a hivatalokban a nyelvproblémák miatt sokaknak tolmács segítségét kell igénybe venniük. Ehhez társul még a „szociális terror”: a magyar lapok kíméletlenül pellengérre állítják azokat a kereskedőket, akiknek német nyelvű a cégtáblájuk, és lekicsinylően írnak azokról az egyesületekről, családokról, ahol a társalgás nyelve a német. Nordau az egész nyelvkérdést úgy értékeli, hogy a magyar szellemi életet és a közéletet nagy kár érte ezáltal. Intelme: amennyiben Magyarország nem marad kétnyelvű, hanem a külföld számára nehezen érthető magyar nyelv mellett dönt, olyan elszigeteltségbe sodorja magát, amelynek következtében elveszti a kapcsolatot az európai közösséggel, az európai kultúrával, és nem marad más hátra, mint az ázsiai viszonyokba való süllyedés. Szerinte a németiség tartotta eddig a magyarságot Európában, és az egynyelvűség a magyarság vesztét jelenti. Ő maga nem látta a maradását, jövőjét egy ilyen országban, így számára az egyetlen lehetséges kiút az emigráció maradt.⁷⁵

Arra nézvést, hogy miért részesítette előnyben a Szajna-partot, csak hipotézisekkel szolgálhatunk. A város mellett szólt annak anonimitása, kozmopolita jellege, vallási semlegessége és nem utolsósorban az, hogy Nordaut szűk családján kívül senki és semmi nem emlékeztette zsidó származására, itt igazán „német író” lehetett.⁷⁶ Az is érvként szolgálhatott, hogy a párizsi társadalomban – származástól függetlenül – minden tehetséget irigylésre méltó tisztelet övezett. Németek gyakran tartózkodtak itt hosszabb-rövidebb ideig, és mint a német zsidó értelmiséget általában, a liberalizmus híveiként és a tanult polgárok között tartották őket számon.⁷⁷ Heinrich Heine Franciaországról alkotott képe esetében a politikai ideák mellé hedonizmus, életkedv és erotika is társult, és nem utolsósorban „a politikai elszántság, a remény, hogy a költészet valóban megváltoztatja a valóságot, ami annyit tesz, hogy francia (republikánus) viszonyokhoz vezethet”.⁷⁸ 1750 óta a külföldi írók elsősorban a Róma–Párizs–

⁷⁵ Schulte, *i. m.*, 93–96.

⁷⁶ Schulte, *i. m.*, 27.

⁷⁷ Gerhard R. Kaiser, „Vulkan”, „Feerie”, „Lusthaus”. Zur deutschen Berichterstattung aus Paris zwischen 1848 und 1884. In: *Rom–Paris–London. Erfahrung und Selbsterfahrung deutscher Schriftsteller und Künstler in den fremden Metropolen*. (Germanistische-Symposien-Bände, 8.) Hrsg. von Conrad Wiedemann. Stuttgart, 1988, 480–481.

⁷⁸ Thomas Lange, Zwischen Gott und Teufel. Das Frankreichbild deutscher Schriftsteller im

London triászra fókuszálnak, „mivel csak ezek jelentenek igazi alternatívát a saját állapotokhoz képest, csak ők tűnnek mítoszképesnek, csak ők jelentenek kihívást valamiféle önpróbatételre”.⁷⁹ Azok számára kínálnak menedéket, akik „saját viszonyaik kicsinyessége, hivatásuk béklyói és szellemi izoláltságuk elől menekülnek”. Ez a három város, kinőve a barokk fővárosok és nagyvárosok – Szentpétervár, Madrid, Nápoly, Velence, Bécs, Berlin, Drezda – típusából, „egy minőségileg új megjelenési formát” mutat. Egy imperialista világáros követelményeinek azonban csak Párizs és London felel meg. A német városok a mentalitástörténeti változással nem tudtak lépést tartani, ami markáns különbséghez vezetett „nyugati közösségi és német individuális kultúra, illetve nyugati metropolisz és német provinciális szellem között”.⁸⁰ Noha a német írók mint „provincmenekültek” érkeztek a metropoliszokba, műveltségük, kompetenciájuk, intellektusuk vitathatatlan volt. Ezekre a hozott szellemi javakra sokan „mint az idegen földön való létjogosultságuk igazolására tekintenek”, sokak számára „valóságos védőpajzsként szolgál annak kiszámíthatatlanságával szemben”.⁸¹

Nordau esetében pozitívként említendő a szabadúszó újságíró számára kínálgató számtalan munkalehetőség, valamint – orvos lévén – a párizsi orvosi kar nemzetközi híre. Orvosi tanulmányait még nem tekintette befejezettnek: tervezte egy orvostudományi disszertáció megírását, és szeretett volna az orvostudományi antropológiában elmélyülni. Utóbbi területnek ekkor még nem volt magyarországi specialistája, sem önálló tanszéke.⁸² A párizsi tartózkodáshoz Lenhossék József professzortól kapott ajánlólevelet, aki többet nem tudott tenni Nordauért, mivel a kért ösztöndíjat nacionalista szemléletű kollégái nem ítélték meg neki állítólagos magyarellenesség miatt.⁸³ Az elutasított ösztöndíjkérelem azt jelentette, hogy nem kívánták támogatni további orvostudományi pályafutását, azaz a pesti orvostudományi karon nem látták volna szívesen kolégaként az immár befutott újságírót.

französischen Exil. In: *Fiktion des Fremden. Erkundung kultureller Grenzen in Literatur und Publizistik*. Hrsg. von Dietrich Hart. Frankfurt am Main, 1994, 83–112.

⁷⁹ Conrad Wiedemann, „Supplement seines Daseins”? Zu den kultur- und identitätsgeschichtlichen Voraussetzungen deutscher Schriftstellerreisen nach Rom–Paris–London seit Winckelmann. In: Wiedemann, *i. m.*, 9.

⁸⁰ Wiedemann, *i. m.*, 9–10. Nordau a *Pester Lloyd*-ban hat tárcalevelet közölt utazásairól ezekben a hónapokban, amelyek alapján jól körvonalazható Berlin-képe, s cáfolható az a tézis, miszerint élete folyamán többször is komolyan foglalkozott az ottani végleges letelepedés gondolatával. Idővel a szellemi pezsgést mutató Berlint Párizsra konvertálta. Ld. Ujvári Hedvig, Pest és Bécs után, Párizs előtt. Max Nordau Berlin-képe. In: Uő, *Identitások és kommunikációs csatornák*, 91–106.

⁸¹ Wiedemann, *i. m.*, 14.

⁸² Schulte, *i. m.*, 80. Életrajzi visszaemlékezéseiben ugyanakkor arról ír, hogy el kellett volna fogadnia 1876-ban a Pesten felkínált tanszéket. Ld. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 103.

⁸³ Schulte, *i. m.*, 40.

Noha rendszeres jövedelemmel nem rendelkezett, Nordau 1876-ban anyjával és húgával mégis Párizsba költözött. Mivel a bécsi *Neue Freie Presse* nem tartott igényt párizsi tudósításaira,⁸⁴ ezért a *Neues Pester Journal*nak,⁸⁵ valamint egy frankfurti és egy göteborgi lapnak küldött tárcaleveleiért kapott honoráriumából tartotta el családját. Orvostudományi pályája azonban jól indult: hospitált Jean Martin Charcot⁸⁶ professzornál, aki pszichiátriai kezelése révén azzal vált világhíróvá, hogy hisztériás eseteket hipnózisban gyógyított. Nordau emellett több kórházban is dolgozott, majd egy nőgyógyászati magánklinikán elég gyakorlatot szerzett ahhoz, hogy elgondolkodjon azon, hogy újságírói pályáját feladva nőgyógyásként kezdjen el praktizálni. Erre rövid ideig Pesten is alkalma nyílt 1878-as hazatérésekor. 1880-ban azonban családjával végleg Párizsban telepedett le, két év múlva pedig megvédte már említett doktori értekezését. Témavezetője és a szigorlati bizottság elnöke Charcot professzor volt, ami nagy kitüntetést jelentett Nordau számára.

7.

A levél⁸⁷ további részében Nordau csak Yahudáról ír, az őt ért spanyolországi méltánytalanságokról. Goldzihernek igyekszik ezt a spanyol néplélekkel⁸⁸ magyarázni: a kezdeti hatalmas lelkesedés, fellángolás után jön az érdeklődés teljes elvesztése. Nordau, aki sokáig közvetlen közelről figyelhette Yahuda pályájának alakulását, nem is a tudományos élet szereplőit, sokkal inkább a kormányzat oldaláról megmutatkozó közönyt és érdektelenséget rója fel: „Ami Yahuda barátunkat illeti, engedje meg, hogy néhány szóban felvilágosítsam Önt. Spanyolországban öt évig a legbizalmasabb viszonyban voltam vele. Közvetlen tanúja voltam a munkáinak, küzdelmeinek, sikereinek, reményeinek és csalódásainak, és ezek ismeretében biztosan állíthatom: azok, akik számára Ön annyira melegen ajánlotta, madridi érkezésekor a legszívélyesebb fogadtatásban részesítették. De ők spanyolok. Nem tudom, hogy Ön tisztában van-e azzal, ez mit jelent. Az első találkozáskor a spanyol csupa tűz. Már a szóhasználata

⁸⁴ Később Herzl Tivadar közbenjárása révén rendeződött a viszony, és Nordau a *feuilleton* (tárcarovat) kedvelt szerzőjévé vált.

⁸⁵ Ujvári, *Dekadenzkritik*, 171–245.

⁸⁶ Jean Martin Charcot (1825–1893) korának leghíresebb neurológusa volt, a világ minden tájáról jöttek hozzá betegek, és számtalan koronás főt kezelt személyi orvosként. Egyetemi előadásai eseményszámba mentek, szalonja pedig a társadalmi élet fontos színtere volt. Ld. Schulte, *i. m.*, 109–112.

⁸⁷ 1920. június 18-án Londonból írt utolsó levele.

⁸⁸ Nordau a spanyol élet és lélek jó ismerője volt, több alkalommal is írt a szívéhez oly közel álló spanyol viszonyokról a *Vom Kreml zur Alhambra* (1880) című, kultúrkritikai írásait tömörítő kötetében.

meghatározza, sőt kényszeríti őt, hogy fenntartások nélkül az Ön rendelkezésére álljon, házát, vagyonát, majdhogynem feleségét és gyermekeit és magát is felkínálja. Ennek a testvéri szeretetnek a túltengése és a szenvedélyes áldozatvállalás két, maximum négy hétig tart. Utána a tűz teljesen kialszik, a láng elül, és aki az imént még annyira szerelmes volt magába vagy annak tűnt, már nem ismeri, hacsak nem fűződik személyes, anyagi érdeke a kapcsolattartáshoz. Ez volt a helyzet Yahuda első ismeretségeit illetően. A legcsekélyebb dolgot sem tették meg érte. Némelyek titokban akartak ártani neki. Csak amikor nélkülük, bizonyos esetekben ellenük győzedelmeskedett, akkor álltak ismét mellé, hogy a sikerét saját érdemüknek tudhassák be, és elhitessék vele, hogy azt nekik köszönheti. Azok, akik keresztülvitték, hogy Yahuda tanszéket és annak élére meghívást kapjon, akik akadémiai taggá választották, és számára szemináriumot szerveztek a Centro de estudiosban, teljesen mások voltak; ötéves tevékenysége során nekik nem okozott csalódást. Ők voltak az elsők, akik belátták és sajnálták, hogy a kormány nem akarta vagy nem volt képes azokat a feltételeket megteremteni, amelyek Yahuda számára lehetővé tették volna, hogy nemcsak a tudományos, hanem a politikai és szervezési képességeinek is a legjavát nyújthassa, és hálásak voltak neki azért, amit a kedvezőtlen körülmények és nagy nehézségek ellenére Spanyolországban és Spanyolországért tett.”⁸⁹

Yahuda, Goldziher és Nordau kapcsolatának feltérképezéséhez ismét egy hosszabb kitekintés szükséges.

Az orientalista és kéziratgyűjtő Abraham Shalom Yahuda (1877–1951) Jeruzsálemben született.⁹⁰ Jómódú családja apai részről Bagdadból származott, az 1850-es években települtek át Palesztinába. Yahuda elmondása szerint nagyapja és apja Indiában születtek, majd brit állampolgárokká váltak.⁹¹ Anyai részről német (askenázi) felmenői is voltak. Képzésében fontos szerepet vállalt 13 évvel idősebb fivére, Isaac Benjamin Ezekiel.⁹² 18 éves kora előtt már két önálló kötettel jelentkezett. Egyetemi tanulmányai során, 1895-től több német nagyvárosban megfordult, így Heidelbergben és Strasbourgban; doktori disszertációjának témavezetője Theodor Nöldeke volt. Egyetemi éve alatt ismerkedett meg Goldziher Ignáccal,⁹³ és Max Nordauval való kontaktusa is ekkor kezdő-

⁸⁹ Scheiber, Max Nordau's Letters, 206–207.

⁹⁰ A rendkívül összetett és szerteágazó pályaképből csak a levelek kontextualizálása szempontjából releváns vonatkozásokat tárgyalom 1920-ig.

⁹¹ Allyson Gonzalez, Abraham S. Yahuda (1877–1951) and the Politics of Modern Jewish Scholarship. *Jewish Quarterly Review* 109 (2019/3) 407, 410.

⁹² A nyelvész, kéziratgyűjtő, könyvkereskedő Isaac Benjamin Ezekiel Yahudát (1863–1941) szintén jól ismerte Goldziher, leveleztek is.

⁹³ A szakmai-baráti kapcsolatra Goldziher is utal a *Naplójában*. Az 1905. augusztus 28-án kelt bejegyzése szerint Goldziher július 16–25. között Westerlandban tartózkodott, „ahová túlfeszült idegállapotom miatt tengerparti üdülésre dirigáltak. ... A derék dr. Yahuda ragaszkodott hozzá, hogy felkeressem, és egész syli tartózkodásom alatt hűségelem velem maradt, noha saját egészségi állapota más kúrát igényelt volna, éppenséggel megtiltva a tengerpartot. De hát vannak

dött: Németországban kapcsolatba került a cionista mozgalommal, majd részt vett az 1. cionista kongresszuson, ahol Nordau elkötelezett hívévé vált.

1904-től egy évtizeden át a berlini Hochschule für die Wissenschaft des Judentums oktatója volt,⁹⁴ de már ebben az időszakban felmerült a neve a madridi egyetemen alapítandó rabbinikus nyelv és irodalom tanszék kapcsán, amelyet a zsidó tudományok első modern kori professzúrájának szántak. Az, hogy az Universidad Central de Madrid zsidó tanár kinevezését mérlegelte, azért is volt kuriózum, mert címzetes egyetemi tanári rangnál zsidó tudós ez idő tájt még nem vitte többre.⁹⁵

A tanszékalapítási szándékban határozott intellektuális és politikai feltételek játszottak szerepet, mivel Spanyolországban egy új politikai irányvonal bontakozott ki, főleg a marokkói protektorátus⁹⁶ alapítása révén. Ez az új berendezkedés oktatási intézmények kreálását is maga után vonta, amiben a szomszédos, növekvő geopolitikai befolyással bíró Franciaország⁹⁷ is segédkezett. A tudományosság fontos szerepet játszott Spanyolország kolonizációs politikájában, mivel a marokkói zsidók támogatását meg akarták nyerni gazdasági és területi törekvéseik számára. Yahuda ilyen történetek közepette bukkant fel jelöltként. A spanyol állam olyan személyben gondolkodott, aki kurzusokat tud tartani a zsidó élet és a középkori ibériai zsidóság témakörében, valamint az ezekhez kapcsolódó alapvető kutatásokban is otthonosan mozog; további elvárás volt a jelölttel szemben zsidó témájú ismeretterjesztő előadások meghirdetése is. A spanyol állam ezzel a kínálattal egyrészt spanyol diákokat kívánt megnyerni, másrészt marokkói zsidókat az új protektorátusban, ahol becsléseik szerint mintegy 25 ezer szefárd zsidó élt (és a franciák már létrehozták a maguk intézményeit).⁹⁸ Az ideális jelölt spanyol vagy még inkább szefárd háttérrel kellett, hogy rendelkezzen; mindezek a követelmények összhangban voltak a spanyo-

hűséges emberek. Ez az ázsiai is egy közülük.” Goldziher, *Napló*, 291–292. – Yahuda Goldziher fiával, Károllyal élete végéig baráti kapcsolatot ápolt, Goldziher halála után pedig fontos szerepe volt abban, hogy a mintegy 6000 kötetes könyvtára a Zsidó Nemzeti és Egyetemi Könyvtárba került 1924-ben.

⁹⁴ Az, hogy a zsidó tanulmányok megjelenhettek a korabeli felsőoktatásban, egyet jelentett azzal, hogy a zsidókra az európai civilizáció teljes jogú résztvevőiként tekintettek, ami végső soron a teljes emancipációhoz vezetett. Ld. Gonzalez, *i. m.*, 410.

⁹⁵ Gonzalez, *i. m.*, 407.

⁹⁶ Ld. többek között J. Nagy László, *Spanyolország és Marokkó. Világtörténet* (1985/3) 61–68; Harsányi Iván, *Spanyol dilemmák – spanyol megoldások a 19–20. század útvesztőjében*. Pécs, 2006, 22–40; Marokkó politikatörténetéhez ld. Ferwagner Péter Ákos, *A marokkói politikai pártok II. Hasszán uralkodása idején*. In: *Az átmenet egyensúlya. Szilágyi István 60 éves*. Szerk. Ferwagner Péter Ákos–Kalmár Zoltán. Budapest, 2010, 195–232.

⁹⁷ Protektorátusai: Algéria (1830), Tunézia (1881), Marokkó (1912).

⁹⁸ Gonzalez, *i. m.*, 412. A szefárdizmus történetéhez ld. Maite Ojeda-Mata, *Modern Spain and the Sephardim: Legitimizing Identities*. Lanham–Maryland, 2017; továbbá Alisa Meyuhas Ginio, *Between Sepharad and Jerusalem: History, Identity and Memory of The Sephardim*. (The Iberian Religious World, 1.) Leiden–Boston, 2015.

loknál jelentős filozofardizmustal. Ezen irányzat támogatói úgy vélték, hogy a zsidó – nem utolsósorban gazdasági – jelenlét jelentheti az ország újjászületését, és egyrészt kijavíthatja azt a hibát, amelyet a spanyolok a mintegy 400 évvel korábbi kiutasításukkal elkövettek, másrészt gyógyírként szolgálhat az 1898. évi spanyol–amerikai háborúban elszenvedett területi veszteségeikre is.⁹⁹

Yahuda neve rendre felmerült Asín,¹⁰⁰ a madridi egyetem professzora és Goldziher, a modern iszlámtudományok megalapítója közti beszélgetések során; Goldziher többször is nyilvánosan dicsérte Yahuda munkáit. *Napló*jába 1913 májusában¹⁰¹ az alábbiakat jegyezte be: „11-én az itteni spanyol konzul átadta nekem Miguel Asín Palacios madridi professzornak a spanyol kormány által hozzá eljuttatott 3-iki levelét, amelyben felkér, hogy

1. ajánljak megfelelő tanerőt a madridi egyetemnek rabbinkára, aminek oktatását be akarják vezetni;

2. inauguráljam ezt az új tanágot a spanyolországi zsidó irodalomról szóló előadássorozattal; tegye ez ünnepélyessé a kezdeményezést.”

Egy nappal később így folytatta: „Yahudát ítélem a Gondviselés predestinálta szefárdjelöltnek, és azzal a kérdéssel fordultam hozzá, hogy vállalná-e ezt a tisztelet. Az 1492-es bűn tehát 1914-ben a tudomány által nyer kiengesztelést.”¹⁰²

Goldzihernek nagyon tetszett a tanszékalapítás ötlete, és sürgette Yahudát, hogy forduljon a spanyol filozofardizmus felé, mivel nagy jelentőséget tulajdonított neki. Olvasatában „ami a zsidónak megadatott a vallási kultúrában, az mind szefárd eredetű. Minden Halevire és Maimonidesre épül. Mendelssohn elképzelhetetlen e kapcsolódás nélkül.” Yahudát arra biztatja, hogy váljék „a szefárd reneszánsz élharcosává”.¹⁰³ Goldziher már évekkorábban is biztatta fiatalabb pályatársát, hogy vállaljon szerepet a formálódó kairói egyetemen, de a tárgyalások az első rektorral (majd későbbi I. Fuad szultánnal) nem vezettek eredményre, mivel utóbbi kifogásolta, hogy Yahuda a hébert is be kívánta emelni az oktatandó sémi nyelvek közé.¹⁰⁴

De mi predestinálta Yahudát erre a pozícióra? Yahuda egyedülálló jelensége volt a német keletkutatásnak, nem szokványos identitással: Palesztinából származott, bagdadi háttérrel, erős jeruzsálemi és szefárd kötődéssel; mindez érződik a zsidó modernizációval, a cionizmussal és a zsidó–arab kérdéssel foglalkozó írásaiban, gondolkodásmódjában. Tudományos életrajza hasonlít a korszak többi német–zsidó orientalistáéhoz. Yahuda is a keletkutatás német műhelyeiben folytatta tanulmányait, amelyek a keleti stúdiumokat az iszlám és a zsidó

⁹⁹ Gonzalez, *i. m.*, 413.

¹⁰⁰ Miguel Asín Palacios (1871–1944): katolikus pap, iszlamológus, az arab nyelv professzora Madridban.

¹⁰¹ Goldziher, *Napló*, 325.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Gonzalez, *i. m.*, 414.

¹⁰⁴ Uo.

tanulmányok metszéspontjában helyezték el, így kutatásaiban a zsidó–muszlim világ és a héber–arab nyelvi és kulturális kapcsolatok álltak a középpontban.¹⁰⁵

Yahuda tudományos gondolkodására többek között hatással volt a *haszkála*, a Wissenschaft des Judentums, az arab al-Nahda („arab ébredés”), a török politikai és kulturális reformáció, a Tanzimat és a szefárd intellektuális körök. Kutatói megközelítésének és politikai aktivitásának középpontjában a zsidó kultúra és történelem modernizációjáról való gondolkodás állt, ezeknek a zsidó életre Európában és Palesztinában gyakorolt hatását vizsgálta. Hangsúlyozta a zsidó–muszlim hagyományokhoz és az évszázadok óta kifejlődött zsidó–arab kultúrához való visszatérést, mivel ebben látta a héber és a zsidó kultúra, valamint a palesztinai zsidó élet felfrissítésének a lehetőségét. Érvelésében elmosza a tudományos és a politikai diskurzusok közötti határokat: számára az arab és az iszlám források fontossága a zsidó és a héber filozófia és költészet megértésében nemcsak tudományos érveken alapult, hanem legalább ennyire fontosnak tartotta a politikai tényezőket is, melyek a cionizmushoz és a zsidók Szentföldre való visszatéréséhez kapcsolódtak.¹⁰⁶

A spanyol zsidók kulturális öröksége termékeny talajt jelentett a modern zsidó kultúra és identitás kialakulásában. Heinrich Graetz (1817–1891), Moritz Güdemann (1835–1918), Leopold Zunz (1794–1886) és más zsidó történészek számára a muszlim Spanyolország olyan történelmi modellt testesített meg, amelyet zsidó kortársaik számára is követendőnek ajánlottak. A zsidó felvilágosodás egy fontos momentuma volt annak igazolása, hogy ők az európai kultúrához és társadalomhoz tartoznak; azon értelmiségiek, akik a muszlim Spanyolországot csodálták, abból a premisszából indultak ki, hogy a zsidó modernizációs folyamat elkerülhetetlenül a nyugati kultúra és az európai civilizáció irányába mutat.¹⁰⁷

Ismar Schorsch ezt a jelenséget a szefárd fölény koraként írja le, olvasatában „az iszlám civilizáció megtermékenyítette a judaizmust a hellén világ filozófiájával és tudományosságával, és ez a kapocs lényegesnek bizonyult a 19. századi zsidóság elnyugatosodási folyamatában. A szefárd misztika az emancipált zsidók számára nemcsak az önérzet forrása és a lázadás eszköze volt, hanem képessé tette őket a német kultúrával közös klasszikus örökség újrafelfedezésére. Ez egyrészt a zsidó megfelelője volt annak, ami néhány történész értelmezésében »a görögök uralma a német felett«. ... egy művelt német zsidó valószínűleg úgy

¹⁰⁵ Yuval Evri, Return to al-Andalus beyond German–Jewish Orientalism. Abraham Shalom Yahuda’s Critique of Modern Jewish Discourse. In: *Modern Jewish Scholarship on Islam in Context. Rationality, European Borders, and the Search for Belonging*. (Studia Judaica, 108.) Ed. by Ottfried Fraisse. Berlin, 2019, 337–354.

¹⁰⁶ Evri, *i. m.*, 337–338.

¹⁰⁷ Evri, *i. m.*, 338–339.

tisztelte a szefárdizmust, mint Wilhelm von Humboldt a görögöket. ... Paradox módon az iszlámmal való kapcsolat tette a zsidóságot a nyugati világ részévé.”¹⁰⁸

Az Európában képzett tudósok érdeklődése a szefárd örökség iránt a 19. század második felében tovább mélyült, kutatásuk középpontjában az örökség nemzeti és héber dimenziója állt, ugyanakkor az arab nyelv és kultúra spanyolországi zsidó szerzőkre gyakorolt jelentős hatását nem vizsgálták. Az arab (főleg a judeo-arab) műveket figyelmen kívül hagyták, még az olyan horderejű zsidó munkák is, melyek eredetileg arab nyelven íródtak (Yehuda Halevi, Maimonides), inkább héber fordításban terjedtek, miközben az eredeti arab szövegeknek alig szenteltek figyelmet. Kortárs történészek ezt azzal magyarázzák, hogy e magatartás egy szélesebb trend részeként értelmezendő, mely a judaizmus és a Kelet közti távolságot igyekezett mélyíteni, nem utolsósorban a Wissenschaft des Judentums kutatói révén, akik a judaizmus nyugati jellemzőit hangsúlyozták, miközben a keleti jellegét vagy figyelmen kívül hagyták, vagy kisebbitették, beleértve az arab nyelvnek és kultúrának a középkori spanyol kulturális örökségben betöltött szerepét.¹⁰⁹

Ugyanakkor az andalúz hatások nem hagyták érintetlenül a zsidó Európát. Ez visszaköszön az arab al-Nahda mozgalomban, és a dicső arab múlt modelljeként is feléledt. Ebben az időszakban, az oszmán éra vége felé, Yahuda és más szefárd értelmiségiek több irányzathoz is tartoztak, így a héber újjászületési mozgalomhoz ugyanúgy, mint az al-Nahdához. Ekkor még nem állt fenn a két irányzat között ellentét, illetve összeférhetetlenség, az Oszmán Birodalom arabul beszélő része figyelemmel kísérte a zsidó modernizációs folyamatokat, illetve a héber nyelv és kultúra újjászületését. Yahuda és társai az al-Nahdán túl a Tanzimat, az oszmán politikai és kulturális reformáció hatása alól sem vonhatták ki magukat.¹¹⁰

Yahuda részvétele mind a héber, mind az arab reneszánszban fontos elem ahhoz, hogy megértsük nézeteit az arabok és a zsidók közti kulturális és politikai kapcsolódásokat illetően. Sürgette az andalúz judeo–muszlim kötelék

¹⁰⁸ Idézi Evri, *i. m.*, 339.

¹⁰⁹ Evri, *i. m.*, 339–340. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a nyugati humán tudományosság – melynek része a Wissenschaft des Judentums – a nyugati kultúra hozadéka, és befogadói is a nyugati kultúra részét alkotják. Az arab nyelvű kultúrák a 19. század végéig az európai akadémiai életben is csak elszórtan jelentek meg mint a heterogén módon értelmezett keletkutatás, orientálistika része. A „keleti”, arab–perzsa kultúrkörben élő zsidóságban ez a fajta tudományosság meg sem jelent, azaz az arab–zsidó tanulmányok hanyagolása egy teljesen természetes jelenség volt; Yahuda inkább csak egy késői kivétel. Ugyanakkor a zsidó tudomány legkorábbi képviselői (pl. Moritz Steinschneider, Abraham Geiger, Salomon Munk, David Cassel, Leopold Dukes) behatóan foglalkoztak az arab–zsidó tanulmányokkal, többek között Juda Halevi és Maimonides műveinek arab eredetijével is. Ezt a szellemiséget képviselték mint felkészült judeo-arabisták a zsidó tudomány további nemzedékeiben többek között Goldziher, Kaufmann David és Bacher Vilmos. Ezúton köszönöm Turán Tamásnak a kéziratomhoz fűzött megjegyzését.

¹¹⁰ Uo.

helyreállítását, mivel ebben látta az alapját az arab és a zsidó modernizációnak. Yahuda Jeruzsálemben nőtt fel, amelyet a 19. század végén élénk szellemi élet jellemezett. Ennek több tényezője volt: az ekkor kialakuló oszmán birodalmi elit, a Nahda-mozgalom, a héber *haszkála*-körök, valamint az európai értelmiségiek és tudósok, akik a városban telepedtek le. E komplex és sokszínű világ hatására alakult ki Yahuda egyedi szemléletmódja, amely egyesítette a tudományos munkát és a politikai aktivitást.

Yahuda a cionizmussal először diákként találkozott Németországban,¹¹¹ nem sokkal azután, hogy Jeruzsálemből Európába jött egyetemi tanulmányai végett. Hamar bekapcsolódott a mozgalomba, de a cionista körökben is hangot adott aggodalmának az arabokkal és kultúrájukkal szemben fennálló hozzáállás miatt. Herzlrel először 1896-ban találkozott Londonban, és azt tanácsolta neki, hogy közeledjék a Palesztinában élő helyi arab közösséghez, és próbálja megnyerni támogatásukat a cionista ügynek. Yahuda tehát már a cionista projekt e korai szakaszában világosan látta az arabok jelentőségét a zsidók Palesztinába való visszatérése kapcsán. Ezután egy év múlva találkozott Herzlrel a bázeli kongresszuson, ahol ismét felvetette az arab vezetőkkel való tárgyalás szükségességét, egyben sürgette Herzlt, hogy dolgozzon ki ebbe az irányba mutató stratégiát. Yahudának azonban csalódnia kellett, mivel javaslatát Herzl elvetette, ugyanis ő egyből a nagyhatalmakkal kívánt tárgyalni, ezért az arabokkal való egyezkedést szükségtelennek tartotta. Yahuda évekkel később ezt az elutasító magatartást nevezte meg a palesztinai arabkérdés, illetve a hosszadalmas cionista–arab konfliktus egyik okaként. Szerinte ez az elutasítás az európai zsidók részéről az arabok irányában mutatott arrogáns magatartás újabb példája volt, amely végső soron az arab–zsidó konfliktushoz vezetett.¹¹²

Yahuda 1914-ben eleget tett a spanyol kormány meghívásának, és Madridban több előadást tartott a zsidó történelemről és irodalomról. Ezt követően a madridi történelemszakadémia egyhangúlag levelező tagjává választotta, s ezáltal ő lett az első zsidó, aki Spanyolországban ebben a megtiszteltetésben részesült.¹¹³ Ezekről a történelemszakadémia Berlinben is tudni lehetett, ugyanis mind az akadémiai tagságról, mind a további eseményekről beszámolt a berlini *Vossische Zeitung*. Alig két hónappal később terjedelmes hír jelent meg a lapban,¹¹⁴ amely szerint a Berlinben tevékenykedő docens állami meghívásra Madridba érkezett, azzal a céllal, hogy előadásokat tartson a már említett témakörökben. Ezekre nagy érdeklődés mellett került sor hetek óta az Akadémián, amelyen az egyetem polgárai mellett a madridi elit is képviseltette magát. A tudósító kiemeli Yahuda szinte akcentus nélküli nyelvtudását. Külön kitér nevezett utolsó előadására,

¹¹¹ Evri, *i. m.*, 347.

¹¹² Evri, *i. m.*, 348.

¹¹³ *Vossische Zeitung* 1914. február 23., 4.

¹¹⁴ Ein Berliner Hochschuldozent in Madrid. *Vossische Zeitung* 1914. április 12., 4.

amelyet *Zsidó kultúra Spanyolországban és a spanyol szármású zsidók (szefárdok) jelenlegi helyzete Keleten és Marokkóban* címmel tartott.¹¹⁵ Az újságcikk hangsúlyozza, hogy a téma különös aktualitással bír, mivel Spanyolország politikai és gazdasági okok miatt kiemelt figyelmet szentel korábbi honfitársainak, és szívesen látná, ha visszatelepülnének ősük földjére. A kérdés nem új a spanyol sajtóban, mivel több mint egy évtizede folyamatosan foglalkoznak vele, de a balkáni konfliktusok és a marokkói események miatt ez most különösen aktuálissá vált. A visszatelepítés kérdésében a mindenkori spanyol kormány – pártpolitikai színezettől függetlenül – egyetértően és támogatóan lépett fel, éppen ezért a térség jelentősebb zsidó közösségeivel szívélyes kapcsolatot ápol. Az ez irányú erőfeszítések egyik lépéseként lehet értelmezni Yahuda meghívását is, azaz Spanyolországban még szélesebb körben szeretnék hirdetni és tudatosítani a szefárd zsidók kulturális tényezőként betöltött szerepét. A tudósító szerint ebben a folyamatban szerencsés választásnak bizonyult, hogy Yahuda személye mellett döntöttek, másfelől a korszellem, a közvélemény is megérett arra, hogy a kitűzött politikai kezdeményezés mellé álljon. E két tényezőnek tulajdonítja az előadás-sorozat iránti felfokozott érdeklődést.¹¹⁶

Egy héttel később a témához kapcsolódóan megjelent egy kis hír,¹¹⁷ amely szerint a spanyol kormány a rabbinikus irodalom számára tanszéket kíván létesíteni Madridban, ezáltal akarják a szefárd egyetemi hallgatók számára vonzóvá tenni a fővárost. A tanszék vezetésével a Berlinben tevékenykedő tudóst, Yahuda professzort kívánják megbízni. Ezután a lap csak 1916-ban foglalkozott behatóan személyével.¹¹⁸ A cikk arról tájékoztatja a berlini olvasókat, hogy a tolerancia jegyében – amelyre akadémiai körökben különösen nagy hangsúlyt fektetnek – született az az 1915. december 1-jén közzétett királyi dekrétum, mely szerint a jeles orientalistát, dr. A. S. Yahudát nevezik ki a Madridi Egyetem Zsidó Történelem és Irodalom Tanszékének rendes tanárává. Kinevezésében szerepel a zsidó–spanyol időszak kiemelt fontossága, valamint az, hogy személye körül teljes volt a konszenzus a minisztérium, a bölcsészettudományi kar, az akadémia, valamint a történészek körében. A tudósító utal arra, hogy 1914 tavaszán Yahuda több előadást tartott Madridban a spanyolországi zsidó civilizációról, s ezek ennek a professzúrának az előszobájaként is értelmezhetők. A spanyol kormány nagyon szorgalmazta a terv megvalósítását, amelyet az akadémiai és politikai körök vallási, politikai és világnézeti hovatartozásuktól függetlenül támogattak. A konszenzus mögött az állt, hogy kulturális értelemben

¹¹⁵ Jüdische Kultur in Spanien und gegenwärtiger Stand der Juden spanischer Herkunft [Sephardim] im Orient und in Marokko.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ *Vossische Zeitung* 1914. április 20., melléklet.

¹¹⁸ Der erste jüdische Hochschullehrer in Spanien. *Vossische Zeitung* 1916. február 6., 6. melléklet.

Spanyolország egyik legjelentősebb időszakáról van szó, a politikai körök pedig a spanyol–marokkói területeken élő zsidó ifjak megnyerésében bíztak. Az okok közül kiemelendő, hogy az e területeken élő zsidók mind gazdaságilag, mind kulturálisan magasabb szinten állnak, mint az ott élő mórak, és az ősi spanyol hagyományok és a nyelv ápolása révén az anyaországgal való kapcsolat őseik négy évszázaddal azelőtti kiűzetése után sem szakadt meg teljesen.

Yahuda kinevezésének másik oka a „történelmi szégyenfolt” eltörlése volt, azaz, hogy a külvilág felé konzervatív és liberális oldalról egyaránt toleranciát kívántak deklarálni, nem akarták tovább tűrni, hogy Spanyolország az inkvizíció szinonimája legyen. A sajtó és a közvélemény is a kezdeményezés mögé állt, így Yahuda kinevezését mindkét politikai oldalról üdvözlötték az újságok. Az új professzor az egyetemen szokatlanul ünnepélyes fogadtatásban részesült. Nagy hatású előadásában az újonnan létrehozott tanszék jelentőségéről és lehetőségeiről beszélt, valamint azokról az időkről, amikor „fajtájának nagy tudósai és államférfiai tudományos munkásságukkal és kimagasló érdemeikkel Spanyolországnak tiszteletet és hírnevet vívtak ki”. Ezek a gondolatok köszöntek vissza a rektor, Conde y Luque,¹¹⁹ valamint a bölcsészettudományi kar dékánja, Elías Tormo¹²⁰ beszédében is. Mindketten méltatták a spanyol zsidók korábbi kulturális és tudományos szerepét, egyben kiemelték: egy szefárd zsidó tudós egyetemi tanári kinevezésével az ország első egyetemén azt akarják deklarálni, hogy megváltozott a spanyol közgondolkodás; azokhoz az időkhöz kívánnak visszatérni, amikor az ország fiai faji és vallási megkülönböztetés nélkül tudtak együtt dolgozni a kultúra és a tudomány felvirágoztatásáért.

Yahuda a madridi egyetemen, azaz a modern kor egy szekularizált egyetemén lett az első zsidó egyetemi tanár, a rabbinikus nyelv és irodalom tanszék-vezetője, ami jól mutatja Spanyolország elköteleződését a szefárdok irányában, valamint a zsidó tudományos törekvéseket. Ebben a folyamatban Kelet és Nyugat paradigmája a kiindulási pont, Yahuda pedig mediátor szerepet játszott a különböző kereszteződésekben, mind földrajzilag, mind a tudományterületek, ideológiák vagy éppen a nagyhatalmi törekvések, birodalmi politikák között; interkulturális közvetítő, s ehhez az Ibériai-félsziget zsidói kitűnő inspirációt jelentettek.¹²¹

Madridi évei alatt Yahuda úgy gondolta, hogy az ő feladata egyrészt a spanyolországi zsidók múltjának a védelme, másfelől ottani kultúrájuk megújítása, valamint a spanyol–zsidó megbékélés előmozdítása. Ezzel egyidejűleg más zsidó ügyeket is támogatott. A 19. században a zsidók kis létszámban kezdtek visszaáramlani az Ibériai-félszigetre, és Yahuda érdeklődését nagyon felkeltette

¹¹⁹ Rafael Conde y Luque (1835–1922): spanyol jogász, politikus, 1903-tól az egyetem rektora.

¹²⁰ Elías Tormo y Monzó (1869–1957): spanyol művészettörténész.

¹²¹ Friedman, *i. m.*, 438.

ez a Spanyolországban létrejövő modern zsidó közösség. Ennek kapcsán közreműködött többek között Madrid első modern zsinagógájának létrehozásában és barcelonai zsidó szervezetek megszületésében. Ugyancsak szoros kapcsolatot ápolt olyan spanyol tudósokkal, értelmiségiekkel és politikusokkal, akiket szintén motivált nemzetük zsidó múltjának a megjelenítése. Külföldi zsidó tudósokat is igyekezett megnyerni e célnak. Más Spanyolországon kívüli nyugati zsidó tudósokhoz hasonlóan úgy tekintett az országra, mint egy hatalmas zsidó archívumra, egy olyan zsidó térre, amelyet vissza kell szerezni, majd művelni és táplálni szükséges Yahuda értelmezésében ez a feladat egyesítette a tudományosságot és a zsidó politikai ügyek képviselőjét, megvalósításába bevonta Spanyolországot, a spanyol filozófárd mozgalmat, a brit birodalmat és mindenekelőtt a cionista projektet. Utóbbit nagy elánal támogatta, még akkor is, amikor már tisztán látta szerepének marginalizálódását, ha nem is teljes elhalványulását.¹²²

Spanyolország volt a színhelye Yahuda első kísérletének egy akadémiai program felállítására. Élete végéig a (közel-)keleti és sémi tanulmányok terjesztésén munkálkodott, illetve ezek intézményesített formáit igyekezett megteremteni több országban, többek között Spanyolországban, Németországban, Nagy-Britanniában, az Amerikai Egyesült Államokban és Palesztinában.

A tanszékvezetői pozíció elnyerése után nyilvánosan kifejtette terveit: oktatás terén a Wissenschaft des Judentums valódi reformjában gondolkodott, de a spanyol politikai kontextusban. Berlinben Geiger nyomdokaiban járva már tanított bibliai ismereteket és sémi filológiát, de ezt nem emelte át egy az egyben; oktatási portfólióját Madridban a spanyol viszonyokra szabta. A héber nyelv oktatását átfogó nyelvi és intellektuális keretrendszerbe ágyazta, előadásaiiban rámutatott a kiterjedt sémi nyelvcsaládra, illetve arra, hogy a hébert belülről, de kívülről is számtalan hatás érte.

Yahuda óráiról diákjai már Berlinben pozitívan nyilatkoztak; úgy tanított, hogy szinte megelevenedett a múlt, a középkori zsidó–spanyol kultúra. Tanítványai közül többen maradtak a felsőoktatásban, akár jelentős pozíciókban, mind spanyol, mind külföldi egyetemeken. Nem utolsósorban támogatta a női egyetemi hallgatókat és a női rabbik (rabinák) képzését is.¹²³

Yahuda spanyolországi tevékenysége során hamar megjelentek a zavaró tényezők. Az egyetemi adminisztráció távolságtartó magatartása nem enyhült, mindvégig a gyanús külföldit látták benne, aki még csak nem is honosította magát.

További konfliktusokra adott okot, hogy Yahuda 1918-tól egyre többet volt távol Spanyolországtól, vendégelőadóként több helyre hívták, és a meghívásoknak eleget is tett. Madridban a hiányzásait végül mint szükséges kutatói

¹²² Friedman, *i. m.*, 439–440.

¹²³ Gonzalez, *i. m.*, 416–422.

utakat igazoltak tekintették, de a viták azok növekvő időtartama miatt nem hagytak alább. Yahuda szerint azonban a külföldi tudományos vendégelőadások megtartásával nemcsak a tudományt, hanem a politikai érdekeket is szolgálta, főleg Anglia és Spanyolország közeledéséhez járult hozzá.¹²⁴ 1918-ra világossá vált Yahuda számára, hogy tanszékvezetői elképzelései nem egyeznek eredeti célkitűzéseivel, sem tudósként, sem kolonializációs törekvéseit illetően. Noha a spanyol oktatási miniszter, illetve számos liberális politikus támogatását élvezte, akik megvédték őt a karon belüli támadásokkal szemben, mégis a távozás mellett döntött. Yahuda madridi tevékenysége 1915 decemberétől 1920-ig tartott, hivatalosan viszont csak 1923-ban mondott le.¹²⁵

Összefoglalás

Goldziher Ignác fennmaradt levelezése a pesti diáktárssal, Max Nordauval mennyiségileg nem jelentős. Ugyanakkor a hét levél időbeli eloszlásából kiderül, hogy a földrajzi távolság és számos életvitelbeli, világnézeti különbség ellenére életük végéig figyelemmel kísérték egymás pályáját, tudtak egymásról, szakmai tevékenységükről. Goldziher honszerető tudósként itthon maradt, évtizedeken át hitközségi jegyzői állása mellett írta tudományos műveit, a kozmopolita Nordaut viszont Párizsban sikeres íróként, újságíróként jegyezték, illetve orvosként is praktizált, majd aktív cionista ténykedést fejtett ki. Életét és pályáját azonban a világháború kettétörte. Goldziher sorsát és szakmai munkásságát nagymértékben meghatározta az a kelet-közép-európai közeg, amelyet személyes és szakmai boldogulása érdekében nem volt hajlandó elhagyni, így a számtalan felkínált nyugat-európai professzori állás helyett maradt a pesti rezignáció. A levélváltás visszatérő témája Nordau részéről a Palesztinába való áttelepülés gondolata, de Goldziher ezzel nem tudott azonosulni. Ugyancsak állandó téma kettejük között a fiatal orientalista, A. S. Yahuda pályájának segítése. A tanulmány úgy vállalkozott a levelek kontextualizására, hogy nemcsak a levélváltásra összpontosított, hanem a mögötte meghúzódó egyéni, kollektív, szakmai, valamint világnézeti szempontokat és különbségeket is igyekezett megvilágítani, különös tekintettel az asszimiláció, a disszimiláció és a cionizmus problematikájára.

¹²⁴ Gonzalez, *i. m.*, 447.

¹²⁵ Gonzalez, *i. m.*, 427.

The contextualisation of the correspondence between Max Nordau and Ignác Goldziher II.

Hedvig UJVÁRI

The amount of Ignác Goldziher's surviving correspondence with his fellow student in Budapest, Max Nordau, is not significant. Simultaneously, the time difference between the seven letters reveals that despite the geographical distance and many differences in lifestyle and worldview, they followed up each other's careers until the end of their lives; they knew about each other and their professional activities. Goldziher, a home-loving academic, stayed in his country and worked as a notary at his local parish, meanwhile also writing his scholarly work for decades. On the other hand, the cosmopolitan Nordau was listed in Paris as a successful writer, journalist, doctor, and then active Zionist. However, his life and career were broken due to World War I. The Central and Eastern European environment primarily determined Goldziher's fate and professional work. He refused to leave Budapest despite the numerous Western European professorships he was offered, as this was the place for his personal and professional prosperity. A recurring topic in the letters between the two academics was Nordau's idea to persuade his friend to settle down in Palestine, but Goldziher could not accept the suggestion. Another constant subject between them was helping the young orientalist, A. S. Yahuda. The study undertakes to contextualize the correspondence by focussing not only on the exchange of letters but also on individual, collective, professional aspects, the two men's worldview and differences behind them, with particular reference to assimilation, dissimulation, and Zionism.

Kelényi Béla

Egy magyar nábob Indiában, avagy a hagyományos indiai kézműipar újjáélesztése*

A 19. század végén az Osztrák–Magyar Monarchia kereskedelme már nemcsak a balkáni piacot akarta meghódítani, hanem próbált terjeszkedni a Távol-Kelet irányába is, ám ezek a próbálkozások nem bizonyultak erőteljesnek.¹ A célt propagálva – és némileg méltatlankodva – írta a *Budapesti Hírlap* publicistája: „A magyar kereskedő csak itthon akar adni és venni – nem vonzza őt az Indiában többszörös milliommossá lett Telléry, sem a Kínában és Japánban gazdagodó Komorok és Kunok példája.”² A Távol-Keletre eljutott említett magyar műkereskedők nemcsak hogy megvetették lábukat az idegen földön, hanem gazdagságukból juttattak vissza a szülőhazának is. A meglehetősen nagy hírnévre szert tett Kuhn & Komor vállalkozás³ mellett azonban Telléryről – néhány szórványos feljegyzéstől eltekintve – eddig jobbra csak annyit lehetett tudni, hogy a később világhírűvé vált magyar műkereskedő, a Szegedről kivándorolt Schwaiger Imre (1868–1940) első munkaadója volt Indiában.⁴ Ki volt ez a Magyarországról a 19. század második felében Indiába elszármazott kereskedő, akit a magyar újságok egyszerűen csak „indiai magyar nábob”-nak neveztek; akiről szinte minden forrás kiemelte, hogy felülmúlhatatlan érdemei voltak a hagyományos indiai kézműipar felvirágoztatásában a brit-indiai gyarmatbirodalomban, a Rádzsban; akit – mint azt Latinovits Géza, a bácskai nagybirtokos

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.2.85>

* Jelen tanulmány megírását 1998-ban, Telléry indiai magyar utódja, Schwaiger Imre életrajzának megjelenése után szerettem volna elkezdni, de akkor még alig találtam életére és családjára történetre vonatkozó adatokat. 2008-ban sikerült Telléry egyik unokájával, Anton Platt-tal (1923–2012) felvennem a kapcsolatot, aki biztosított arról, hogy átadja a nagyapja indiai tartózkodását érintő feljegyzéseket, ám betegsége miatt az összeköttetés sajnálatos módon megszakadt. Dolgozatom egy jövőbeni kutatás első fázisának tekintendő; további vizsgálatot igényelnek Telléry családjának dokumentumai, a brit-indiai levéltári adatok, valamint a Telléry által különböző magyar és külföldi intézményeknek (az Iparművészeti Múzeum, a Néprajzi Múzeum, a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, illetve a londoni Horniman Museum vagy a bécsi Weltmuseum) adományozott, eladott vagy kereskedéséből származó indiai tárgyak adatai.

¹ Ld. erről Józsa Sándor, *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*. Budapest, 1966, 55–68.

² Magyar katonák Kínában. *Budapesti Hírlap* 1900. június 19., 2.

³ A Kuhn és Komor családról ld. Fajcsák Györgyi, *Kínai műgyűjtés Magyarországon a 19. század elejétől 1945-ig*. Budapest, 2009, 169–172, 176.

⁴ Schwaiger életéről ld. Kelényi Béla, Schwaiger Imre, a connaisseur. Egy családrégény fejezete a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum történetéből. *Művészettörténeti Értesítő* 47 (1998/1–2) 53–65.

világutazó megfogalmazta – „ha angol alattvaló lenne, már rég elhalmozták volna mindenféle kitüntetésekkel, de a nemzeti büszkeség nem engedi, hogy idegen érdemeit elismerje az angol”⁵

Telléry János István (1847–1912) a Torontál vármegyei (később Temes megye) Nagyszentmiklóson született (bár a lapok pécsi születésüként is említetik, mivel édesanyja később Pécssett férjhez ment nővéréhez költözött) az ottani orvos, a szabadságharcban is részt vevő Telléry Ignác (1812–1878) egyik gyermekeként.⁶ Feltehetően nagy kalandvágy élt benne, mivel a halála alkalmával megjelent regényes tudósítások szerint fiatalkorában búcsú nélkül szökött meg otthonról, s csak Jeruzsálemből adott hírt magáról, amikor is egy közelebről meg nem nevezett orosz főherceg titkára és tolmácsa lett.⁷ Egy vele tervezett világ körüli út során, 1877 körül került Indiába,⁸ ahol letelepedett, és a jaipuri gázgyár mérnökeként kezdett el dolgozni.⁹ Ebben az időszakban vette feleségül Leila Mae Nationt (1857–1939), egy angol törzstiszt és egy bennszülött nő lányát,¹⁰ akitől hat gyermeke született. Később a jaipuri maharádzsa megbízásából a gázgyár igazgatója lett, és nemsokára annyi pénzt tudott összegyűjteni, hogy egyik öccsét, Telléry Antalt (1858–1942) is kiutaztatta Indiába, hogy váltsa munkájában, ő maga pedig különböző vállalkozásokba kezdett.

1883-ban a jaipuri maharádzsa, II. Sawai Madho Singh (1880–1922) védnöksége alatt egy hagyományos indiai iparművészetet bemutató kiállítást rendeztek Jaipurban, ahová számos iparcikket összegyűjtöttek India legkülönbözőbb területeiről.¹¹ A kiállítás nemcsak a ma is létező, a következő maharádzsa, II. Sawai Man Singh (1922–1949) nevét viselő múzeum megalapításához vezetett, hanem kapcsolódott az ugyanabban az évben megrendezett kalkuttai nemzetközi kiállításához (Calcutta International Exhibition), s előzménye volt az 1886-ban, Londonban megrendezett nagy kiállításnak (Indo-Colonial Exhibition) is. A kiállítás kurátora a Jaipurban jelentős kormányhivatalt betöltő Thomas Holbein Hendley (1847–1917) volt, aki mellett olyan fontos művészeti tanácsadók is közreműködtek, mint a lahore-i múzeum igazgatója, John Lockwood Kipling (az író Rudyard Kipling apja), illetve a South Kensington Museum (a majdani Victoria & Albert Museum) későbbi kurátora, Sir Henry Cole. (1–3. kép) A kiállítás lét-

⁵ Latinovits Géza, Kelet-indiai utazásomból. *Vasárnapi Újság* 1896. december 6., 817.

⁶ Telléry családjáról ld. <https://www.geni.com/people/Stephan-Tellery/6000000011071245645> (2020. február 10.)

⁷ K. L., Az indiai nábob. *Pesti Napló* 1913. november 18., 8.

⁸ Egy 1893-ban kiadott, az indiai kézműipart bemutató ismertetőjében Telléry 16 éves gyakorlati tapasztalatára hivatkozik, ld. S. J. Telléry & Co, *The Industrial Art Manufactures of the Indian Empire*. Delhi, 1893, 4.

⁹ Magyar falu Indiában. *Budapesti Hírlap* 1931. március 5., 8.

¹⁰ Mocsáry Béláné Fáy Mária, *India és Ceylon*. Budapest, 1899, 98.

¹¹ A kiállításról és előzményeiről ld. Giles Tillotson, The Jaipur Exhibition 1883. *Journal of the Royal Asiatic Society* 14 (2004/2) 111–126.

rehozásában aktív szerepe volt a Hendley „jobbkezőnek” számító Tellérynek, aki nemcsak a kiállítást és múzeumot létrehozó bizottság különtagja és a tárgyakat elbíráló zsűri tagja volt, hanem felügyelete alá tartoztak a fegyvereket, textíliákat, valamint a brokátokat és hímezéseket bemutató részlegek is,¹² sőt, külön tudósítást írt a kiállított drágakövekről.¹³ S hogy a kiállításnak milyen hatása lehetett, arról éppenséggel az első világ körüli útját járó Hopp Ferenc számolt be a Calderoni cég alkalmazottainak, amikor az Ezeregyéjszaka látványához hasonlította a tárlatot. Hopp Telléryvel mint a kiállítás „rendező”-jével is találkozott.¹⁴ Ami pedig az ugyanebben az évben megnyílt kalkuttai kiállítást illeti, katalógusában – melyben felsorolja a jaipuri kiállítás résztvevőit is – Telléry neve többször felbukkan, mégpedig meglehetősen hangsúlyosan, ugyanis főhelyen szerepel az akkor Európában nagy divatnak örvendő, elsősorban dekorációként használt, festett és nyomott mintás szövetek (chintz, kreton) bemutatóinak kategóriájában. Tellérynek a hagyományos kézműipar iránti érdeklődését jelzi, hogy a katalógus tanúsága szerint a szövetekhez való régi nyomódúcokból egy több mint 1000 darabos kollekciót láthatott a közönség Kalkuttában.¹⁵ Kétségtől ő volt a drágaköveket bemutató szekció legfontosabb szereplője is: nem kevesebb, mint 154 darab gránátköből készült nyakláncot állított ki.¹⁶

Még ugyanebben az évben, 1883 májusában kelt, Pulszky Ferencnek, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának írott levelében Telléry mint „honfi és a keleti művészet pártfogója” cserét ajánlott a Nemzeti Múzeumnak, arra hivatkozva, hogy a bécsi Iparművészeti Múzeumnak már rendszeresen küldtek indiai tárgyakat. Leveléből az is kiviláglik, hogy Jaipurban részt vesz a múzeum vezetésében, régi műtárgyakat gyűjtenek, s nemcsak az indiai múzeumokkal, hanem a kézművesekkel is kapcsolatban állnak.¹⁷ A viszonzásul felajánlott magyar cseretárgyáról és Telléry válaszáról, miszerint mindent elkövet, hogy az Iparművészeti Múzeum számára alkalmas indiai gyűjteményt szerezzen, a hazai lapok tudósítottak.¹⁸ Az Iparművészeti Múzeumtól kapott válasz egyben az iránt érdeklődött, hogy „vállalkoznék-e egy kínált régi művészi kivitelű

¹² *Jeypore Exhibition*. H. n., 1883, 3.

¹³ *Jeypore Exhibition*, 44.

¹⁴ Hopp levelének közlését ld. Kelényi Béla, Az indiai művészi ipar recepciója az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumban. *Művészettörténeti Értesítő* 56 (2007/2) 261. Hopp egy Singer Gyulának írott levelezőlapján ugyancsak kitér a Telléryvel való találkozásra. Ld. Hopp Múzeum Adattára, ltsz. A 138.

¹⁵ *Jeypore Exhibits at the Calcutta International Exhibition, 1883–84*. H. n., 1883, 39.

¹⁶ *Jeypore Exhibits*, 48–52.

¹⁷ Iparművészeti Múzeum Adattára, ltsz. 54/1883. A levél közlését ld. Kelényi, Az indiai művészi ipar recepciója, 261.

¹⁸ Budapest – Jeypoor. *Budapesti Hírlap* 1883. október 15., 6; Csereviszony a jeypoor-i és a budapesti iparművészeti múzeum közt. *Pesti Hírlap* 1883. október 16., 7; Keletindiai iparművészeti cikketek... *Ország-Világ* 1883. július 28., 496.

műipari cikkekből álló gyűjteményt összeállítani”.¹⁹ Végül 1885-ben, amikor Telléry a Városligetben megrendezett Országos Általános Kiállítás megtekintése végett családjával Budapestre érkezett, a Nemzeti Múzeum számára hozott ajándékairól (a jaipuri ipar termékei; agyag-, fa-, fém- és textilművesség, valamint egy gránátkő-, ametiszt- és berillgyűjtemény) a lapok is hírt adtak.²⁰ Végül 1886-ban, a főként iparművészeti tárgyakat (kancsókat, edényeket, szövetekeket) tartalmazó, 34 tételből álló együttes az Iparművészeti Múzeum birtokába került.²¹ Telléry folyamatos segítő szándékát jelzi, hogy Pulszky Ferenc vejének, a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségértára vezetőjének, Hampel Józsefnek Indiából írott levelében – az igényeket már jobban felmérve – így ismételte meg ajánlatát: „Én szeretnék a Nemzeti Museum részére néha néha egy egy kis ajándékot csinálni. Azok a tárgyak melyeket otlétemkor hoztam mind újak voltak és úgy az ipar Museumban tétetek át. Tessen kérem tudatni hogy mily régiség tárgyak volnának legjobban elfogadhatók.”²² Nagy a valószínűsége annak is, hogy az Iparművészeti Múzeum 1885-ben megnyílt, a Telléry által jól ismert Stockinger Ferenc bombayi főkonzul magángyűjteményét bemutató tárlatán, mely az indiai iparművészetet próbálta átfogóan megismertetni, szerepeltek Tellérytől származó tárgyak.²³

Mindazonáltal Telléry ajándékainak elfogadása nem zajlott minden bonyolalom nélkül. Amikor az adományozás tényét Pulszky Ferenc bejelentette a képviselőházban, némi polémia támadt, mivelhogy az ajándékozó „zsidó”. Az ügy következtében Telléry bátyja, Telléry Ferenc gyógyszerész is megszólalt a *Pesti Hírlap* hasábjain. Egyrészt kijelentette, hogy testvére nem zsidó, hanem római katolikus, másrészt megemlítette, hogy Telléry Magyarországon 50 000 Ft értékű iparcikket vásárolt, hogy a magyar ipart megismertesse Indiában, egyebekben pedig hozzátette: „Hiszen az antiszemita urak mindig azon panaszkodnak, hogy a zsidók, a kiknek legtöbb pénzük van az országban, semmit sem

¹⁹ A levél közlését ld. Kelényi, Az indiai művészi ipar recepciója, 261.

²⁰ Ajándékok. *Fővárosi Lapok* 1885. július 17., 1073; Egy Indiában élő magyar itthon. *Buda-pesti Hírlap* 1885. július 17., 6; Indiában élő magyar ember. *Székelv Nemzet* 1885. július 19., o. n.

²¹ Az *Iparművészeti Múzeum Leltárkönyve*, 167–171, No. 196–230. A *Leltárkönyv* listájától kissé eltérő híradást ld. *Művészi Ipar* 1 (1885–86) 425. A Tellérytől származó szőnyegek az Iparművészeti Múzeum textiltosztályán találhatók, ltsz. 8330–8335. A Nemzeti Múzeumhoz tartozó Néprajzi Tár keleti anyagát (ekkor még főként Xántus János gyűjtése) is átsorolták az Iparművészeti Múzeumba. Az ezzel kapcsolatos nézetekről ld. Sinkó Katalin, Az ornamens mint nemzeti nyelv. A népművészet fogalmának kialakulása az iparművészeti múzeumokban a pozitívizmus korában. In: Uő, *Ideák, motívumok, kánonok. Tanulmányok a 19–20. századi képkultúra köréből*. Szerk. Király Erzsébet–Róka Enikő. Budapest, 2012, 243–244.

²² Telléry levele Hampel Józsefnek. 1888. június 2. Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, Fond VIII/2719. Köszönöm Bincsik Mónikának, hogy Telléry és Hampel levelezésére felhívta a figyelmemet, illetve köszönöm Méry Tünde (OSZK, Kézirattár) segítségét.

²³ A kiállításról ld. Kelényi, Az indiai művészi ipar recepciója, 260.

adnak jótékony célra. ... Miért adjanak akkor a zsidók, hogy ha akadnak urak, a kik azt is kigúnyolják a ki ad, mert zsidó.”²⁴

Ami a magyar ipar külhoni képviselőit illeti, Telléry valóban megpróbálkozott azzal, hogy a magyar iparcikkeknek teret nyisson Indiában. Erre az is utal, hogy 1885-ben kapcsolatba lépett a Zsolnay gyárral; Zsolnay Teréz feljegyzése szerint azért kereste fel őket, hogy indiai üzlete számára díszedényeket vásároljon.²⁵ Hogy Tellérynek amúgy milyen véleménye volt a hazai kereskedelemről, azt érdemes hosszabban idézni egy Hampel Józsefnek 1887-ben írott leveléből: „Csak egy a kár hogy a magyar nagy urak és Capitalisták fel nem karolják a Magyar Ipar és termény nagybani kivitelt. Tapasztalásból tudom hogy a magyar Ipar cikkek melyek némileg exportálható mennyiségben gyártatnak igen szolidosan jó[k] és izlésel vannak készítve és hogy ha rendszeresen felkarolják a kivitelt akkor a Magyar iparnak kell hogy virágozon. Terményekben vannak oly cikkek melyben akár mely országgal versenyezhetünk. ... Az volna a legjobb és szükséges hogy a főurak oly kereskedelmi társaságokat alakítsanak melyeknek az volna a feladatja hogy a Magyar Iparcikkek és termények kivitele mentől nagyobb mérvben történjék. Oly társaságok nemcsak igen sok jót tennének a Hazának de saját kitett pénzük igen jó camatot hozna. Hiába várják a nyers termények árjavulását a világ valamennyi részében megnyílnak vasutak melyek a nyers terményt mindég nagyobb mennyiségben árasztatnak el Európában. Azzal számolni kell, és ara kellene hatni hogy a nyers termények feldolgozva legyenek a Hazában és mind kész tárgy vitessenek ki inkább.”²⁶

Jóval később, 1895-ben Telléry elvállalta a Magyar Kereskedelmi Múzeum képviselőit is, hogy magyar cégek részére indiai üzleti lehetőségeket biztosítson, illetve hogy indiai termékeket közvetlenül juttasson Magyarországra.²⁷ Amennyire az tudható, Tellérynek a magyar iparcikkek Indiában népszerűsítő szándéka csúfos kudarccal végződött. Igencsak tanulságosak a cégekkel való esetei, melyekből Latinovits Géza örökített meg egy-egy ízes anekdotát: „Teller egy debreczeni czégnél keféket rendelt meg az indiai piacz számára, ha jól emlékszem, 200 000 darabot. Határozottan megírta a czégnek, hogy csakis a mellékelt minta szerinti formát küldjék, az okot is tudatta, hogy miért.

²⁴ Telléry Ferenc, A Nemzeti Múzeum és India. *Pesti Hírlap* 1886. február 23., 11.

²⁵ Erről és Telléry indiai mintakönyvének hatásáról ld. Zsolnay Teréz–M. Zsolnay Margit–Sikota Győző, *Zsolnay. A gyár és a család története 1848–1973*. Budapest, 1980, 132; Kovács Orsolya, *Orientalizálás Zsolnay Júlia és Teréz tervezőmunkájában*. In: *Magyarok Kelet és Nyugat között*. Szerk. Hofer Tamás. Budapest, 1996, 187. Hogy Telléry valóban vásárolhatott díszedényeket, azt bizonyítja, hogy Telléry üzlettársa és utóda, Schwaiger Imre 1939-es utolsó ajándékai között négy Zsolnay-váza is volt, melyeket az Iparművészeti Múzeum 1950-ben vett át gyűjteményébe. Iparművészeti Múzeum Adattára, 190/1950.

²⁶ Telléry levele Hampel Józsefnek, 1887. augusztus 7. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fond VIII/2719.

²⁷ Magyar Kereskedelmi Múzeum. *Pesti Hírlap* 1895. április 28., 12.

... És mi történt? A czég visszaírt, hogy a megrendelésnek eleget nem tehet, mert a minta szerinti kefék gyártásával nem foglalkozik. ... Egyik legelső budapesti kocsigyárost felszólította Telléry, hogy küldjön ki neki néhány kocsit Bombayba, hol minden esetre nagy keletnek fognak örövendeni a járművek, ha megismerik azok kitűnő minőségét. A kocsigyáros erre azt felelte, hogy ő csak akkor küld kocsikat, ha azok árát előre lefizetik. ... Egyik magyar pezsgőgyárostól hozott nagy mennyiségű pezsgőt saját számlájára, miután ez is előre kívánta az árát kiegyenlíteni. Azonban mire a pezsgőborok megérkeztek, több a felénél elromlott, úgy annyira, hogy ki kellett önteni.”²⁸ Mennyire ismerősek a Latinovits által tanulságképpen lejegyzett sorok: „a magyar iparosok nem akarnak a vevő közönség kíváncsiához alkalmazkodni, hanem azt kívánják, hogy a vevő közönség vegye azt, a mit ők piacra bocsájtanak.”²⁹ Mindazonáltal Telléry jó kapcsolatot tartott fenn nemcsak az Indiába látogató,³⁰ hanem az ott élő, dolgozó magyarokkal is. Szívélyes viszonyt ápolhatott az éppen Indiába érkezett Stein Auréllal (1862–1943), ugyanis 1887 decemberében írott levelében megemlíti: „Stein Aurél fiatal szanszkrit tudósna a leg nagyobb készséggel leszek majd segítségire. Irtam is már Stockinger Ferencz Bombay főkonzul úrnak, hogy tudasa velem ha Stein jelentkezik nála. Már előre örvendek egy honfit nálam mint vendéget láthatni.”³¹ S később örömmel teszi hozzá: „Dr. Aurel Stein azóta felkereset iten is később Delhiben találkoztam vele. Ő a Lahóri egyetemen kapot ideiglenes álmást mind registrar de minden kilátás megvan hogy az egy év lefolyta után állandóan megkapja az álást.”³²

A kibontakozás: S. J. Telléry & Co

Ahogy az Hampelnek 1888-ban írott leveléből kiviláglik, ebben az időszakban fogalmazódott meg Telléry számára, hogy Delhibe költözzön, s Jaipurban betöltött állami tisztségét a magánkereskedelemmel cserélje fel: „Én is meguntam az tiszti álásomat a Jeypor álamban és azt feladni szándékozom de az állam nem fogadta el a lemondásomat és a helyet egy évi szabadságot adtak hogy az idő alatt gondoljam meg a dolgot. Én azért hagyom el az álásomat mert meg vagyok győződve hogy nekem nagy előnyömre leszen ha a gránát üzletet saját contómra

²⁸ Latinovits, *i. m.*, 818.

²⁹ Uo.

³⁰ Egy újsághír szerint többek között Majláth László és Géza grófok, valamint Atzél Béla báró 1891-es útjukon számos díszes indiai tárgyat hoztak Telléry üzletéből. Ld. *Pesti Napló* 1893. január 31., 5; utazásukról ld. *Vasárnapi Ujság* 1891. május 14., 324.

³¹ Telléry levele Hampel Józsefnek, Jaipur, 1887. december 4. Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, Fond VIII/2719.

³² Telléry levele Hampel Józsefnek, Jaipur, 1888. június 2. Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, Fond VIII/2719.

viszem. Minthogy pedig tull vagyok azon hogy babér koszorú után vágyakoznék az álamnak tett szolgálatokért hanem jobbnak vélem azt cselekedni mely úton anyagilag előnyömrre van. Én tehát ez hó 14-én szabadságomat megkezdem és egyenest Delhibe megyek hol Irodát nyitok az gránát üzlet vezetésire és ugyan ott több ki és beviteli üzletet teni szándékozok.”³³ Amint az a fentiekből kitűnik, ebben az időszakban Telléry legfontosabb működési területe a gránátkövek forgalmazása volt. Ezt erősíti meg Vadona János kolozsvári világutazó, aki 1889-ben járt Indiában, s arról tudósít, hogy Telléry évekig bérlője volt a Jaipur városától 80 mérföldnyire levő bányáknak, ahol a „legnagyobb gránátköveket találják a világon”,³⁴ s a „többi között sok szép gránátkövet és különféle szövetet küld Európába”.³⁵ Érdemes felidézni Hendley visszaemlékezését is, aki 1909-ben vaskos különszámot szentelt az indiai ékszerek különböző fajtáinak a *Journal of Indian Art and Industry*-ban: „Amennyire vissza lehet tekinteni, úgy hetven évvel ezelőtt a rádzsputánai gránátköveket illetően csupán egy kiskereskedelem létezett, ám ez roppant mód megnövekedett, amikor egy bizonyos Mr. S. Tellery vezetése alatt álló állami vállalkozást alapítottak Jaipurban. Nagyszámú munkást foglalkoztatott, és fel is virágzott, ám különböző okokból megszűnt, s a kereskedelem újra magánszemélyek kezébe került. Régebben a gránátköveket feldolgozatlanul exportálták Európába, később azonban a munkásoknak, akik többnyire az állami munkahelyeken kitanított fiúk voltak, a drágaköcsiszolásban való jártassága révén nagy mennyiségű metszett követ exportáltak.”³⁶ (Schwaiger üzletbarátjának unokája, Sultan Singh Backliwal visszaemlékezése szerint Telléryt „Emerald Man”-nek is hívták, ugyanis emlékei szerint jelentős mennyiségű feldolgozatlan smaragdot importált Indiába.³⁷) Telléry ekkor, 1888-ban alapította meg az indiai manufaktúrák termékeit forgalmazó empóriumát, amelynek üzletei Delhiben, Kalkuttában, Bombayben és Shimlában voltak.³⁸ Ettől fogva minden forrás Telléry legnagyobb érdemének kétségkívül az indiai kézműipar feltámasztását és felvirágoztatását tartja. Ez ad jelentőséget Latinovits Géza megjegyzésének, miszerint „Tellerý üzleteiben kizárólag indiai kézműárú van felhalmozva, és ez majd mind az ő műhelyeiben készül. Az indiai kézműipar sokat köszönhet neki”.³⁹

Mindez egy jóval nagyobb léptékű folyamat bemutatásához vezet. Bár a 18. században az olcsó indiai iparcikkeket tömegesen értékesítették az európai piacokon, a 19. századra az angol gépesített ipar az alapanyagok (főként textil) szál-

³³ Uo.

³⁴ Vadona János, *Az öt világrészről. Százezer mérföld vizen és szárazon*. Budapest, 1893, 767.

³⁵ Vadona, *i. m.*, 763–764.

³⁶ Thomas Holbein Hendley, *Indian Jewellery. Rajputana and Malwa of Central India*. Part II. *The Journal of Indian Art and Industry* (1909/12) 37.

³⁷ Szóbeli közlés, Delhi, 1998.

³⁸ Telléry, *i. m.*, 4.

³⁹ Latinovits, *i. m.*, 817.

lítójává és az olcsó angol termékek felvásárlójává süllyesztette Indiát. A helyzet egyenesen tragikusra fordult, amikor az Indiába importált angol pamut a század első felében tönkretette a nevezetes bengáli szövőipart.⁴⁰ Ugyanakkor a század végén már kitűnő kézikönyvek segítették az indiai kézműipar jobb megismertetését, bár kevésbé különböztették meg egymástól a vallásos és az iparművészetet. Jellemző, hogy a brit-indiai kulturális életet erősen befolyásoló George C. M. Birdwood indiai iparművészetet összefoglaló alapvető könyvének – amely nagy hatást gyakorolt az angol művészeti élet képviselőire, köztük William Morrisra és Owen Jonesra is – első része a hindu panteonnal foglalkozik, s egyáltalán nem titkolja ellenszenvét: „A puránikus istenségek szörnyű formái alkalmatlanok a magasabb művészi megjelenítésre; és talán ez az oka, hogy Indiában a szobrászat és festészet képzőművészetként ismeretlen.”⁴¹ A nyolcvanas években már szinte egymást érték az indiai iparművészetet bemutató nagy nemzetközi kiállítások (Amsterdam International Exhibition, 1882; Calcutta International Exhibition, 1883; a londoni Colonial and Indian Exhibition, 1886; Glasgow International Exhibition, 1888),⁴² s az angolok a 19. század végére nemcsak számon tartották, hanem működtetni is próbálták az indiai kézműipari műhelyeket.⁴³ A glasgow-i kiállítás biztosa, a kalkuttai Indian Museumban dolgozó T. N. Mukharji remek kézikönyvében a kiállított anyag jobb áttekinthetősége érdekében nemcsak hogy rendszerbe foglalta az egyes művészeti ágakat, hanem azok legjobb mestereit, az egyes tárgytypusok megnevezését (anyagukat, sőt árukat is), a legfontosabb műhelyeket, helyszíneket és tartományokat is felsorolta.⁴⁴ Így a szépművészeteken és a díszítőművészeteken kívül külön fejezetet szentelt a zeneeszközöknek, a számos indiai ékszertípusnak, a fém- és faművességnek, a kő-, márvány- és elefántcsont-faragóknak, a fazekasoknak és az üvegmunkákat előállító műhelyeknek, a bőrműveseknek, a kosárfonóknak, a textilmanufaktúráknak s ezen belül a szőnyegszövőknak is. A részletes kalauz azt mutatja, hogy a század végére az angolok jól ismerték a hagyományos indiai iparművészeti ágazatokat, a fő kihívás pedig az lehetett számukra, hogy az „eredeti”, tehát a régi, hagyományos kultúrában kialakult értékeket újra megjelenítsék.

Ebbe a folyamatba illeszkedett Telléry János (angolosított nevén S. J. [Selarko/Stephen John] Telléry) tevékenysége is, aki időközben megalapította szőnyeggyárát Delhiben, és sikeresen üzemeltette üzletláncát India négy nagyvá-

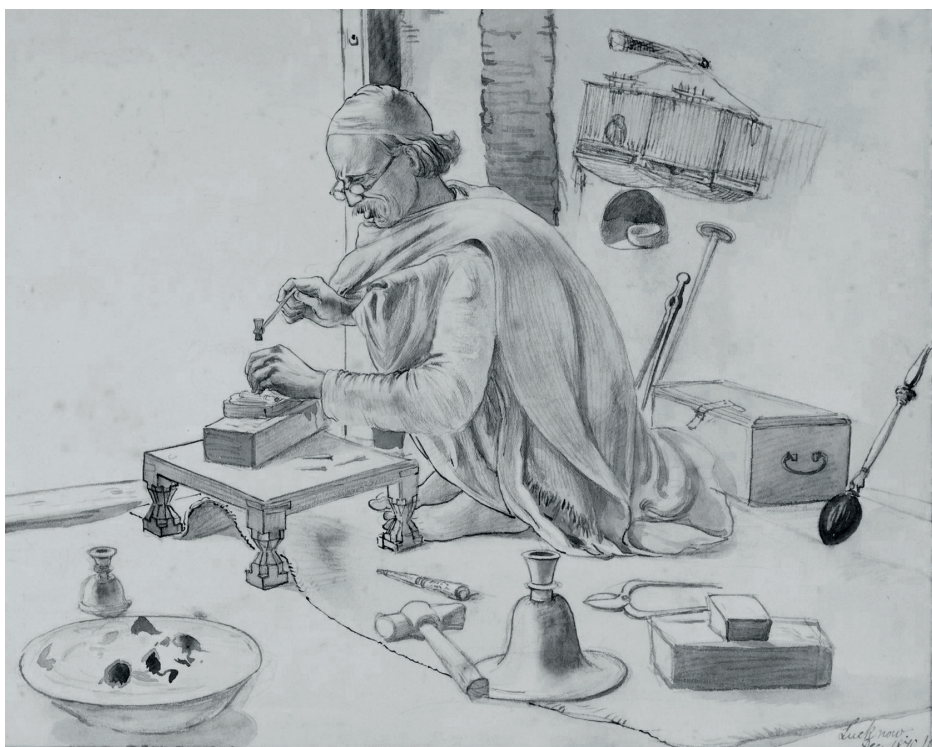
⁴⁰ Az indiai ipar és a manufaktúrák tönkretételét később a kommunista gazdaságtörténet nyomtatékosította, ld. Rajani Palme Dutt, *Merre tart India?* Budapest, 1951, 113–129.

⁴¹ George C. M. Birdwood, *The Industrial Arts of India*. London, 1880, 125.

⁴² Ld. erről Peter H. Hoffenberg, *An Empire on Display: English, Indian, and Australian Exhibitions from the Crystal Palace to the Great War*. London, 2001, 31–62.

⁴³ Az indiai iparművészet megismerését és kereskedelmét elősegítő folyóirat működéséről ld. Peter H. Hoffenberg, Promoting Traditional Indian Art at Home and Abroad: *The Journal of Indian Art and Industry*, 1884–1917. *Victorian Periodicals Review* 37 (2004/2) 192–213.

⁴⁴ T. N. Mukharji, *Art-Manufactures of India*. Calcutta, 1888.

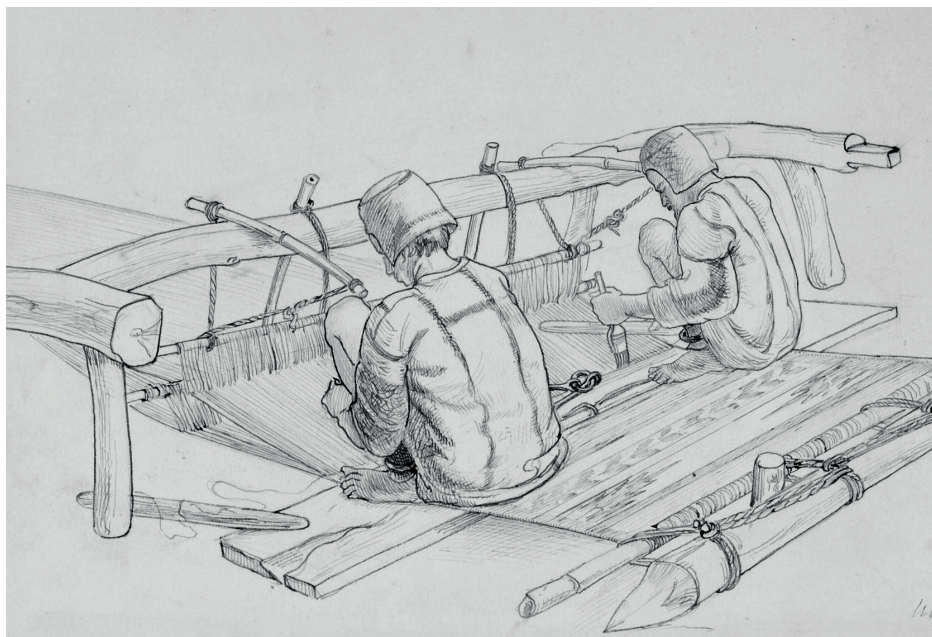
1. kép John Lockwood Kipling, Fémberakásos díszítést (*bidri*) véső mesterember.
Lucknow, 1870. Toll, ceruza, lavírozás, papír, 26 × 36,5 cm. Victoria and Albert Museum,
London, ltsz. 0929:55/(IS)

rosában.⁴⁵ A források egybehangzó állítása szerint Telléry legfontosabb árucikke a szőnyegek voltak, melyek számára Delhiben hatalmas raktárt is fenntartott. Mint azt Latinovits Géza írta: „Bámulva álltam meg a remek raktár előtt. Óriási termeket betöltő nagy szőnyegek mellett kisebbek is láthatók. Mind a színek összeállítása, mind a kidolgozása és finomsága messze felülhaladja a smyrnai szőnyegeket. Az árak pedig aránylag számba sem jöhetnek.”⁴⁶ A jobb minőség érdekében Tellérytől nem volt idegen a régi anyagokkal, technikákkal való kísérletezés sem: „Sok utánjárással s költséggel, régi szőnyegdarabkák segítségével és régi könyvek után felkutatta az országban azon családok ivadékait, a kik régente szőnyegkészítéssel foglalkoztak és tőlük sikerült több színvegyüleknek a titkát kitudni, mi által az újabban készült szőnyegek nyertek értékben.”⁴⁷ Ugyanezt a módszert alkalmazta a kerámiával kapcsolatban is: „Egy hatszáz éves templom kupolájáról a régi kék zománcos cserép úgy csillogott felénk,

⁴⁵ Érdekes vendég Budapesten. *Pesti Napló* 1893. január 31., 4–5.

⁴⁶ Latinovits, *i. m.*, 817.

⁴⁷ Mocsáry Béláné, *i. m.*, 185.

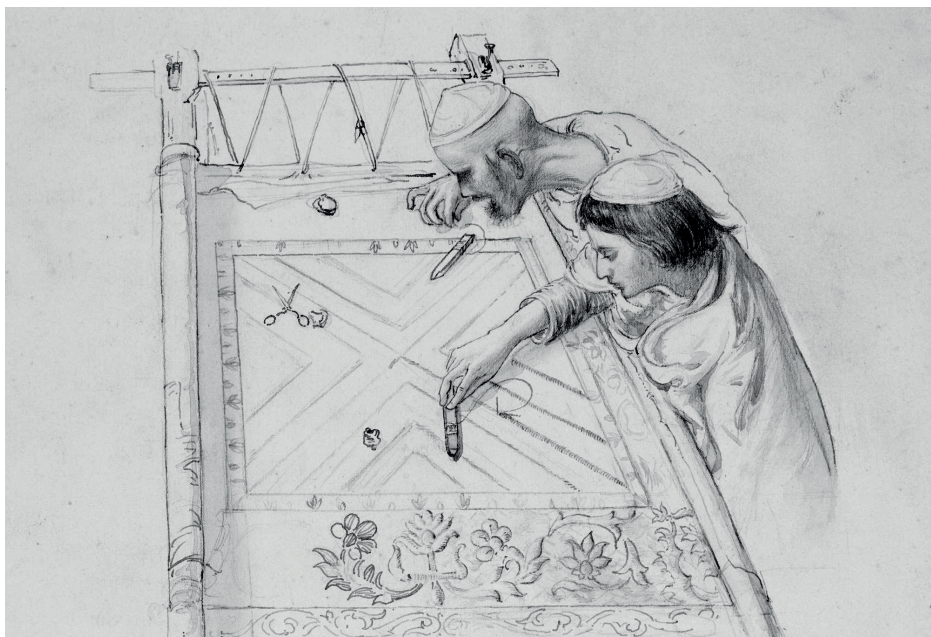
2. kép John Lockwood Kipling, Pamutszőnyeget (*dari*) szövő mesteremberek. Pandzsáb, 1870. Toll, ceruza, lavírozás, papír, 25,7 × 36,2 cm. Victoria and Albert Museum, London, ltsz. 0929:38/(IS)

mintha üvegből lett volna. A templomszolgától Telléry vett is át egy leesett darabot, s azt mondta, hogy oly csodálatos szép zománczot képtelenek mai nap utánozni, oly tökéletesek azok. Mert a mostaniak szép fényüket és színüket évek multával elvesztik s a zománcz leválik a cserépről. Ilyen régi cserépdarabhoz ritkán lehet hozzájutni, azért is kellett az Tellérynek, mert azt tanulmányozni akarta.”⁴⁸ Latinovits azt a műhelyt is megtekintette, ahol a munkások „kivert domborművű rézedényeket” készítettek, s különösen megragadta egy idős munkás kezűgyessége: „Ez a hindu alakokat gyúrt agyagból, semmi más, mint egy kis aczél véső segélyével és mindent fejből, rajz vagy minta híjával. Oly bámulatos művészi tökélyvel készíti az alakokat, hogy azokon még egy műértő sem talál kivetni valót; minden vonás szabatos és élethű, még a test is tökéletes hűséggel van visszaadva, mintha az anatómiát alaposan tanulmányozta volna.” Latinovits azt is megjegyzi, hogy ilyen munkás „alig található néhány egész Indiában”,⁴⁹ s ezt megerősíti egy másik visszaemlékezésében, miszerint ezeket az indiai életből vett alakokat mindössze három család készíti az országban.⁵⁰ Mindez azt mutatja, hogy Telléry rendkívüli céltudatossággal gyűjtötte össze azokat a mesterembereket, akik jól ismerték a hagyományos technikákat.

⁴⁸ Mocsáry Béláné, *i. m.*, 195.

⁴⁹ Latinovits, *i. m.*, 817.

⁵⁰ *Régi bácskai és bánati utazók*. Szerk. Kovács-Ács Károly. Újvidék, 1987, 156.

3. kép John Lockwood Kipling, Himzést készítő mesteremberek. Delhi, 1870.
Toll, ceruza, lavírozás, papír, 25,7 × 35,6 cm. Victoria and Albert Museum, London,
ltsz. 0929:29/(IS)

Lényegében Telléry egy olyan, az indiaiak által is támogatott nagy léptékű kereskedelmi vállalkozást hozott létre, amely az indiai kézművességet nemcsak újból termelékennyé, hanem az angolok által alapított paternalista modelltől, az alapvetően nyugati szemléletet meghonosítani próbáló indiai művészeti iskolák (School of Art) rendszerétől is függetlenné tette.⁵¹ A Telléry által újjáélesztett iparágak munkát adtak a kézműveseknek, termékei pedig alkalmasak voltak a nyugati ízlés kiszolgálására,⁵² újraformálva ezzel a piaci viszonyokat.⁵³ Nyilvánvalóan ez vezetett ahhoz, hogy őt bízták meg az 1893-ban megrendezett Chicagói Világkiállítás (The World's Fair: Columbian Exposition) indiai részlegének megrendezésével, amely karrierjének csúcspontja lett.

⁵¹ Ld. erről Mahrukh Tarapor, John Lockwood Kipling and British Art Education in India. *Victorian Studies* 24 (1980/1) 53–81.

⁵² A bécsi Weltmuseum gyűjteményében fennmaradtak azok a jellegzetes emléktárgyak (és a velük kapcsolatos üzleti levelezés), melyeket az 1893-ban világ körüli útján Indiába is ellátogató trónörökös, Ferenc Ferdinánd vásárolt Telléry üzleteiből. Ld. *Imperial Sightseeing: Die Indienreise von Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este*. Hrsg. von Regina Höfer. Wien, 2010, 17, 133–135.

⁵³ Ld. erről Julie F. Codell, Indian Crafts and Imperial Policy. Hybridity, Purification, and Imperial Subjectivities. In: *Material Cultures, 1740–1920: The Meanings and Pleasures of Collecting*. Ed. by Alla Myzelev–John Potvin. Aldershot, 2009, 149–170.

A nagy közjáték: Chicagói Világkiállítás

1892-ben Telléry feleségével és gyermekeivel hazalátogatott Magyarországra, s ekkor Pécsen lakó édesanyját is meglátogatta.⁵⁴ A család végül Budapesten maradt, Telléry pedig elutazott Chicagóba. Az Amerika felfedezésének 400 éves emlékére, 1893-ban megrendezett nagyszabású világkiállítás nem pontosan az évforduló (1492. október 12.) alkalmával, hanem fél évvel később nyílt meg Chicago mellett, a Michigan-tó partján.⁵⁵ Telléry bemutatójának színhelye a Kelet-indiai Pavilon volt, amelyet a világkiállítás több épületét is megtervező neves chicagói építész, Henry Ives Cobb a mughal paloták és síremlékek, többek között a világhírű Tádzs Mahal jellegzetességeinek mintájára épített, ám valójában nagyszabású bazárként működött. Berendezéséért Telléry volt felelős, aki az árucikkeket az indiai bennszülött uralkodók védnökségének segítségével állította ki.⁵⁶ Érdemes hosszabban idézni a tárgyak felfedezésszámba menő leírását a kiállítás ismertetőjéből: „A művészeti termékek nagyszerű bemutatását a Tellery and Company hozta létre, melynek székhelye Delhiben van, kirendeltségei pedig Kalkuttában, Bombayben és Shimlában. Minden árucikket kézzel készítettek, s a teljes kiállítás az üzletemberek arra irányuló erőfeszítéseit szándékozott bemutatni, hogy ellenőrizték az árucikkek importját, amely elárasztással fenyegette az ország őshonos iparágait. Mióta a gazdagok és a szegények egyaránt ezüsttermékek előállítására használják fel megtakarításaikat, akár személyes díszként, akár gyakorlati használatra, az ezüstneműk kereskedelme vezető helyzetbe került, központjaival Kasmírban, Lucknowban, Kutchban, Madrasban, Poonában, Kuttackban és Burmában. Noha e termékek mindegyike domborítással készült, elegánsan ki vannak dolgozva, és mindnek megvan a sajátos jellege is, aszerint, hogy hol készült. Az iszlám hatást a kasmíri árucikkek mutatják, amelyeket kizárólag virágokkal díszítettek, a mintákat pedig főleg a vállkendők motívumairól vették. A kiemelt mitológiai figurákat változatos virágdiszítéssel ábrázoló, megnyerő hatású munkákat Madrasból és Poonából gyűjtötték. De a burmai domborított ezüstmunkák tekinthetők a legművészebbeknek, az ezekből kiállítottak között vannak teás- és kávékészletek, boroskancsók, cukortartók, gyertyatartók, kenyereskosarak, fényképkeretek, tejszínes- és tejeskancsók, sótartók, borsszórók, névjegytartók és cigarettatárcák,

⁵⁴ Indiában lakó hazánkfia. *Pesti Napló* 1893. január 26., 7.

⁵⁵ Érdekes, hogy a Chicagót és a világkiállítást amerikai útján részletesen leíró Falk Zsigmond egyáltalán nem említi sem a Kelet-indiai Pavilont, sem Telléryt. Ld. Falk Zsigmond, *Budapesttől San-Franciscoig*. Budapest, 1895, 81–106.

⁵⁶ A kiállítás előkészítéséről és Telléry szerepéről ld. Priya M. Jaradi, *Fashioning India's National Art: Baroda's Royal Collection, Art Institutions and Crafts at Colonial Exhibitions (1875–1924)*. PhD Thesis. Singapore, 2011, 219–221. https://www.academia.edu/2447528/Fashioning_Indias_National_Art_Barodas_Royal_Collection_Art_Institutions_and_Craft_at_Colonial_Exhibitions_1875-1924_ (2019. augusztus 25.).

4. kép A Telléry által vezetett East India Building belseje a chicagói világkiállításon, 1893.
Albumin, kasírozva, 19 × 23,8 cm. Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, ltsz. A 436

piperekészletek és sokféle doboz. Ugyancsak attraktív bemutató a sárga- és vörösréz-ből megmunkált árucikké, melyek cizelláltak, domborítottak, vésettek, zománcozottak, valamint változatos mintákkal ellátottak és hatásgazdagok, a kézműves és a tervező képességeinek és türelmének lehető legjobb bizonyítékaként. A földszint és a galériák pultjain és asztalain bőségesen felhalmozva selymek, melyek legtöbbjét kínai anyagból szőtték; a hindu hölgyek által viselt brokátok, kasmíri sálak és selyemhímzések; ezüstbrokátok Delhi és Agra kézi szövőszékeiről; üveggel díszített, aranyfüsttel nyomott pamutszövetek Poonából; viasznyomásos szövetek beszőrva csillámüveggel; gyapjú- és pamutszőnyegek, nyomtatott és hímzett selyem- és pamuttermékekkel. Az ében-, szantál- és tikkéből készült faragványokat egy olyan iparág példányaiként mutatják be, amely már évszázadok óta virágzott Indiában.”⁵⁷ A leírás még számos tárgyféleséget, iparágat is felsorol, a különböző fegyverektől és a tibeti szobroktól egészen a régi gréko-baktriai pénzérmékig, de az is különleges élmény lehetett, hogy

⁵⁷ Hubert Howe Bancroft, *The Book of the Fair*. Chicago–San Francisco, 1893, 901–902. A Telléry által kiállított textilekről ld. Hester M. Poole, *Draperies at the Columbian Exposition. The Decorator and Furnisher* 23 (1893/1) 17.

a látogatók számára az indiai szolgák folyamatosan indiai teát szolgáltak fel, természetesen indiai szervizzel. Az általános elragadtatás még Magyarországon is visszhangzott; a *Pécsi Napló* külön tárcát szentelt Telléry kiállításának, amelyben kivonatolta az amerikai *Elite News* képes lap némileg túlzásokba eső beszámolóját: „Az indiai kézműiparnak magas niveauja nevezetes volt ugyan előttünk, de hogy ezen művészi kivitelű tárgyak gyakorlatlan parasztkézek által készíttetnek, még álmodni sem merésztük volna. Ha saját szemünkkel nem látnók a varázsszép faragványokat, a legstylszerűbben himzett piperetárgyakat, a szántál- és rózsafából készült, apró, himzett cipőcskéket és rézből készült tálakat, melyekre indiai ókori mondák vannak vésve, a nemes fémekből készült állatmintákat és egyéb műtárgyakat, bizony el kellene hinnünk, hogy Salamon király hajói vetettek horgonyt városunk kikötőjében és India kincseit aranyban, ezüstben, a legcsillogóbb szövetekből készült ruhákat, szőnyeget, fegyvereket, szerszámokat, fűszereket, majmokat, azon fölül a legragyogóbb tollazatú papagályokat, pávákat partunkra rakták.”⁵⁸ Az eseménynek volt közvetlen magyar szemtanúja is, mégpedig ismét Hopp Ferenc személyében, aki második föld körüli útja (1893–1894) során felkereste a világkiállítást, s több levélben számolt be a régi baráttal való találkozásról: „Tellérynek szép indiai pavilonja van, nagy raktára indiai áruval, olyan darabok is, amilyeneket Indiában nem láttam. Mindig tele a pavilon, sokat vásárolnak tőle.”⁵⁹ Sőt, egy vörös homokkőből való indiai „templom” megvételével kapcsolatban arról is tudósít, hogy „Telléry ragyogó üzletet csinált, a látogatók szabályosan összeverekednek, hogy most véget ér a kiállítás”.⁶⁰ (4. kép) Valóban, az épület belsejéről készült, Hopp Ferenc hagyatékában fennmaradt fényképen az emeletesre kialakított belső tér orientalizáló árkádjában megdöbbenő összevisszaságban keverednek egymással a legkülönbözőbb iparművészeti tárgyak és vallásos ábrázolások, s a különféle árucikkek meglepő bőségét lehet szemrevételezni. A kiállítás alkalmából Telléry külön kis kiadványt adott ki, amelyben összefoglalta munkásságát, érdeklődését és tevékenységi területét is. Fejezetekbe foglalva számolt be az indiai iparművészet különböző területeiről, úgymint ezüstművesség, fémművesség, textilművesség, gyapjú- és pamutszőnyegek, famunkák, elefántcsontfaragás, agyagszobrászat, zománcművesség, márványt, alabástromot és követ feldolgozó manufaktúrák, fegyverek, fazekasság, azonkívül szaruból készült munkák, legyezők, cipők és régiségek. Végül a különböző bennszülött államok sajátosságait, termékeit foglalta össze.⁶¹

⁵⁸ Annie, A chicagói világkiállításból. *Pécsi Napló* 1893. augusztus 24., 1.

⁵⁹ Hopp Ferenc levele Chicagóból a Calderoni és Társa cég alkalmazottainak, 1893. október 20. (ford. Felvinczi Takács Marianne). Hopp Múzeum Adattára, A 1495.

⁶⁰ Hopp Ferenc levele Chicagóból Lux Ferencnek, 1893. október 26. Ford. Felvinczi Takács Marianne. Hopp Múzeum Adattára, A 195.

⁶¹ Telléry & Co, i. m.

A világiállításnak volt még egy fontos, Magyarországról származó képviselője is, Egyiptom részvételét ugyanis az egyiptomi műemlékek védelmét megszervező magyar építész, Herz Miksa (1856–1919) biztosította a *Kairói utca* elnevezésű építészeti együttessel, amely ugyancsak nagy sikert aratott.⁶²

A vég- és utójáték

A világiállításon való részvétel után Telléry vállalkozása „négy világrészre kiterjedő” üzlethálózattá vált.⁶³ Ekkor New Yorkban is nyitott kereskedést, s mint azt a legkülönbözőbb iparcikkek bőségét részletesen leíró ismertetés kiemelte: „Keleti termékekből álló mintagyűjteményük messze a legtökéletesebb, amelyet valaha a nagykereskedelem számára bemutatnak, a vásárolni szándékozók pedig mind a hasznosat, mind a dísz tárgyat bizonyosan megtalálják köztük a maguk számára.”⁶⁴ 1898-ban Ceylon szigetén, Colombóban hozott létre fiókot,⁶⁵ s kiterjedt vállalkozásai megszilárdították vagyoni és társadalmi helyzetét Indiában.⁶⁶ Fialat magyar alkalmazottja, a szegedi származású Schwaiger Imre azt is lejegyezte, hogy miként ünnepelték meg a bombayi Telléry-házban a trónörökös kiküldöttjével, a bécsi udvari állatorvossal az uralkodó születésnapját,⁶⁷ Erzsébet királyné meggyilkolása után pedig a királynő szobrának felállítása céljából Telléry kezdte meg az Indiában élő magyarok közti gyűjtést.⁶⁸

Latinovits alapos leírása szerint Telléry üzlete Delhiben a város központjában, egy „egész külön bungalowban” volt megtalálható, nagyszámú munkással dolgozó műhellyel egybekötve. Ritkaságszámba megy, hogy ennyire részletes képet kapjunk egy akkori kézműipari kereskedésről, az üzlethelyiségben látható tárgyak sokfélesége pedig nemcsak a kereskedelemre, hanem a korabeli indiai kézműiparra is fényt vet: „Láthatjuk itt egy csoportban a jeypouri szép rézműveket, kashmiri kék zománcos tárgyakat, a benaresi kivert sárgaréz edényeket, a

⁶² István Ormos, *Between Stage Décor and Reality. The Cairo Street at the World's Columbian Exposition of 1893 at Chicago*. In: *Studies in Memory of Alexander Fodor*. Szerk. Dévényi Kinga. Budapest, 2016, 115–134.

⁶³ Szegedi ifjú Indiában. *Szegedi Napló* 1896. június 3., 4.

⁶⁴ *The Decorator and Furnisher* 24 (1894/6) 233. Mindazonáltal, mint azt Latinovits írja, itt „elvesztett vagy 200 000 forintot”. Latinovits, *i. m.*, 817. 1896-ban számolta fel New York-i üzletét, ld. *The Sun* 1896. október 4., 7.

⁶⁵ Szegedi fiú az angol Indiákon. *Szegedi Napló* 1898. november 15., 4.

⁶⁶ A magyar újságokban nagy port felferő történet volt az 1901-ben pénzügyi csalásai miatt Indiába szökött szerb alkonzul, Weisz Soma esete, aki mint Telléry egykori alkalmazottja Budapesten élő feleségétől is vett fel előleget, majd Bombayben Telléryt próbálta megszarolni. Ld. többek között: A reklám-konzul. *Budapesti Hírlap* 1901. december 10., 7.

⁶⁷ „...az indiai társaságban vidám magyaros szellem uralkodott, még csárdást is táncoltak”. Egy szegedi ifjú az indiai fejedelelemnél. *Szegedi Napló* 1895. szeptember 17., 5.

⁶⁸ Szegedi fiú, 3.

bombayi sandálfa dobozokat, melyek ezüst lemezekkel vannak kirakva, az agraí kőmozaik munkákat, indiai régi fegyvereket, a többi közt Akhbár sah ezüsttel kirakott remek csatabárdját, a görbe nepáli kukrikát, a malagok »golokját«, stb.”⁶⁹ Ezt a sokféleséget erősíti meg az indiai utazásáról külön könyvet is kiadó Mocsáry Béláné, aki azt sem restellte leírni, hogy Tellérynél miféle „emlékeket” vásárolgatott: „ezüsthéle, rézmunka, fa- és márvány-faragvány, hímzések, poona-kendők, faldíszek, tigris- és párdúczbőrök és körmök, mesterileg faragott bútorok”.⁷⁰ Különösen érdekes Mocsáryné másik megjegyzése, aki szerint a „Teller-üzlet indiai különlegességekben az első egyike, s múzeumhoz hasonlítható; az idegenek ennek is tekintették”.⁷¹ (Ez már csak azért is figyelemre méltó, mivel Telléry utódjának, Schwaiger Imrének Delhiben lévő műkereskedését a kortársak ugyancsak „múzeum”-nak nevezték.) Tellérynek az indiai kézműipar működtetésében játszott szerepét támasztja alá a zoológus Bíró Lajos megjegyzése, aki új-guineai gyűjtőútjáról való visszatértében, 1902-ben Bombayben találkozott honfitársával. Elragadtatással adott számot arról a „végtelen gazdag művészeti kiállítás”-ról, amelyet Telléry üzletében és lakásában látott. Emellett nevezett munkamódszeréről tanúskodik, amit Bíró március 27-én kelt levelében Szalay Imrének, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának írt: „A legszebb, amit Tellérynél látni lehet, indiai stílusban berendezett magánlakása. Minden bútordarab igazi remek, a legkisebb részletekig borítva faragásokkal, amit az én laikus szemem méltányolni sem tud. ... És ami különösen emelte szememben, vezetőm felvilágosítása, hogy a bútorok nagyolt kidolgozása és összeállítása európai és éppen magyar munka, ellenben a külső faragásos díszítés Telléry rajzai után készült bennszülött hindu kidolgozás, és ami fő, Telléry úr szándéka ezeket Budapestre szállítani.” S az is jellemző, hogy Bíró rögtön az Iparművészeti Múzeummal való kapcsolatfelvételre gondolt: „Méltóságos Uram! Ha ezeket az Iparművészeti Múzeum bírhatná, nem hiszem, hogy volna annak párja a világon!”⁷² Bíró még egy ausztráliai lap híradását is megemlítette Telléry kalkuttai előadásáról, melyet az „indiai ipar fentartásáról és emeléséről” tartott.

1900-ban a *Pesti Hírlap* arról tudósított, hogy Lord Curzon indiai alkirály egy állami segélyezéssel létrehozott nagy részvénytársaság igazgatójaként bízta meg Telléryt az indiai kézművesek foglalkoztatására. A cikk szerint Telléry addigra már két szőnyeggyár és egy bútorgyár tulajdonosa is volt, Ceylonban teaültetvénye, az indiai nagyvárosokban (Delhi, Bombay, Shimla, Kalkutta)

⁶⁹ Latinovits, i. m., 817.

⁷⁰ Mocsáry Béláné, i. m., 186. Mocsáry Béláné 1903-ban számos indiai iparművészeti tárgyat, többek között kendőket, terítőket és jaipuri rézedényeket ajándékozott az Iparművészeti Múzeumnak. Ld. Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményeinek gyarapodása 1903-ban. *Magyar Iparművészet* (1904/6) 324. Az általa adományozott indiai szőnyegek az Iparművészeti Múzeumban ltsz. 13956–13967 alatt találhatók.

⁷¹ Mocsáry Béláné, i. m., 132.

⁷² Bíró Lajos, *Hét év Új-Guineában*. Budapest, é. n., 187–189.

és New Yorkban indiai iparművészeti termékeket árusító áruházai voltak, és tulajdonában maradtak az indiai gránátkőbányák is.⁷³ Vállalkozásai minden jel szerint prosperáltak, amikor – a Magyarországra is eljutó hírek szerint – két maharádza hirtelen halála folytán a nekik hitelezett nagy összegű pénzt nem kapta vissza,⁷⁴ így 1902-ben csődbe jutott.⁷⁵ 1903 júniusában Telléry fizetési képtelenség miatt petíciót nyújtott be az angol bíróságnak, hogy adóssága és a követelések tekintetében mentesítsék minden felelősségvállalástól,⁷⁶ és nemcsakára még Budapesten is elérvereztek ingóságait.⁷⁷ A késői híradás szerint ugyan az angol kormánnyal való pereskedés folytán olyan végkielégítésben részesült, hogy újra vállalkozni tudott,⁷⁸ de innen fogva alig lehet tudni róla. 1904-ben, amikor a kalkuttai magyar-osztrák főkonzul Budapesten járt, hogy a magyar iparosokat indiai exportra ösztönözze, arról kapunk hírt, hogy Telléry vállalkozása és szőnyeggyára megszűnt, Delhiben pedig már Schwaiger Imre folytat „jelentékeny” vállalkozást.⁷⁹

Telléry Jánost végül 1912-ben Bombayben érte utol a halál. Az „indiai magyar nábob” elhunytáról az itthoni újságok rendre beszámoltak. Ekkor az is kiderült, hogy felesége négy gyermekével Budapesten maradt, és angol nyelvtanításból tengette életét.⁸⁰ A történet itt véget is érhetne, ám 1931-ben Telléry neve még egyszer felmerült, mégpedig az ekkor a shantiniketani egyetemen

⁷³ Magyar ember a legnagyobb világcég élén. *Pesti Hírlap* 1900. október 2., 8; Magyar ember az indiai inségesekért. *Pesti Napló* 1900. október 7., 6.

⁷⁴ Egyikük az 1900-ban elhalálozott patialai maharádza, a jelentősen eladósodott Rajinder Singh, másikuk pedig az 1901-ben elhunyt dholpuri maharádza, Nihal Singh volt. Haláluk után az angolok régensi rendszert működtettek utódaik nagykorúságáig. Feltehetően ezért nem fizeték ki Telléryt sem. A patialai köztes időszakról ld. Kuldeep Kaur Grewal, British Paramountcy and Minority Administration. A Case Study of Patiala (1900–1910). *Proceedings of the Indian History Congress* 65 (2004) 646–656. A Telléry csődjével kapcsolatos hivatalos levelezést kéresemre Marcell Péter kutatta 2004-ben, a British Libraryben (India Office Records); Tellérynek a patialai maharádzsával szemben benyújtott kárigényéről ld. L/PJ/6/642, R/I/1/277, R/I/278.

⁷⁵ A Telléry-cég csődben. *Pesti Napló* 1902. július 29., 8. A csődről a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara is hivatalosan értesült, ld. *Budapesti Hírlap* 1902. augusztus 7., 11.

⁷⁶ *The London Gazette* 1903. szeptember 18., 5807. A tudósítást a *Bombay Government Gazette* alapján közölte a londoni lap.

⁷⁷ *Pesti Hírlap* 1904. december 11., 39.

⁷⁸ *Pesti Hírlap* 1912. április 5., 10.

⁷⁹ -a -ly, Magyarország a gyarmatokon. *Az Ujság* 1904. szeptember 18., 3–4. Telléry 1911-ben még meglehetősen ironiával reagált az Indiát megjárt nagyváradi Vaiszlóvich Gyula – feltehetően valótlán – tigrisvadászatot leíró cikkére. Ld. Telléry S. J., Ázsia szívében. *Új Idők* 1911. július 16., 65–66. A választ ld. Vaiszlóvich Gyula, Ázsia szívében. *Új Idők* 1911. augusztus 6., 130–131. A Telléryvel való levélváltásról és a Vaiszlóvich testvérek által indiai iparművészeti tárgyakkal berendezett nagyváradi Park Szállóról ld. Kulcsár Beáta, *Egy nagyváradi vállalkozó család (Weiszlovits) tevékenysége és megítélése (1858–1944)*. Doktori disszertáció. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest 2019, 91–96. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/50373> (2020. augusztus 22.).

⁸⁰ K. L., Az indiai nábob. *Pesti Napló* 1913. november 18., 6.

tanító Germanus Gyula híradásának jóvoltából. Nyilván szenzációnak számító hír volt, hogy Benarestől nem messze Germanus egy „magyar” falura bukkant, amelyet „Tellérfalvának” hívtak. A tudósításokból az is kiderül, a „falu” valójában egy Bhadohi városának közelében fekvő, nyolcezer szőnyegszövő munkást foglalkoztató nagy ipartelep, melyet Telléry János öccse, Antal és annak fiai vezettek.⁸¹

Amint azt a gyarmati időszakban működő hagyományos indiai iparágak történetét feldolgozó Tirthankar Roy kimutatta, az első világháborúban több olyan, európai érdekeltségű szőnyeggyár pusztult el Perzsiában és Törökországban, amelyek indiai székhelyű cégek tulajdonában voltak. Ennek következtében dominánsabbá váltak az indiai telephelyekkel rendelkező vállalkozások, köztük Telléry Antal bombayi székhelyű exportcége, aki egy Bhadohi közelében (Mirzapur) lévő gyárat igazgatott.⁸² Legidősebb fia, Telléry Ottó Lajos (1889–1971) már az All India Carpet Manufacturers Association egyik alapító tagja, majd a szervezet első elnöke lett,⁸³ Bhadohit pedig ma is a „szőnyegek városa”-ként tartják számon Indiában.

Utóhang

Hogy egykor valóban legendásan gazdag „nábob” volt-e Telléry, azt maga Latinovits Géza igazította helyre, mégpedig egy saját korábbi cikkének következményeit tekintve, nem minden tanulság nélkül: „Tellérynek még elégtétellel is tartozom, mert a »Pesti Hírlap«-nak írt egyik levelemben úgy emlékeztem meg róla, mint többszörös milliomosról, ez pedig tévedés. Ha jól emlékszem, azt írtam, hogy vagyontát öt millió forintra becsülik. Nekem öt lac rupiát mondtak, – akkor még nem tudtam biztosan mennyi egy lac, azt hittem egy lac egy millió forint. Ez nagy tévedés, mert utólag megtudtam, hogy egy lac 100 000 rupia, tehát öt lac 500 000 rupia, vagyis 350 000 forint. Sok kellemetlenséget okoztam ezzel Tellérynek, de soha nem gondoltam volna, hogy oly sok éhes hazámfia van. Szegény Telléry vagy kétszáz kérés levelet kapott, vagy pedig többektől azon határozott kívánságot, hogy vitesse ki saját költségén az illetőt és alkalmazza üzletében. Mások levélbélyegeket kértek, egy szóval aranyhalnak gondolták. ... Pedig kár, mert úgy is édes kevés magyar milliomos van, jól esett volna eggyel többet tudni.”⁸⁴

⁸¹ Magyar falu Indiában. *Budapesti Hírlap* 1931. március 5., 8; Magyaralapítási falu Indiában. *Magyarság* 1931. március 5., 7–8.

⁸² Tirthankar Roy, *Traditional Industry in the Economy of Colonial India*. Cambridge, 2004, 219–220.

⁸³ Niladri Bihari Das et al., *The Existence of Carpet Industry in Bhadohi, India*. 5–6. <https://crimsonpublishers.com/tteft/fulltext/TTEFT.000563.php> (2020. április 20.).

⁸⁴ Latinovits, i. m., 818.

Sajnálatos módon nem tudunk arról, hogy Telléry magyar utóda, az Indiában valóban mesés gazdagságra és hírnévre jutott Schwaiger Imre külön is megemlékezett volna egykori munkaadójáról. Pedig hát, amint – a Felvinczi Takács Zoltán által szövegezett – nekrológja is tudósít erről, Schwaiger nem másnak, mint Tellérynek a tanácsára utazott először Londonba nyelvet tanulni, majd került ki Indiába; s nem utolsósorban támogatója mellett fejlődött a „keleti művészetek nagy szakértőjévé”.⁸⁵ Nagy ívű karrierje – melyet nyilván elsősorban a saját tehetségének és szorgalmának köszönhetett – mindenképpen azokon az alapokon indult el, amelyeket Telléry biztosított számára.⁸⁶

A Hungarian nabob in India: the revival of traditional Indian handicrafts

Béla KELÉNYI

Some Hungarian art dealers who reached the Far East at the end of the 19th century gained a fairly high reputation. Such was the enterprise of Arthur Kuhn together with the Komor brothers in China and Japan (Kuhn & Komor), but for a long time all that was known about S. J. (Selarko/Stephen John) Telléry (1847–1912) was that he was the first employer of Imre Schwaiger (1868–1940) in India, who later became a world-famous art dealer himself. The present study attempts to show who this merchant descended from Hungary to India in the second half of the 19th century was, who gained unsurpassable merit in the flourishing of traditional Indian handicrafts in the British-Indian colonial empire according to almost all sources, and who was called by the Hungarian newspapers simply as a “Hungarian nabob of India”.

Tellerý left his home at young age and moved to India around 1877, where he settled and began to work as an engineer at the Jaipur gas plant. Later, he became the director of the same gas plant on behalf of the Maharaja of Jaipur. In 1883, under the auspices of the Maharaja, an exhibition of traditional Indian applied art was held in the town, where a number of industrial items from various parts of India were collected. Telléry, who also dealt with the distribution of garnet stones, played an active role in the creation of the exhibition. At that time he also contacted the National Museum, Budapest and in 1885, during his trip to Hungary, he donated a smaller collection of Indian applied arts to the Museum.

Tellerý founded his emporium of Indian manufactory products (S. J. Telléry & Co) in 1888, with stores in Delhi, Calcutta, Bombay and Shimla, and then he established a carpet factory in Delhi. He created a large-scale commercial

⁸⁵ Ld. Kelényi, Schwaiger Imre, a connaisseur, 65/73. jegyzet.

⁸⁶ Ld. erről Szüllő Géza, Egy nagy magyar Kereskedő. *Pesti Hírlap* 1940. július 31., 299.

enterprise, which made Indian handicrafts not only re-productive but also independent of the paternalistic model (School of Art) founded by the English. The industry revived by Telléry provided work for artisans, whose products were able to serve Western tastes, reshaping the market conditions. Apparently, this led to Telléry's being commissioned to organize the Indian section (East Indian Building) of the World's Columbian Exposition held in Chicago in 1893, which became the culmination of his career. At this time he opened a shop in New York, and in 1898 he established another branch in Colombo as well.

His businesses prospered by all indications when, due to the sudden death of the Maharajas of Patiala and Dholpur, Telléry was unable to obtain the large sum of money lent to them and went bankrupt in 1902. We know that he received severance pay for litigation with the English government, otherwise he disappears from our eyes. In 1931, long after his death, Telléry's name came up again, thanks to the news by Gyula Germanus, the Hungarian Arabist teaching at the University of Shantiniketan at that time. It was a sensation that not far from Benares, Germanus came across a "Hungarian" settlement called "Tellerý village". Reports also reveal that the "village" was in fact a large industrial plant in the vicinity of the city of Bhadohi, employing eight thousand carpet weavers, run by the younger brother of Telléry, Antal and his sons. Bhadohi is still considered as the "city of carpets" in India.

Nagy Mercédesz–Apatóczy Ákos Bertalan

Kína az ötvenes évek magyar diafilmjein és a korabeli magyar népszerű sajtóban

A második világháború után mind Kínában, mind Magyarországon olyan új társadalmi rend jött létre, amely – rövid és a történeti korszakok periódusaihoz viszonyítva átmeneti időszakoktól eltekintve – gyökeres szakítást jelentett a korábbi történeti korok berendezkedésével. Ugyan a Kínai Köztársaság addigra már közel négy évtizedes történetre tekinthetett vissza, egyrészt a több ezer éves berögződések ennyi idő alatt nem tudták alapjaiban megváltoztatni a kínai társadalmat, másrészt az időszak turbulens történelmi körülményei (széttagoltság, katonai önkényurak regionális hatalomgyakorlása, polgárháború, japán megszállás, világháború) nem kedveztek a polgári társadalmi átalakulásnak és a konszolidációnak. Ehhez a félig-meddig megtörtént transzformációhoz képest még radikálisabb volt az a fordulat, amelyet a Kínai Kommunista Párt szárazföldi győzelme, majd a Kínai Népköztársaság kikiáltása jelentett, és amely különösen az ötvenes évek vége felé az úgynevezett „Nagy ugrás”, majd 1966 után a „Proletariátus nagy kulturális forradalma” elnevezésű, az egész társadalmat befolyásoló és alapvetően megváltoztató pártprogramokban csúcsosodott ki.

A magyar közvéleménynek a második világháború végéig Kínáról szóló ismeretei jellemzően sporadikus és a társadalomnak gyakran csak szűkebb rétegeit elérő sajtótudósításokon, úti beszámolókon, hittérítői jelentéseken stb. alapultak. Az 1949 utáni időszak, a második világháború vége és a hidegháború kezdete rövid idő alatt átformálta a magyar társadalom Kínáról alkotott képét és gondolkodását: az addigi „egzotikus távoli világ” hirtelen közvetlen politikai szövetséges lett. A könyvkiadás, a kiállítások, a kultúrprogramok mellett a diafilm mint a korszak egyik kedvelt kultúragitációs tömegmédiума és a népszerű sajtó könnyen felfogható, humorosnak szánt üzenetei szintén szerepet kaptak abban, hogy az „Új Kína”-t megismertessék a szélesebb magyar közönséggel. Az egyszerre ismeretterjesztő és politikai propagandacélokat szolgáló képkockákon és karikatúrákon nemcsak Kína történelme, kultúrája, hanem a Szovjetunió dominálta béketábor narratív dinamikájának egy érdekes szelete is megjelenik.

Kulturális hadviselés a hidegháború elején

A második világháború után, ahogy Magyarország a Szovjetunió közvetlen katonai befolyása alá, annak hatalmi táborába – az úgynevezett „békétábor”-ba – került, majd különösen a Magyar Dolgozók Pártjának 1949. májusi győzelme és a Kínai Népköztársaság október 1-jei kikiáltása után az ideológiai kapocs rántotta hirtelen közel egymáshoz a két országot. Magyarország testvéri-baráti viszonyba került a nagy Kínával – a nagy Szovjetunió figyelő-ügyelő tekintetétől kísérve –, ami a felső pártvezetés direktíváin túl természetesen a tömegek tájékoztatására is kiterjedt. A széles néptömegek elérésére, az ideológiai meggyőzésre a kultúrába csomagolt propaganda mutatkozott a legbiztosabb fegyvernek. Így a hidegháborús narratíva viszonyrendszerében szólaltak meg a népszerű sajtóorgánumok is, hiszen a cél a közvélemény megnyerése, ideológiai eligazítása volt – akárcsak a vasfüggöny túloldalán. Frances Stonor Saunders *The Cultural Cold War* című munkájában például titkosítás alól feloldott amerikai titkosszolgálati dokumentumok alapján szolgál bizonyítékokkal a CIA abbéli tevékenységéről, ahogy a kulturális élet látszólag autonóm alkotóit – Arthur Koestler, André Malraux, George Orwell, Bertrand Russell vagy Jackson Pollock személyében – támogatta a szovjetellenes kritika artikulációjában.¹

Az ideológiák háborújának eszkalálódása egybeesett a tömegkommunikáció és az ezt támogató technika fejlődésével, s amíg a például szolgáló lenini propaganda kezdetben főleg a plakátokat, köztéri szobrokat, majd később a filmet jelölte meg üzenethordozókként, a korszak magyar művelődéspolitikáját 1949–1953 között irányító Révai József 1951-ben így nyilatkozott: „Népünk szocialista átnevelésének szolgálatába kell állítanunk minden eszközt: az iskolát, az agitációt és propagandát, a művészetet, a filmet, az irodalmat, a tömegek kulturális mozgalmának minden formáját.”²

Valóban: a korszak Magyarországon a kultúra, azaz a művelődés és a kommunikáció teljes lefedésbe került: az iskolai tananyagon túl a tudományt és a művészetet is a kommunista ideológia befolyásolta. Kultúrotthonok, filmszínházak, könyvtárak váltak fő harcterré, ahol a társadalom – templomokban és kocsmákban megbúvó – ellenségeinek támadása a leghatékonyabban volt visszaverhető.³

Népfőiskolák, tanfolyamok, szabadiskolák voltak a felnőttoktatás színterei, ezek közül is a Szabad Föld Téli Esték (SZFTE) és a Szabad Föld Vasárnapok

¹ Frances Stonor Saunders, *The Cultural Cold War. The CIA and the World of Arts and Letters*. New York, 2013, 5.

² Révai József, *Kulturális forradalmunk kérdései*. Budapest, 1952, 6.

³ Halász Csilla, *Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2011, 15 (ld. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/halaszczilla/diss.pdf>).

című ismeretterjesztő propagandasorozatok voltak a legnépszerűbbek, amelyekkel elsősorban a vidéki lakosságot célozták meg. Vidéken ugyanis még fontosabb volt az „éber jelenlét”, hiszen az itt élők jobban ki voltak téve a „klerikális hatás”-nak.

Az 1951–1952-es oktatási évad falura szánt tematikájában a „Nemzetközi kérdések” címszó alatt már szerepel Kína, olyan témacímek mellett, mint „A béketábor legyőzhetetlen”, „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom”, „Titó (sic!) a magyar nép ellensége”, „A Szovjetunió nyersanyagforrásai”.⁴

A vizualitás szerepe a propagandában: a diafilm mint médium

Az ötvenes évek első felében a kezdetben a tanároknak kényszerűen kiosztott propagandistaszerepet már a direkt erre a célra kiképzett népművelők töltötték be. A falvakat (és az olyan területeket, ahol az írástudatlanság gyakori jelenség volt) látogató szakemberek számára magától értetődött a vizuális anyagokkal való meggyőzés.⁵

A vizualitásnak nemcsak az írástudatlan közönség, hanem az univerzalizálás miatt⁶ is fontos szerepe volt és van bármilyen propaganda szempontjából. A hatalom által uralt képi világ pedig a korszak Magyarországon áthatotta a mindennapokat: a tömegkommunikációs eszközök képanyaga mellett az utcakép, a lakásbelső, a divat is a kommunista rezsim hatalmi törekvéseinek vizuális eszköztárába tartozott.⁷ A mindennapi élet összes területére betüremkedő propaganda többek között az üdülőhelyi vagy munkásszállásokon, mozik előcsarnokában, a busz- és vasútállomások várótermeiben valósult meg, vagy akár utcai diavetítésekben is manifesztálódott, melyeket az úgynevezett kultúrbrigádok szerveztek. Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből már 1952 nyarán beszámoltak várótermi vetítésekről, ahol a következő filmtetekercsek kerültek a gépbe: *Szovjet mezőgazdasági híradó*, *Tudomány és technika*, *Grúz néptáncok*, *Felszabadult Kína*.⁸

⁴ Halász, i. m., 186.

⁵ Victoria E. Bonnel 1998-as könyvében párhuzamot von a pravoszláv ikonok vizuális ereje és a szovjet propagandaposzterek között. Ld. Victoria E. Bonnel, *Iconography of Power. Soviet Political Posters under Lenin and Stalin*. Berkeley, 1998.

⁶ „[A szemléltető agitáció] a felvilágosító munka fontos eszköze, amellyel a népnevelő alá-támasztja mondanivalóját. Az agitációnak ez a formája rajzokkal, fényképekkel, karikatúrával, grafikonokkal mindenki számára közvetlenül érthető formában fejezi ki azt, amit szóban, vagy írásban sokszor csak hosszasan lehetne megmagyarázni.” *Útmutató az agitáció elvi és módszertani irányításához*. H. n., 1953, 21. Idézi Kiss Veronika, *A diafilmek politikai használata a szocializmus első 15 évében*. Szakdolgozat. ELTE BTK, Budapest, 2009, 12.

⁷ György Péter, A mindennapok tükré. In: *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Szerk. György Péter–Turai Hedvig. Budapest, 1996, 12.

⁸ Halász, i. m., 38.

A szovjet mintára Magyarországon is elterjedt diafilm⁹ a népművelők számára hasznos és fontos szemléltető-oktató-nevelő eszköznek bizonyult, mivel olcsó, könnyen kezelhető, könnyen átadható, rövid szövegekkel (amit a népművelő, illetve propagandista fel is olvasott az esetleg írástudatlan közönségnek) és sok képpel operáló médium volt.¹⁰

A Magyar Dolgozók Pártja Oktatási Osztályának egyik tervezete így értekezik a diafilmről: „Az általános tapasztalat azt mutatja, hogy a politikai és kulturális tömegpropaganda sokkal hatékonyabb, ha megfelelő vizuális segédeszközökkel támasztjuk alá. A soron következő egyik döntő feladat ezeknek az eszközöknek a kifejlesztése. A politikai és kulturális tömegpropaganda alátámasztására szolgáló eszközöket elsősorban a Népművelési Minisztérium biztosítja. A propaganda eszközei közül a legfontosabb a dia- és a keskenyfilm-vetítés. A már meglévő és a Népművelési Minisztérium irányítása alatt álló 400 diavetítő és a most legyártásra kerülő újabb 1000 diavetítő, valamint a rendelkezésre álló 360 keskenyfilm-vetítő felhasználását oly módon kell biztosítani, hogy állandó használatra csak a nagyüzemi, az egész nagy községek és nagyvárosi kerületek kapják meg. A többiek részére olyan szervezeti megoldást kell biztosítani, amely lehetővé teszi, hogy egy-egy dia- vagy filmvetítő 4–5 község kultúrotthonának szolgálatát láthassa el.”¹¹

A diafilm tehát jelentős szerepet kapott a Révai József által meghirdetett kultúrforradalomban, amelynek eszköze a kultúragitáció volt, célja pedig a megváltozott politikai és társadalmi viszonyok tudatosítása, a „szocialista erkölcs” elsajátíttatása, a kapitalista ideológiával szembeni harc, a Szovjetunió, valamint a párt, a munkásosztály és vezetőinek népszerűsítése. A Népművelési Minisztérium Diaosztálya 1948 és 1953 között mintegy 270 tekerceszt adott ki összesen körülbelül 240 ezer példányban, melyeket a minisztérium mellett társadalmi és politikai szervezetek felkérésére készítettek.¹² Az osztály 1954-től Magyar Diafilmgyártó Vállalat néven élt tovább.¹³

⁹ A diaposzítív, majd a tekercses diafilm már a két világháború között is ismert volt Magyarországon. A fővárosban az Uránia szervezett vetítéseket, sőt itt kölcsönözni is lehetett. Vidéken pedig 1926-tól a Falu Urániája szervezte a diafilmes mezőgazdasági, majd – főleg Trianon után – hazafias és vallás-erkölcsi ismeretterjesztést. Ld. erről Bíró Ferenc, *Elsötétül egy kép... A hazai diafilmgyártás története és jövője*. In: *Magyarország médiakönyve, 1998*. Szerk. Cseh Gabriella–Enyedi Nagy Mihály–Soltész Tibor. Budapest, 1998; továbbá Bíró Ferenc, *Ötvenéves a hazai diafilmgyártás. Műster örökmozgóképiúság*. 2004/5. <http://epa.oszk.hu/00300/00373/00009/diafilm.htm> (2020. november 1.).

¹⁰ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztályának 1951-től megjelenő *Propagandista* című folyóirata szintén több ízben ajánlja a diafilmes vetítést.

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Dolgozók Pártja iratai, Országos Oktatási Osztály, M–KS–276–11–2. ö. e., p. 401. Idézi Kiss, *i. m.*, 6.

¹² Halász, *i. m.*, 39.

¹³ Jelenleg Diafilmgyártó Kft. néven működik.

Az új Kína egy-egy megjelenése 1949 népszerű sajtójában a magyar dolgozó és családja előtt

A Rákosi-korszak átpolitizált és monopolizált nyilvánosságában a média totális propagandaeszközként funkcionált. A rezsim manipulációs technikái (jó vs. rossz, barát vs. ellenség; az ellenség ördögi, illetve nevetséges színben való feltüntetése; a pártelit nézőpontjának minden helyesen gondolkodó ember normatív nézeteként való feltüntetése¹⁴) a népszerű vicclapokban is visszaköszöttek.

Az ellenség leleplezése a moszkvai *Krokodil* mintájára 1945-ben létrehozott, írásokat és karikatúrákat, azaz verbális és vizuális elemeket fele-fele arányban tartalmazó *Ludas Matyi*-ban is megjelent,¹⁵ mégpedig Kína viszonylatában is.

A *Ludas Matyi* kétféle fegyverére, azaz a pozitív és a negatív vicc kategóriájára egyaránt találunk példákat a lapban. Előbbieket a kommunista párt vezetői, valamint a testvéri-baráti országok érdemelték ki, utóbbi értelemszerűen az ellenség leleplezésére szolgált. E két didaktikai irány természetesen a Kínával kapcsolatos anyagokban is megjelent.

1949 januárjában például a következő szerkesztőségi nyilatkozat volt olvasható a lapban: „Sajnálattal tudatjuk olvasóinkkal, hogy a kínai helyzetről szóló vicceink kissé elavultak. Ez azért van, mert a néphadsereg olyan gyorsan kergeti a Kuomintang csapatait, hogy nem tudunk lépést tartani vele.”¹⁶ A nyilatkozat mellett egy karikatúrán a kínai néphadsereg erejét szimbolizáló tagbaszakadt katona a jobbjaival géppuskát markol, bal tenyerén pedig a hozzá képest alkarnyi méretű Csang Kaj-seket tartja, aki feltartott mutatóujjal, toporzékolva a következőket kiabálja: „Nem bántom tovább magukat, hajlandó vagyok azonnal és feltétel nélkül fegyverszünetet kötni.” (1. kép)

A következő, február 4-ei számban egy „Ókínai mese” című humoreszk szerepel, amely a kor kommunikációs sémáinak megfelelően így kezdődik (eredeti helyesírással): „Élt Kínában egy minden hájjal megkent vén rablóvezér, akit a nép Csang-Kaj-Sekként utált és aki olyan gazdag volt mint hat kövér bankár a Nagy Tenger túlsó partján. A dicső rablóvezér félvén póruljárt ügyfelei bosszújától, ily kéréssel fordult a Nagy Tenger túlsó partján dicsőségesen fosztogató kartársához, Tru-Manhoz: – Ó rablók patrónusa, ó szakmám büszkesége, segítsd meg becestelen követődet, mert fényesporfájú áldozataim immár igencsak szorognak. Ha megsegélsz a tisztas rablószakma kardélre való ellenségeivel vívott harcban, mo-no-po-liumot kapsz e kincsekben gazdag föld fosztogatására.

¹⁴ Horváth Attila, *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Budapest, 2013. http://real.mtak.hu/34845/1/a_magyar_sajto_tortenete_mk7_w.pdf (2020. október 12.).

¹⁵ Erről bővebben ld. Demeter Zsuzsanna, Ludas Miki és társai. Ellenségkép a Ludas Matyi politikai karikatúráinak tükrében, 1945–1947. In: *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Szerk. Gecsényi Lajos–Izsák Lajos. Budapest, 2011.

¹⁶ *Ludas Matyi* 5 (1949/5) 4.

1. kép *Ludas Matyi* 1949. január 28.

– O-Ké, – felelte dollárjait csörgetve a napnyugati főnök, kapsz tőlem fegyvert, amennyi beléd fér, mert én szívemen viselem Kína sorsát és meg akarom segíteni...”¹⁷

A lap október 14-ei száma szintén a hidegháború hangnemében ünnepli a népköztársaság kikiáltását. A címlapon nem a kínai, nem is a szovjet, hanem az amerikai zászló látható félig leeresztve, mellette két alak beszélget:

¹⁷ *Ludas Matyi* 5 (1949/6) 4.

2. kép *Ludas Matyi* 1949. október 14.

- Miért ereszted félárbócra a zászlót, Trumcsikám? Meghalt valaki?
- Ellenkezőleg, megszületett a Kínai Népköztársaság.¹⁸ (2. kép)

A szovjet *Pionir* mintájára készült *Pajtás* újság 1949-ben egy utópisztikus, tervrendszernek megfelelően öt évvel később játszódó folytatásos képregényének egyik részében¹⁹ Csing Ling, a kis kínai vendégúttörő magyar barátja

¹⁸ *Ludas Matyi* 5 (1949/42) 1.

¹⁹ Három elveszett úttörő: Kalandos történet 1954-ből. Folytatólagos képregény (5). *Pajtás* 4 (1949/15) 16.

lakását fedezi fel. A fesztelen, közvetlen viszonyról árulkodó feliratos képeken – a képregény fikciójában fel sem merül, hogy nyelvi nehézségeik lennének – egy figyelemre méltó öndefinícióra bukkanhatunk: Csing Ling a magyar könyvében egy (1954-ben már feltehetően minden munkásotthonban megtalálható) technikai eszközzel, a krumplihámozó géppel találkozik. Ugyanis a földrajzilag Kínától kezdődő béketáborban mi volnánk a műszakilag fejlettebb Nyugat. A diafilmhez hasonló jellegzetességekkel rendelkező képregények tehát szintén a propaganda eszközként váltak ebben az időszakban.

A *Pajtás* pedig nem tévedett, ha nem is a krumplihámozó gépet illetően, de abban semmiképpen, hogy 1954-ben már több kínai diák is tanult Magyarországon, és Kínában is ott tartózkodott az a magyar ösztöndíjas generáció, akik megtanulva a nyelvet és a kultúrát közvetítettek, fordításokat készítettek, az ötvenes évek közepétől kezdve ténylegesen közel hozva Kínát. (3. kép)

Kína és a kínai–magyar kapcsolatok a diafilmekben

A kínai–magyar kapcsolatok 1949-től az 1956-os fordulatig főként kulturális egyezményekben merültek ki, Kínának gazdaságilag fontosabbak voltak térségünkben a fejlettebb nehéziparral rendelkező országok.²⁰ 1950 nyarán történt meg a kölcsönös nagykövetsérek megindulása, megindultak a hivatalos látogatások, megszülettek az első egyezmények; ezek közül a kulturális együttműködésről szólót 1951 júliusában Pekingben írták alá, a filmcsere-megállapodást 1951 augusztusában, a tudományos-műszaki együttműködésre, valamint a rádiós együttműködésre vonatkozót pedig 1953 októberében. Vámos Péter részletes, dokumentumokkal alátámasztott könyvében kiemeli, hogy ebben az időszakban – bonyolult viszonyuk ellenére – Kína még teljes mértékben rá volt utalva a Szovjetunió védőernyőjére, és térségünk szocialista országaival fenntartott testvéri-baráti kapcsolatainak ápolásával demonstrálta Moszkva felé a tábor egysége iránti elköteleződését.²¹

A Kínával való kulturális kapcsolat fontos szereplői voltak a már említett, 1950 ősztől kint tanuló magyar ösztöndíjasok (Galla Endre, Józsa Sándor, Mészáros Vilma, Tóth Barna), akik az évtized második felétől már itthonról vagy diplomataként Pekingből fűzhették szorosabbra a két ország közti szálakat.

1951-ben a Szakszervezetek Országos Tanácsának Kultúrnevelési Osztálya adta ki az *Ismerjük meg Kínát!* című 78 képkockás, még eléggé kezdetleges anyagot, többnyire rossz minőségű fekete-fehér képekkel. Az esztétikai egységet mellőző képsorokat láthatóan nem hozzáértő személy állította össze. Szöveg

²⁰ Vámos Péter, *Kína mellettünk? Kínai külügyi iratok Magyarországról 1956*. Budapest, 2008, 10.

²¹ Vámos, *i. m.*, 12.

3. kép Három elveszett úttörő – Kalandos történet 1954-ből. 5. rész. *Pajtás*, 1949, 165.

4. kép *Ismerjük meg Kínát!* Szakszervezetek Országos Tanácsának kultúr-nevelési osztálya, Budapest, 1951

híján is kivehetők a tematikai súlypontok, amelyek következtetlenségül sorakoznak egymás után: győzelemre vitt polgárháború, nagyipari idill, mezőgazdasági idill, női egyenjogúság, mosolygó úttörők, háború és a japán megszállás borzalmi – még mumifikálódott holttest is látható az egyik dián. A képek között több olyan erős, sőt brutális kocka is van, amely azt jelzi, hogy itt még nagyon elevenen éltek a háború képei, a vizuális ingerküszöb még igen magasan lehetett. Emellett természetesen hangsúlyosan jelenik meg a biztos katonai erővel védelmezett „Új Kína”, élén a „nagy kormányos”-sal”. (4. kép)

Az első diafilmek jelentős hányada szovjet diafilmek fordításából, magyarárásból származott, összhangban a Szovjetunió teljes körű kontrolljával, mely a kultúrára is, a propagandára pedig különösen kiterjedt. Természetesen a háború utáni „Új Kína”-val foglalkozó anyagokon is erősen érezhető a szovjet narratíva, ami nem hagy kétséget a béketáboron belüli hierarchiát illetően. A képkockákon szinte szabályos ritmusban visszatérő elem a szovjet segítség, a szovjet barátság és a szovjet dominancia.

A *Kína nemzeti felszabadulása I-II.* című, 2x28 kockás diafilmet az Oktatásiügyi Minisztérium Iskolai Filmintézete adta ki a Történelem sorozatban. Itt Kínát már több oldaláról, rendszerezett információk alapján ismerhetjük meg. A szövegalkotás nélküli képekhez külön szövegkönyvet csatoltak, amelyben instrukciók olvashatók arról, hogy a középiskola mely osztályában, mely részeket ajánlják felolvasásra. Itt Kína természetrajza, évezredek kultúrája – például

az Ezer Buddha-barlang –, sőt képzőművészete is megjelenik, kronologikus sorrendben. A kínai történelem legfontosabb fordulópontjai, alakjai, többek közt a mandzsu uralom, az ópiumháborúk, a Tajping-felkelés, Ce-hszi császári özvegy, a boxerlázadás, Szun Jat-szen mind szerepelnek a kockákon, természetesen idomulva a Révai-féle kultúrforradalom²² feladataihoz. Az is lehetséges, hogy több kép korábról került be a sorozatba, akár a misszionáriusok dokumentumanyagából is.

Idézet a diafilmhez mellékelt szövegkönyvből: „A diafilm törekedik azoknak a mérhetetlen szenvedéseknek megmutatására, amelyeket a kettős elnyomás: az uralkodó osztályok és az idegen hódítók uralma a kínai nép számára jelentett. A diafilm bemutatja a kínai nép hősie küzdelmét, szabadságvágyát, a többezer éven át megújuló harcokat az emberhez méltó életért, amit végre a népi demokrácia hozott meg számára. Egyúttal megmutatják az orosz, a szovjet nép baráti, sőt testvéri segítő kezét. Több képe szemléltetően bizonyítja a szovjet nép segítségét, mellyel a kis és nagy népek mellé áll az imperializmus agressziója ellen vívott harcban. Kína történelme forró rokonszenvet kelt az elnyomottak küzdelme és a szovjet nép iránt.”²³ Ezt illusztrálják a hősi képesztétika szerint elrendezett alakok, festmények – például felvonulás Mao és Sztálin óriási arcásával.

A Magyar Állami Népi Együttes Szovjetunióban és Kínában zajlott 1952-es vendégszerepléséről is készült egy diafilm, amelyet a Magyar Fotó Diaosztálya²⁴ adott ki mint híradást. Itt tűnik fel először a diafilmekben a személyes kapcsolat kínaiak és magyarok között. (5. és 6. kép)

1953-ban jelent meg az *Új Kína* című diafilm, amely az időközben létrehozott Diaosztály „Beszélő képek” című sorozatának darabja, még mindig mellékelt szövegkönyvvel. A már átgondoltan megszerkesztett, 103 kockás anyag az 1951 februárjában a Szépművészeti Múzeumban megnyílt Új Kína kiállítással kezdődik, és az 1952 augusztusától 1953 májusáig Pekingben, Sanghajban és Kantonban bemutatott magyar ipari kiállítás képeivel zárul. Idézet a szövegkönyvből: „Ahogy a magyar dolgozók tömegei örömmel és barátsággal nézték végig Budapesten az Új Kína kiállítást, úgy a kínai nép örömmel és barátsággal tekintette meg a Magyar Népköztársaság kiállításait, – meggyőző bizonyítéka-

²² A Révai József népművelési miniszter által 1948–1949-től szovjet mintára meghirdetett, a kultúrát felhasználó ideológiai átnevelő program.

²³ *Kína nemzeti felszabadulása I.* (Az Oktatásügyi Minisztérium Szemléltető Filmkirendeltsége Filmdia Sorozata, 159. / Történelmi Sorozat, 15.) Budapest, 1955. Az idézett részlet a csatolt szövegkönyv 1. oldalán olvasható. Ld. <http://dia.osaarchivum.org/public/index.php?fs=4162&subtype=pdf> (2020. november 26.). A diafilm datálása ellentmondásos, mivel a szövegkönyvében 1955 szerepel, viszont az archívum honlapja az 1952-es évszámot tünteti fel (<http://dia.osaarchivum.org/public/index.php?fs=4162&search=2&page=>).

²⁴ Az 1948-ban alapított Magyar Fotó Állami Vállalat Diaosztálya 1953-ig működött; 1954-ben ezt váltotta fel a Magyar Diafilmgyártó Vállalat.

5. kép A Magyar Állami Népi Együttes szereplése a Szovjetunióban és Kínában. Magyar Fotó Dia-osztálya, Budapest, 1952

6. kép A Magyar Állami Népi Együttes szereplése a Szovjetunióban és Kínában. Magyar Fotó Dia-osztálya, Budapest, 1952

7. kép „A nagyszerű eredmények újabb hőstettekre lelkesítik a dolgozókat. A Délkelet-Kínában lévő Iszakra-termelőségvetkezet dolgozó parasztasszonyai megbeszélést tartanak, hogyan lehetne a tervet még jobban teljesíteni.” *Új Kína*. Magyar Fotó Dia-osztálya, Budapest, 1953

ként a két ország, a két nép őszinte, egyre mélyebb és egyre szorosabb barátságának.”²⁵ (7. kép)

A további 101 diaképen meglevenedik a kínai nép történelme az osztályharc optikáján keresztül és annak terminológiájával, de részletesen bemutatják Kína aktuális problémáit, például az árvízi helyzetet is. Megjelenik a folyószabályozás, a nehézipar, a könnyűipar, a nők helyzete, az oktatás, a kultúra, a képzőművészet, az egészségügy, a sport – s gyakran, 7–8 kockánként a Szovjetunió vagy Sztálin. Íme néhány részlet a mellékelt szövegkönyvből:

„25. A Nagy Barátság – ez a címe Nalbandjan festményének, amely Sztálin elvtárs és Mao Ce-tung elvtárs megbeszélését ábrázolja. Ez a nagy barátság segítette Kína népét győzelemhez az elnyomók felett, ez a nagy barátság tette lehetővé Kína népe számára, hogy eltüntesse az imperialisták és a Kuomintang bérencei által okozott súlyos károkat és hozzájárasson nagyszerű munkájához, az új Kína felépítéséhez.

²⁵ *Új Kína* (sic). (Beszélő Képek, 51.) Budapest, 1953. A hozzá tartozó szövegkönyvet, amelynek 15. oldaláról az idézett részlet származik, ld. <http://dia.osaarchivum.org/public/?fs=2334&subtype=pdf> (2020. november 26.).

67. A nagyszerű eredmények újabb hőstettekre lelkesítik a dolgozókat. A Délkelet-Kínában lévő Iszkra-termelőszövetkezet dolgozó paraszt-asszonyai megbeszélést tartanak, hogyan lehetne a tervet mégjobban teljesíteni.

94. Ku Cün festménye az új Kína felszabadult népének életét eleveníti meg. A kép címe: Szabad választások falun. A kínai nép a boldog jövőre, a békére adta szavazatát. A helyi nép-képviselői testületekben résztvevő küldöttek száma Kína egész területén több, mint 13 és félmillió.”²⁶

1954-ben a KNK kikiáltásának 5. évfordulóján a magyar tömegtájékoztató propaganda minden fronton megemlékezett a második legnagyobb testvéréről. Sokáig a *Kincses Kalendárium* volt az a sajtótermék, melyet olyanok is megvettek, akik nem forgattak rendszeresen napilapokat, folyóiratokat. Ebben az évben két oldalon ismertette az országgal az „Ázsia népeinek hatalmas oltalmazója, a Kínai Népköztársaság” című cikket. A cikk felvezetőjében ez olvasható: „Az 1954-es esztendőben ünnepeljük a Kínai Népköztársaság megalakulásának ötödik évfordulóját. Olyan dicső eseményre emlékezünk, amely az 1917. évi Októberi Forradalom és az 1945-ös szovjet győzelem után az emberiség legnagyobb jelentőségű előrehaladása a teljes szabadság felé.”²⁷ A cikk természetesen a korszak propagandasajtójának narratívája és nyelvezete szerint készült, kidomborítva az osztályharc részleteit és a szocialista eredményeket, de lexikális, műveltségbeli tudást is átadott megcélzott közönsége, a vidéki olvasó számára.

A *Kalendárium* „Hónapsoroló” rovatában januárnál „A legnagyobb barátság” cím alatt szerepel még Kína, megemlékezve az előző év januárjában Harbinban felavatott, a Szovjetunió és Kína barátságát jelképező emlékoszlopra. „Nincs olyan erő, mely legyőzhetné a két nép barátságát” – közli olvasóival a *Kalendárium*.²⁸

Ebben az évben háromféle zsánerben is készültek Kínát bemutató diafilmek. A már ismert fordulatok – és sokszor képkockák – köszönnek vissza *A kínai népi demokratikus forradalom győzelme, a Kínai Népköztársaság megteremtése* című ismeretterjesztő diafilmben, amelyet a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat Központi Történelmi Szakosztálya adott ki, és a Diafilmgyártó Vállalat készített.²⁹ Ezen a diafilmen már a készítők is név szerint szerepelnek az első kockákon, és a szöveg a képkockák alatt olvasható. Minőségileg még mindig elég rossz fekete-fehér fotókat látunk. A 72 kocka rövid országismertetés után a kommunista párt győzelemhez vezető útját mutatja

²⁶ Ld. a szövegkönyv 6., 11. és 14. oldalát.

²⁷ *Kincses Kalendárium* 1954, 111.

²⁸ *Kincses Kalendárium* 1954, 97.

²⁹ Ld. <http://diafilm.osaarchivum.org/public/?fs=3606> (2021. február 3.).

8. kép *A kínai népi demokratikus forradalom győzelme, a Kínai Népköztársaság megteremtése.* Magyar Diafilmgyártó Vállalat, Budapest, 1954

be (a hosszú menetelést részleteiben is), és a hatalmon való berendezkedés utáni eredményeket sorolja fel. Újdonság, hogy részletes párttörténetet is átad, olyan arcképcsarnokkal, melyben az ismertebb szereplők mellett többek közt Li Ta-csao (1888–1927), az egyik pártalapító, Teng Csung-hszia (1894–1933), Lin Hsziang-csien (megh. 1923), majd Csu Te marsall (1886–1976), a KNK alelnöke (később rövid ideig elnöke) és Peng Tö-huaj (1898–1974), a Népi Felszabadító Hadsereg főparancsnoka, majd a KNK honvédelmi minisztere is szerepel. (8. kép)

Szintén új zsáner a Kínáról szóló diafilmek közt az úti beszámoló: első példánya az *Öt hét az új Kínában*. A diafilm szerzőjeként Jakabfi István szerepel, akinek *Kína – a béke országa* című írása az Országos Béketanács Külpolitikai Füzetei sorozatban 1954-ben, *Az újarcú Kínában* című könyve pedig a Szikra Kiadónál ugyancsak ebben az évben jelent meg 151 oldalon. A diafilm szövege valószínűleg ezek kivonata lehet. A szintén a Beszélő Képek sorozatban legyártott diafilm 82 kockás. Az új, épülő Kínáról szóló képsorozat bemutatja Pekinget, Sanghajt, Hangcsout és a kínai vidéket. Részletesen beszámol a Nyári palotáról, az október 1-jei ünnepekről, az oktatásról, az egyetemisták életéről, a kultúráról, az iparról. (9. kép)

9. kép *Öt hét az új Kínában.* Magyar Fotó Dia-osztálya, Budapest, 1954

Ugyanebben az évben egy művészettörténeti diafilm is készült, Horváth Tibor összeállításában, a Társadalom és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat Központi Művészeti Szakosztálya megbízásából. A 38 kockán új tematika, Kína szobrászata jelenik meg, nagyon rossz minőségben, viszont feliratozva. A képeken – több ezer év művészettörténeti ívét átfogva – agyag sírszobrok, mészkő domborművek, bronz Buddha-szobrok láthatók. Itt is újdonság, hogy tetten érhető a szakmaiság: a diafilm a vallásos, buddhista témájú szobrokat nem általánosan „féművesség”-ként aposztrofálja, ahogy a korábbi anyagok, hanem a buddhista terminológiában ismert nevek szerint címezi (például bódhiszattva, Vairócsana stb.). Mindezek ellenére a diafilm természetesen a szocialista realizmust képviseli, a félmeztelen munkás szobra zárja a képkockákat.

Az 1956 után szorosabbá váló viszony, mely többek közt Kína pozíciókeresésének és Kádár János személyes kapcsolatainak is köszönhető volt, nem hozott már olyan bő diafilmtermést, hiszen a kultúragitáció területére belépő televíziózásra került a hangsúly. Ezekben az években a gyerekeknek szánt, ma is népszerű diafilmek között született egyre több tekercs. Ilyen az 1957-ben készült *Mese az öt kis kínairól* című diafilm is, mely később a televízióban is megjelent Sinkovits Imre hangjával. A szovjet diafilmrajzok felhasználásával készült mese öt különleges képességű szegény testvéréről szól, akik furfanggal győzik le és teszik nevetségessé a kegyetlenkedő mandarint.

10. kép *Kína*. Magyar Diafilmgyártó Vállalat, Budapest, 1959

Az ötvenes évek diafilmjei közül kiemelkedik az egyik leghozzáértőbben elkészített vetíthető képsorozat, a népköztársaság 10. évfordulójára 1959-ben megjelent, Galla Endre nevéhez fűződő *Kína*. Itt már nem érződik a Szovjet-unió túlhangsúlyozott szerepe, a megszokott retorika és a képek is lecserélődtek. Mind földrajzi, mind történelmi szempontból tárgyilagos ismereteket kap a diafilmnéző. Nem csoda, hiszen Galla 1950-ben az első ösztöndíjasok közt tanult a kínai fővárosban, majd 1955-től a pekingi nagykövetségen dolgozott Tálás Barnával együtt a kulturális ügyek felelőseként, és később Józsa Sándorral ők szerkesztették meg – kínai eredeti alapján – az első magyar nyelvű kínai nyelvkönyvet is.³⁰ A *Kína* című diafilm színes, jó minőségű képekből áll, és kiterjedt, precíz ismeretanyagot közöl 74 kockán. Persze itt sem maradhattak el az ideológiai színezetű információk, a párttörténelem legfontosabb pillanatai. A szalag utolsó fotóján feltehetően az 1959-es, Münnich Ferenc vezette delegáció látható, melynek tagjait végül az előre egyeztetett programtól eltérően fogadta Mao Ce-tung.³¹ (10. kép)

Ennek a diafilmnek 1961-ben készült egy fekete-fehér KISZ-es változata is, a *Kína I-II.*, amelyben sokszor ugyanazok a képek jelennek meg más feliratozással.

³⁰ Galla Endre–Józsa Sándor, *Kínai*. I–IV. Budapest, 1987.

³¹ Vámos, *i. m.*, 66.

Összegzés

Az „Új Kína” megjelenése a diafilmen, a korszak egyedi és olcsósága, könnyen kezelhető és érthető mivolta miatt népszerű médiumán és propagandahordozóján, összhangban volt mind a nagypolitika és a hidegháborús berendezkedés narratív szabályaival, mind a két ország épülő kapcsolataival. A kezdeti tekercek – jellemzően másodlagos képanyaguk, azaz a korábbi Uránia-féle kockák és a Szovjetunióból küldött fotók, ábrák alapján – viszonylag esetleges, esztétikai szempontból sokszor értelmezhetetlen, ismeretterjesztőnek feltüntetett, de mégis elsősorban propagandaként funkcionáló anyagok voltak. Igaz, az esztétikai szempont az ötvenes évek legelején főleg a széles néprétegek előtt (például vidéki kultúrotthonokban vagy várótermekben) vetített diáknál nem is volt elvárás, hiszen a vizuális szemléltetőeszköz, a vetített kép önmagában is szenzációnak számított, dacára az elmosódott fényképeknek, értelmezhetetlen, éppen a témát leghagyó képkivágásoknak, képeslapoknak vagy könyvből, újságból kifotózott arcképeknek. Kína pedig önmagában is egzotikus téma volt – még ha adott esetben éppen a képről félig levágott traktoros nők képviselték is.

A képanyag és a kezdetben külön mellékelt szövegkönyv jellemzően távol-ságtartó, idegen, a korszak szovjet retorikájához alkalmazkodó kliséi – az „otthonos” ideológiai szövegkörnyezet ellenére – nem igazán hozhatták közel a kulturális és földrajzi értelemben egyébként is nagyon távol lévő országot. A fordulatot az emberek közötti találkozásokat bemutató, például a Magyar Állami Népi Együttes vendégszereplését dokumentáló, majd később a már személyes élményanyagon nyugvó, főként 1953 utáni diafilmek jelentették, amelyekből a tömény ideológia és a Szovjetunió és Sztálin szerepét folyamatosan súlykoló kockák már elmaradoztak, átadva a helyet a mindennapi élet és a(z) ősi) kínai kultúra bemutatásának.

China on Hungarian filmstrips and in popular press of the 1950s

Mercédesz NAGY-Ákos Bertalan APATÓCZKY

Until the end of the Second World War, the public opinion about China in Hungary was typically based on sporadic information transmitted to the society through press reports, travelogues, missionaries' accounts, etc., reaching more often than not only narrower segments of readership.

The post-1949 period, the end of World War II and the beginning of the Cold War rapidly reshaped the image of China in Hungarian society. The formerly common image of an “exotic and remote realm” suddenly changed to

that of a direct political ally. The genre of filmstrip, one of the means of popular cultural agitation in mass media of the era, as well as the easy-to-understand messages of the popular press also played an outstanding role in introducing the “New China” to the wider Hungarian public. The slides and caricatures, which served both educational and political propaganda purposes, displayed not only snapshots on the history and culture of China, but also presented a notable outlook on the dynamics of narrative existing in the Eastern Bloc under the domination of the Soviet Union.

Sipos János

Egy bektási dallamtípusról és eurázsiai háttéréről

A törökországi szúfik életét át meg átszövi a zene, népdalok kísérik életük különböző alkalmait, legfontosabb vallási szertartásuk (*zikir*) dallamai (*nefes*) segítik az Istenhez való közeledést. Mégis, noha az utóbbi években erősen fel-lendült egyes csoportjaik vizsgálata, kevés a zenéjükkel foglalkozó elemző és összehasonlító igényű tanulmány.¹

Az összehasonlító vizsgálatnak természetes alapfeltétele, hogy elemezzük és osztályozzuk az összevetendő népzeneiket. Ez az, amiben a magyar zenekutató nagy előnyben van például a törökségi népzeneik helyi kutatóival szemben. Nem csak óriás elődökkel büszkélkedhetünk (például Bartók Béla, Kodály Zoltán, Szabolcsi Bence, Vargyas Lajos, Dobszay László), de a magyar népzene-kutató a mai napig nem vesztette el a zenei jelenségre koncentráló jellegét. Nem lépett rá a nyugati etnomuzikológia szinte kizárólag szociális, illetve kulturális antropológiai módszerekkel dolgozó útjára, melyben egy zenei lejegyzés szerepeltetése „old fashioned”.²

Magam 30 éve folytatok népzenei kutatásokat különböző törökségi népek, például azerik, karacsáj-balkárok, türkmének, kazakok, kirgizek és anatóliai törökök között. Egyik kutatási témám középpontjában a törökországi szúfi csoportok, ezen belül is a trákiak bektásik vallási és népi dallamai állnak. A bektásik zenei repertoárja már csak azért is izgalmas, mert a múlt homályába süllyedt népdalok vallási használatra alakított formái mellett a török műzenét idéző dal-lamokig sokféle zenei jelenség megtalálható benne. Emellett nagyon erős szálak fűzik a népzenehez is.³

Törökországi szúfi iszlám közösségekben először 1999-ben gyűjtöttem Mer-sin/Mut környékén tahtadzsiktól, majd Ankara Çubuk körzetében bektásiktól. 1999 és 2003 között pedig a Bulgáriából Törökországba emigrált és Kırklareli környékén letelepült trákiak bektásik között dolgoztunk öt éven keresztül felesé-

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.2.125>

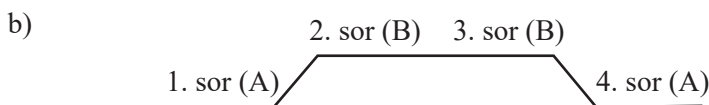
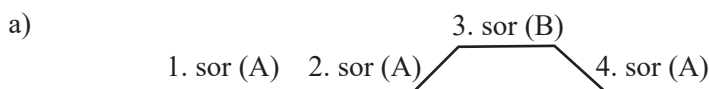
¹ János Sipos–Éva Csáki, *The Psalms and Folk Songs of a Mystic Turkish Order*. Budapest, 2009; Sipos János, *Azerbajdzsáni népzene – a zene forrásainál*. Budapest, 2009; János Sipos, *Trakya Bektaşî ezgilerinin sınıflandırılması ve Avrasya çerçevesi. Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi* (2010/2) 35–46. Részletesebb irodalom: Sipos–Csáki, *i. m.*, 67–69.

² A téma összefoglalását ld. Dobszay László, *Az összehasonlító népzene-tudomány tündöklése és lehanyatlása. Magyar Zene* 48 (2010/1) 7–19.

³ Ld. Sipos–Csáki, *i. m.*, 106.

gemmel, Csáki Évával. Több mint ezer dalukat rögzítettük, amelyeket lejegyeztünk, majd elemeztem, és osztályoztam is őket.⁴

Ezúttal ebből a hatalmas zenei anyagból egyetlen dallamtípust választottam ki részletesebb vizsgálatra. E dallamok jellegzetessége, hogy alacsonyan mozgó sorai magasabban mozgó sorokat fognak közre. Két alapformájuk van. Egyikük esetében az 1., a 2. és a 4. sor alacsony, a 3. sor magasabb (1a példa), ezekre az AABA szerkezetű dalokra a későbbiekben *kis kupolás* formaként hivatkozom. A másik alapformánál az első és az utolsó sor alacsony, míg a középső sorok magasabban mozognak (1b példa), ezekre az ABBA szerkezetű dalokra a későbbiekben a *nagy kupolás* forma elnevezést használom.

1. példa Visszatérő szerkezetű dallamok: a) kis kupolás AABA szerkezet,
b) nagy kupolás ABBA (AA⁵A⁵A) forma

E formák konkrét megvalósulásait a Törökország európai részén, a trákiai bektásik között általunk gyűjtött *nefes* dallamokkal szemléltetem. A 2. példa egy tipikus kis kupolás forma, azonos alacsony első és második sora után a harmadik sor átlagosan egy kis terccel magasabb, az utolsó, negyedik sor pedig az elsővel egyezik meg.

2. példa Kis kupolás dallam (Sipos–Csáki, *i. m.*, Nr. 592.)

⁴ A teljes anyag a www.zti.hu/sipos honlapon a Könyvek, cikkek, videótár, illetve a Keresés funkciók segítségével megtekinthető.

A 3. példában egy nagy kupolás dallamot látunk. Az első sor alacsonyabban mozog, és a dallam legalacsonyabb hangján áll meg. A magasabb második és harmadik sor a hangsor 4., illetve 3. hangján zár, az utolsó sor pedig ismét a dallam legalacsonyabb hangjára ereszkedik.

Nefes

$\text{♩} = 200$

Çe-rag - lar can - lar u - yan - mış,
Gö-nül - ler şevk i - le yan - mış,
İ - la - hi aşk - a bo - yan - mış,
Er-kan mey - dan - da, dan - da,
1. Hü, 2. Hü.

3. példa Nagy kupolás dallam (Sipos–Csáki, *i. m.*, Nr. 575.)

Ez az emelkedő-ereszkedő dallamvonal határozottan eltér az anatóliai népdalok többségét jellemző ereszkedő dallamvontól. Ugyanakkor tudjuk, hogy a magyar új stílusú dallamok hasonló szerkezetűek. Van-e összefüggés ezek között a magyar és török dallamok között? A trákiai bektásik zenéjében milyen szerepet játszanak e dalok? Megrajzolható-e egy eurázsiai háttér? Ilyen és hasonló kérdésekre keresek választ a továbbiakban.

Megvizsgáltam néhány török nép zenéjét e formák után kutatva. A többnyire néhány hangon mozgó azeri népdalok között ilyen szerkezetű egyáltalán nincs.⁵ Nem találjuk meg a tatárok, a baskírok, a csuvasok, a dél-szibériai törökök, illetve a mongolok és a kínaiak szigorúan pentaton népzenejében sem.⁶ A kir-

⁵ János Sipos, *Azeri Folksongs: At the Fountainhead of Music*. Budapest, 2004.

⁶ Sipos János, Egy most felfedezett belső-mongóliai kvintváltó stílus és magyar vonatkozásai. *Ethnographia* 112 (2001) 1–80; Vikár László, Népzenei kutatóúton Koreában és Kínában. *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 13 (1958) 247–265; László Vikár–Gábor Bereczki, *Cheremiss*

gizek és a karacsáj-balkárok között számos hasonló formájú dallamot gyűjtöttem, ezek azonban mind szovjet műdalok nép között elterjedt változatainak tűnnek.⁷ A karacsáj-balkárok úgynevezett *jir* dallamai között is vannak ilyenek, ráadásul ezeket a dalokat ők határozottan a sajátjuknak, magukra jellemzőnek érzik. Ugyanakkor a szomszédos és sok szempontból domináns (nem törökségi) adige-cserkesz-kabard népek egyik legfontosabb dallamstílusa is ilyen. Számos jel mutat arra, hogy a karacsájok ezt a zenei stílust tőlük vették át. A gagauz, a türkmén, a kazak, az özbek, a dél-szibériai török, a jakut és a tuvai nép sem énekel ilyen dalokat. Általában véve úgy tűnik, hogy a törökségi népzeneben ez a forma nem szerepel; ha mégis előfordul, az inkább idegen hatással magyarázható.

Megnéztem a Török Rádió és Televízió Repertoár (TRTR) 2500 és saját anatóliai gyűjtésem 1500 dallamát. Ezt nagy mértékben megkönnyítette egy korábbi munkám, amelynek során ezeket a dallamokat zeneileg rendeztem.⁸ Kiderült, hogy mindössze 9 TRTR-beli dallamban fordul elő a kis kupolás AABA forma, ami a teljes repertoárhoz képest igen kevés.⁹ Saját anatóliai gyűjtésemben is alig szerepel ilyen dallam.

A TRTR-ban a nagy kupolás (ABBA szerkezetű) dallamok száma 10, ezek Anatólia különféle régióiból, leginkább a tengerek közelében fekvő (gazdaságilag fejlettebb) területekről kerültek elő.¹⁰ Anatóliai gyűjtésemben pedig az ABBA visszatérő szerkezetet egyedül a dallamvonalában és ritmusában az anatóliai dallamok többségétől eltérő *Serenler zeybeği* dallam képviseli (4. példa).

Folksongs. Budapest, 1971; László Vikár–Gábor Bereczki, *Chuvash Folksongs*. Budapest, 1979; László Vikár–Gábor Bereczki, *Votyak Folksongs*. Budapest, 1989.

⁷ János Sipos, *Kyrgyz Folksongs*. Budapest, 2014; Sipos János–Ufuk Tavkul, *A régi magyar népzene nyomában – a kaukázusi karacsájok népzeneje*. Budapest, 2012; János Sipos–Tavkul Ufuk, *Karachay-Balkar Folksongs*. Budapest, 2015.

⁸ Számos anatóliai dalban látjuk az AAA_kA formát, amely egyetlen A sort ismételtet, de néha az egyik sorvég variálódhat (A_k). A TRTR-ból pl. Malatya (Nr. 2348) vagy Ödemiş (Nr. 87). Ezek az egymagú dallamvariánsok nem tartoznak szorosan a most vizsgált formához.

⁹ A TRTR-ból: Niğde (Nr. 201), Zonguldak/Bartın (Nr. 2651), Konya (Nr. 644), Hatay/Hassa (Nr. 3148), Gümüşhane/Bayburt (Nr. 2368), Sivas (Nr. 555), Bandırma (Nr. 1417), Safranbolu (Nr. 1276).

¹⁰ A TRTR-ból: İzmir (Nr. 2490), Burdur (Nr. 3100), Manisa (Nr. 1060), Aydın/Nazilli (Nr. 801), Bilecik (Nr. 2025), Urfa (Nr. 2420), Trabzon (Nr. 1284), Samsun (Nr. 2823), Bodrum (Nr. 716), Uşak (Nr. 1523).

$\text{♩} = 96$

Se - ren - ler se - ren - - - ler

Al - ak - ta yük - sek se - ren - - - ler

Biz gi - di - yo - ruz e - fe - ler de

Si - ze gal - sın ga - me - ra - lar.

4. példa *Serenler zeybeği* (Sipos János, *Török népzene*. II. Budapest, 1995, Nr. 456)

Vajon előfordulnak-e ilyen dallamok a trákiai bektásik népzenejében? Az egyik első publikáció, amelyik a trákiai bektásik zenéjéről szól, Vahit Lütfi Salcı könyve,¹¹ melyben ilyen dallamot nem találunk. Ez azonban valójában nem mond sokat, mert ebben a kiadványban mindössze öt dallam szerepel. A trákiai bektásik zenéjének fontosabb és bővebb forrása az Isztambuli Konzervatórium *Bektaşî nefesleri* című 1933-as kiadványa. A kötet 88 *nefes* dallamából háromnak van kupolás szerkezete. Ezekből egyet az 5. a példában látunk, mellette egy hasonló magyar dallammal (5. b példa).

Aş - kım be - nim fü - zun - - dur

Hat - ten zi - ya - de sa - ki

Tah - fíf i - çin e - lin - le

Sun do - lu - ba - de sa - - ki

Sár - ga lá - bú kis pa - csir - ta,

Szár - nya az e - get ha - sīj - ja,

Ha - sīj - ja a szép csil - la - gos e - get,

A sze - re - tőm má - sat sze - ret.

5. a példa Az Isztambuli Konzervatórium *Bektaşî nefesleri* című kiadványának Nr. 199. dallama és 5. b Hasonló magyar dal

¹¹ Vahid Lütfi Salcı, *Gizli Türk halk musikisi ve Türk musikisinde (armoni) meseleleri*. İstanbul, 1940.

Ezzel szemben trákiai gyűjtésében ezek a dallamok népes csoportot alkotnak.¹² Igen változatosak, különféle hangsoron mozognak (dúr, moll, fríg, illetve bővített szekundos hangsorok), és eltérő hosszúságú dallamsorokkal mutatják be a vizsgált szerkezetet. Mielőtt azonban összevetnénk a magyar és a bektási dallamokat, nézzünk körül hasonló dallamok után Európában.

A régebbi európai források közül a 15. századi francia népies dallamokban látunk néhány hasonló formát.¹³ Az 1530 tájáról ismert 147 német népies dal közül pedig mindössze egyetlenegynek van ilyen szerkezete. Ritka a gregorián zenében és a trubadúr dallamok között is. Régi katolikus énekgyűjteményekben többnyire a 18. század végéről fordul elő a kis kupolás AABA forma.¹⁴ Úgy tűnik, a visszatérő forma, különösen az AABA szerkezet az európai zenében csak a 16. század óta lett gyakoribb. Korát és fejlődését nem látjuk világosan, de a mai európai műzenében nem ritka.

Az ABBA dallamforma elszórtan megjelenik a francia, angol, kanadai (Új-Skócia), holland, spanyol, francia, román, cseh, morva és macedón népzeneben.¹⁵ Nagy, stílusalkotó tömegben csak az Appalache-be (USA) kivándorolt angolok népzenejében és a magyar népzeneben látjuk (az ABBA forma erős szlovák jelenlétét a magyaroktól való átvételnek tarthatjuk).

A magyar népzene – az anatóliai népzenehez hasonlóan – az ereszkedő dallamszerkezet jellemzi. Ettől élesen eltér a magyar új stílus, amelyben épp a szóban forgó emelkedő-ereszkedő szerkezetek dominálnak.¹⁶ A kupolás szerkezet a magyaroknál az idegenből behozott egyházi és világi műzenei dallamok, valamint a nyomukban magyar földön keletkezett műdalok révén terjedhetett el.¹⁷ 1850 és 1900 között ugyanis a műdal elárasztotta a magyar vidéket, és a nép

¹² Összesen 17 dallam, a teljes anyag 3%-a. Ld. Sipos-Csáki, *i. m.*, 102–103 (a 13. osztály 563–592. dallamai).

¹³ Pl. Gaston Paris–François Auguste Gevaert, *Chansons du XVe siècle, publiées d'après le manuscrit de la Bibliothèque nationale de Paris*. Paris, 1875 (7 dal a 142-ből); Théodore Gerold, *Chansons populaires des XVe et XVIe siècles avec leurs mélodies*. Strassburg, 1913 (4 dal az 50-ből). Az utóbbi kiadványban azonban az első dallamrész (A) többnyire olyan refrén, amely a dallam elején is megszólal, és így alakul ki a fenti dallamszerkezet.

¹⁴ A Harmat–Sik-féle katolikus énekgyűjtemény (Harmat Artúr–Sík Sándor, *Szent vagy, Uram!* Budapest, 1974.) például 30 AABA formájú dalt tartalmaz, ezekből egy mutatható ki a 17. századból, a többi a 18. század végéről.

¹⁵ Walter Viora (*Europäischer Volksesang*. Köln, 1952, 48–49, 50–51, 52–53.) számos európai néptől hoz párhuzamot. Szomjas-Schiffert György (Az új stílus (rondó-forma) kifejlődése a magyar és a cseh-morva népzeneben. *Ethnographia* 89 (1978) 23–93.) idézi Leoš Janáčeket, aki szerint a visszatérő forma a morva népzenebe általában nyugat (a cseh föld) felől nyomult be. A cseheknel a forma jobban reprezentált: a múlt századi kiadványokban körülbelül 25% az aránya, míg a morva kiadványokban csak 8%. Az ABBA forma azonban itt is ritka.

¹⁶ Legrégebbi nyomtatott magyar példája 1777-ből való (Kodály Zoltán, *A magyar népzene*. Budapest, 1973, 40.).

¹⁷ A nyugati eredetet konkrét dallampárhuzamokkal is be lehet mutatni. Ilyen például egy francia szonon a 15. századból (Kodály, *i. m.*, 40.), de említhetjük a Beethoven variációiból ismert

sokat megtanult belőlük.¹⁸ A műdalokat azután variálva továbbfejlesztették és saját képükre alakították.¹⁹ Mára ezek a dallamok szinte egyeduralkodóvá váltak a még élő magyar népzében.²⁰

A magyar és a bektási kupolás dallamok között vannak hasonlóak, sőt némelyiket egymás közeli variánsának is tekinthetjük. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a visszatérő szerkezetű magyar dallamok török párhuzamai az anatóliai repertoár kivételes példái. A magyar új stílusú dallamok középső sorai jellemzően egy kvinttel magasabbak a szélső soroknál, mi több, gyakori az is, hogy a második sor az elsőnek a pontos megismétlése egy kvinttel feljebb. Ezzel szemben a török dalok középső sorai legfeljebb négy hanggal (de inkább kevesebbel) mozognak feljebb, és nem válnak el olyan élesen az alacsonyabb soroktól. Jellemző különbség a török dalokban a magyar dalokra oly jellemző pentaton fordulatok teljes hiánya is.

De vajon honnan származnak ezek a bektási dallamok? Mivel sem Anatóliában, sem az ázsiai törökségnél nincs erős háttérük, eredetüket máshol kell keresni. Elvileg lehetnének bolgár eredetűek, hiszen a trákiai bektásik bolgár közegben éltek, de ott ilyen dalok nemigen vannak. A macedón népdalok között azonban már találunk hasonló dallamokat. Gondolhatnánk hát, hogy a szóban forgó bektási dalok macedón eredetűek, amelyeket a jövő-menő babák és dervisek közvetítettek a Bulgáriában lakó szúfi közösségek felé. Ám épp ezek a macedón dalok újabb keletűek, a szocialista korszakból származnak.²¹

Könnyen lehetséges azonban, hogy a dallamok a *Türk Sanat/Klasik/Maqam Müziği* (TSM) ismerő szerzők szerzeményei.²² A TSM-ben ugyanis ez a dallamszerkezet meglehetősen gyakori. Ez az emelkedő *makamok* (például Uşşak) jellemző formája, és hangsorában a török népzene legkedveltebb (eol/fríg jellegű, a 2. és 6. fokán *komalı* 'mikrohangos') hangsorához igen közel álló TSM Hüseyini makamnak a tipikus ereszkedő formáján kívül van emelkedő-ereszkedő formája is. A 6. példán pedig egy Hicaz Hümayun *makamot* látunk, melynek

„Schweizerlied”-et is, melynek szinte azonos csík megyei magyar párhuzama is van (Kodály, *i. m.*, 41.).

¹⁸ A műdalok hatására a sorok meghosszabbodnak, és feltűnnek a modern moll és dúr hangnemek.

¹⁹ Érdekeség, hogy sok dallamnak vallási funkciója van, például találunk közöttük karácsonyi énekeket is. Ezenkívül előfordul dudanóta, ivónóta és népies műdal.

²⁰ A magyar új stílus számos kapcsolatot mutat a régebbi stílusokkal (pl. pentatónia, kvintváltság, dallamfordulatok stb.).

²¹ Pl. Vasilav Hajimanov, *Makedonski narodni borbeni pesni*. Skopje, 1960. „Pesni od norodno-oclobogitelnata borba” című fejezetének 89., 100–101., 111. stb. számú dallamai.

²² Tudjuk, hogy a mevlevi dervisek repertoárja a 16–20. századig elismert TSM szerzők szerzeményeit is tartalmazta, például Kőçek Derviş Mustafa dede (17. század), Dede efendi (18–19. század), Rauf Yekta (19–20. század). Ezenkívül AABA forma: Karl Signell, *Makam. Modal Practice in Turkish Art Music*. Nokomis, FL., 2004, 52.

közeli variánsa a 3. példában látott trákiai bektási *nefes*. A két dallam szerkezeti hasonlósága talán a kottát értő módon nem olvasók számára is nyilvánvaló.

6. példa Egy Hicaz Hümayun dallam (Signel, *i. m.*, 79.)

Röviden foglaljuk össze az eredményeket. Az alapvetően ereszkedő dallamvonalú török (és magyar) népzene régi rétegei mellé a visszatérő szerkezetű dalok többnyire idegen, műzenei hatásra kerültek be. A magyarokéba a nyugati műzenéből, a bektásikéba pedig nagy valószínűséggel a *Türk Sanat Müziği*ből. A magyar népzében ez a forma nagy bokrot bontott, és mára a legkedveltebb és legjellemzőbb népdalformává válva a régi stílusok dallamait szinte teljesen kiszorította. A török és ezen belül a bektási zenében egy periférikusabb, de elfogadott forma lett, amely a trákiai bektásik zenéjében – valószínűleg a TSM-vel való intenzívebb történeti érintkezés miatt – határozottabb csoportot alkot.

On a Bektashi melody type and its Eurasian background

János SIPOS

One of my research topics focusses on the religious and folk melodies of the Bektaşis of Thrace. The religious repertoire of this Sufi community is especially exciting, because it comprises several different melody types, from folk songs already forgotten and transformed for religious use to melodies evoking Turkish art music. A notable feature of one of their melody types is that its low-moving musical lines enclose higher-moving lines.

This kind of ascending-descending melody line is definitely different from the typically descending character of most Anatolian folk songs. At the same time, the Hungarian new style melodies are all of the same character. Is there a connection between these Hungarian and Turkish melodies? What role do these melodies play in the music of the Bektaşî community of Thrace? What kind of Eurasian background can be drawn? This short article is meant to find answers to these and similar questions.

SZEMLE

KÖNYVEK

PAPERS PRESENTED TO ISTVÁN ORMOS ON HIS SEVENTIETH BIRTHDAY

Edited by Kinga Dévényi–Péter T. Nagy. (The Arabist: Budapest Studies in Arabic, 41.) Eötvös Loránd University Chair for Arabic Studies & Csoma de Kőrös Society. Section of Islamic Studies, Budapest, 2020, 261 oldal

Ormos István professzor számos területen kifejtett elmélyült és nagy hatású tudományos tevékenységének elismeréseként kollégái, barátai és egykori tanítványai úgy kívánták megünnepelni 70. születésnapját, hogy tanulmányokat készítettek tiszteletére, amelyeket az itt ismertetésre kerülő kötet tartalmaz.

Ormos István 1950. június 15-én született Szegeden. Miután szülei és nagyapja is orvos volt, nem meglepő, hogy középiskolai tanulmányai befejeztével 1968-ban orvostanhallgató lett szülővárosában. Öt év szorgalmas és sikeres tanulmány után a sémi nyelvek iránt érzett fiatalkori vonzalma arra készítette, hogy elhagyja az orvosi egyetemet. Elhatározta, hogy a Szegedi Egyetem Bölcsészettudományi Karán folytatja tanulmányait, ahonnan 1974-ben átjelentkezett az ELTE Bölcsészettudományi Karára, ahol akkoriban az egyetlen arab és sémi filológiai tanszék működött az országban. Itt fő szakja, az arab mellett számos sémi nyelvet tanult meg a tőle megszokott alaposággal.

1977-ben egy évet Bagdadban, a Mustansiriyya Egyetemen töltött ösztöndíjas diákként, arab tanulmányainak elmélyítése céljából, majd a következő évben szerezte meg diplomáját. A következő két év Kairóban találta, ahol egyebek között etióp nyelveket, ge'ezt és amharát tanult.

1980-ban kezdte egyetemi oktatói pályafutását, amelyet napjainkig folytatott a Sémi Filológiai és Arab Tanszéken, diákok nemzedékeit tanítva a tantárgyak széles körében: klasszikus arab szövegolvasás, sémi nyelvek, mint héber és szír, sémi nyelvtudomány, valamint a magyar őstörténet arab forrásai. 2012-ben egyetemi tanári kinevezést kapott, 2010 és 2015 között a tanszék vezetője volt.

Az orvostudományi karon végzett korábbi tanulmányai révén a középkori arab orvostudomány története a végzést követő években érthető módon tudományos érdeklődésének egyik központi témája lett. Ezirányú munkásságának egyik korai eredménye doktori értekezése volt az 1980-as évek elején, amely Avicenna hangtanáról szólt. Ebben különös figyelmet fordított a szerző hangképzési elméletének vizsgálatára, továbbá a gége és a nyelv szerkezetére vonatkozó nézeteire. Az orvostudomány története a későbbiekben is kutatási területe maradt, ennek eredményét nemcsak az Avicennáról és egyéb orvosi témákról írt

számos cikke, hanem az arab orvostudománnyal foglalkozó könyvek általa írt recenzióinak sokasága is tanúsítja.

A sémi nyelvekre irányuló érdeklődése arra ösztönözte, hogy folytassa és elmélyítse etióp nyelvi tanulmányait, ezért 1984-ben Addisz-Abeabába utazott hosszabb kutatóútra. Ennek eredményét számos publikációja őrzi, többek között Csodatévő Takla Hájmánót életrajzának kivonatos magyar fordítása, illetve a róla írt cikkei is, amelyekben bemutatta, hogyan szolgál a szent életrajza a népi vallásgyakorlat forrásául Etiópiában.

Ormos István az 1980-as évek közepén részmunkaidőben elvállalta az arab és a héber gyűjtemény gondozását az MTA Könyvtára Keleti Gyűjteményében, amely posztot csak 20 évvel később, 2003 végén hagyta el. Könyvtári munkája lehetőséget biztosított számára, hogy számos konferenciát szervezzon és több kötetet is kiadjon, illetve cikkeket írjon a Keleti Gyűjtemény anyagai alapján.

Az 1980-as évek második felétől kezdődően Ormos István alapos kutatásokat végzett a magyar őstörténet arab forrásai terén. Ennek eredményeként nemcsak az elsődleges forrásokra vonatkozóan szerzett elmélyült ismereteket, hanem a témakör másodlagos irodalmát is tökéletesen megismerte. Ez mutatkozik meg abban a recenziós cikksorozatban – vagy jobban mondva esszégyűjteményben –, amelyben az arab földrajzi és történeti források átfogó elemzését igyekezett megadni.

Az 1990-es évek közepén figyelt fel arra a magyar származású építészre, Herz Miksára, aki a 19. század végi Egyiptomban jelentős és elismert személyiséggé vált. Először a nagy magyar iszlámkutatónak, Goldziher Ignácnak a Keleti Gyűjteményben őrzött levelezését tanulmányozva fedezte fel Herz Miksa Goldziherhez írt leveleit, amelyek felkeltették érdeklődését e Magyarországon méltatlanul elfeledett hazánkfiá iránt. Ezt követően az itthon, Bécsben, Kairóban és máshol végzett kimerítő kutatásai révén átfogó ismeretekre tett szert Herz Miksa (vagy ahogy Egyiptomban nevezték, Herz Pasa) életét és pályafutását illetően, különös tekintettel egyiptomi tevékenységére, ahol mint építész, műemlék-helyreállító, múzeumigazgató és építészettörténész működött.

Kutatásai első jelentős eredménye habilitációs disszertációja volt 2003-ban, ezt követte hat évvel később a Kairói Francia Intézet által kiadott, bámulatra méltó kétkötetes monográfiája, amelyben művészettörténészhez illő alapos-sággal, részletesen bemutatta Herz Pasa életét és kairói munkásságának eredményeit. Ormos István e könyv megjelenése után is folytatta kutatásait ezen a területen, elsősorban Herz Miksa pályafutásának egy sajátos eseménye kapcsán, amely az 1893-as chicagói világkiállítás (The World's Columbian Exposition) úgynevezett kairói utcájának a megtervezése és kivitelezése volt. Számos gondolatébresztő cikke után készítette el monográfiáját ebből a témakörből, amely hamarosan meg fog jelenni ugyanannál a kairói kiadónál.

Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni Ormos István sokrétű tudományos tevékenységének egy másik területét: megírta az Arab Tanszék két korábbi vezetőjének az életrajzát. Cikksorozata után egyikőjükéről, Kmoskó Mihályról könyvet is kiadott, amelyben nemcsak érzékletesen megrajzolta Kmoskó magánéletét és közösségi tevékenységét, de ezzel összefüggésben képet nyújt az I. világháborút követő magyar társadalomról is. Ebben a briliáns könyvben, amely bőséges jegyzetanyaggal és illusztrációkkal van ellátva, a szerző egy igazi csemegét is feltálal az olvasónak a függelékben: Kmoskó Mihály jelentését (a mai Libanont is magába foglaló) Nagy Szíriában tett 1916-os hivatalos utazásáról.

Ormos István ugyan 2020 júniusában befejezte az egyetemi tanítást, de továbbra is nagy érdeklődéssel várjuk tudományos kutatásai újabb és újabb eredményeit.

A köszöntő kötetben található 15 cikk nem szakterületenként, hanem a szerzők nevének ábécérendjében követi egymást, így én is ebben a sorrendben ismertetem röviden őket.

Doris Behrens-Abouseif professzor „Orientalism and the Artisanal Revival in 19th- and 20th-Century Egypt” címen írt tanulmánya a hagyományos művészi kézmű- és díszítőipar újjáélesztésének jelenségével foglalkozik, amelynek során elsősorban európai igényeknek megfelelően igyekeztek reprodukálni főleg a mamlúk kori (13–16. század) fémművességet és építészetet. Ez a törekvés élvezte az egyiptomi hivatalos intézmények támogatását, és érdekes módon az orientalizmusnak nevezett és ma negatívan kezelt európai művészeti irányzat, amely ezeket a középkori elemeket és tárgyakat bevonta ábrázolásába, ma hatalmas vonzerővel rendelkezik az iszlám világban, és Egyiptomban is mindenütt feltűnnek darabjai, a médiában éppúgy, mint az idegenforgalmi intézményekben.

Csorba Zsuzsanna „Remedies for the Head of the Mamluk Chancery: Dating an Arabic Medical Treatise” című cikke egy kevésbé ismert középkori arab orvosi kézirrattal foglalkozik, amelyet szerzője egészségügyi útmutatóként készített az utazók számára a 15. században. A cikk részletesen bemutatja a szerzőt, a pártfogóját, akinek a számára írta művét és három ismert kéziratot.

Hajnal István „The Evolution of the Traditions on the Fāṭimid Genealogy as Reflected in Two Different Versions of *at-Tarāṭīb as-sab’a*” című tanulmánya az Ismā‘īlī hagyományt rögzíti, leírva a rejtett Ismā‘īlī imámok feltételezett történetét, akik a későbbi fātimida imám-kalifák ősei voltak. A mű kapcsán a szerző részletesen elemzi az Ismā‘īlī mozgalom korai történetét, annak történeti hátterét, az Alitól való leszármaztatás kérdéseit és az egész Ismā‘īlī hagyományt, amely a Fātimidák származásával foglalkozik. Igyekszik eligazítást nyújtani az egymásnak ellentmondó hagyományok és a velük foglalkozó másodlagos irodalom kérdéseiben.

Horváth Máté is mamlúk témát választott: „Competence, Corruption, and Patronage in Mamluk Egypt: The Career of Zayn ad-Dīn Yahyā”. Cikkében a cserkesz mamlúk korszak (1382–1517) gazdag építészeti hagyományaival foglalkozik, kiemelve az 1469-ben elhunyt Zayn ad-Dīn Yahyā tevékenységét, aki a mamlúk állam befolyásos hivatalnokaként három vallási célú épület és mauzóleum építkezését is felügyelte. Ennek kapcsán Horváth Máté részletesen ismerteti hivatali pályafutását, a szultán kegyenceként eltöltött évtizedeit, majd bukását és annak okait, kiemelve, hogy azt senki sem vitatta, milyen kitűnően vezette a rábízott építkezéseket. A cikk célja bemutatni – mint a cím is jelzi –, hogy a nagyarányú korrupció és a pénzek hűtlen kezelése ellenére csodálatos építkezés folyt a mamlúk kori Egyiptomban.

Kovács Gergő Máté is olyan témáról írt, amely közel áll Ormos István egyik kedvenc kutatási területéhez, a magyar építészek keleti tevékenységéhez. Cikkének címe: „A Hungarian Architect in Early Republican Turkey: Ferenc Hillinger (1895–1973)”. Hillinger 1938-ban érkezett Törökországba, ahol tervezőmérnökként és tanárként működött. A cikk felvázolja ennek a kitűnő, de elfeledett magyar építésmérnöknek az életét és pályafutását, aki aktív szerepet játszott a török építészek egész nemzedékének kinevelésében, és jelentősen hozzájárult az ország építészetéhez.

Mestyán Ádám „Pious Endowments: Land and Women in Late Ottoman Egypt: Reading the Grand Muftī’s Opinions from 1848–1849” című cikkében a 19. századi egyiptomi jogi véleményadás (*fatwā*) mikroanalízisét mutatja be a nyomtatásban elérhető szűkös forrásokra támaszkodva. Ezek a vélemények olyan kegyes adományokra (*waqf*) vonatkoznak, amelyekben földbirtokok igazgatásáról van szó. A szerzőt két kérdéskör érdekli a cikkben: milyen mértékű és jellegű volt a termőföldek adományozása a 19. század első felében Egyiptomban, és mi volt a nők helyzete a vallási adományok viszonylatában.

Nagy Péter Tamás „From Rabat to Marseille: Šālla and the 1922 *Exposition Coloniale* in France” című tanulmánya ismerteti a Rabat mellett fekvő romváros és 13–14. századi uralkodói temetkezési hely, Šālla (ismert franciás alakjában Chellah) történetét, az ezzel a kérdéssel foglalkozó kutatásokat és a francia gyarmati uralom idején végzett feltárási és műemlékvédelmi tevékenységet. Cikke második felében az 1922-es, Marseille-ben rendezett gyarmati kiállítás marokkói pavilonjának a bemutatásával foglalkozik, ahol nagy szerepet kapott Chellah reprodukciója.

Nilay Özlü cikke is a világkiállításokhoz kapcsolódik: „The Ottomans at World’s Fairs: Displaying Imperial Patrimony”. Ezeken a 19. századi nemzetközi eseményeken, írja a szerző, az Oszmán Birodalomnak lehetősége nyílt, hogy eszményi képet fessen magáról mint elsőrangú világbirodalomról, és olyan kulturális és művészi örökséget tárjon a világ elé, amely ezt alátámasztja, és elnyeri a nemzetközi közvélemény tetszését. A szerző három világkiállítást ismertet

ebből a szempontból: az 1863. évi isztambuli nemzeti kiállítást, az 1867-es párizsi világkiállítást és az 1873-as bécsi világkiállítást.

Nasser Rabbat építészettörténeti cikkel kapcsolódott Ormos István tevékenységéhez: „The Palaces of Cairo’s Belle Époque”. A kairói várostervezés és palotaépítés fénykora a 19. század végére és a 20. század első felére esett, melynek során, lazán csatlakozva a régi Kairóhoz, egész új városrészek épültek, amelyek elsősorban a török-cserkesz arisztokrácia és a közel-keleti és európai iparmágnások tulajdonában voltak. Ezek az épületek az építészeti stílusok széles skáláját képviselték: neomór, neoklasszikus, neobarokk paloták épültek a 19. század végén, míg a 20. század elején a szecesszió (*art nouveau*), az *art déco* és a neomamlúk stílus volt az uralkodó. A szerző egyaránt bemutatja a leghíresebb még fennmaradt épületeket és az egész építészet társadalmi hátterét.

Lutz Richter-Bernburg professzor cikke – „Ibrāhīm ibn Ya‘qūb at-Ṭartūsī in Pavia: The ‘Regisole’ (A Re-Reading)” – az arab földrajzi irodalomba kalauzol el bennünket. Nevezetesen az Ibn ‘Abd al-Mun‘im al-Ḥimyarī által 1461-ben összeállított földrajzi enciklopédia itáliai helyekre vonatkozó tételei közül a Paviával kapcsolatos részlettel foglalkozik, azon belül is a híres Regisole szobor leírásával. Miután al-Ḥimyarī régebbi forrásokat dolgozott fel, a szerző a feltételezett eredeti művet, Ibrāhīm at-Ṭartūsī 10. században készült paviai leírását elemzi, amely nemcsak megemlíti, hogy a híres antik bronz lovas szobor a szerző korában ott állt Paviában, hanem közli a korabeli – ellentmondásokkal és anakronizmusokkal teli – paviai hagyományt is a szobor eredetéről. Richter-Bernburg a homályos utalásokat kritikailag analizálja, eközben ismertette a tárgyra vonatkozó hatalmas irodalmat, amelyben a saját korábbi, e kérdéssel foglalkozó cikke is szerepel.

Sárközy Miklós Vámbéry Ármin brit kapcsolataival foglalkozik „Arminius Vámbéry and British Conservatives: Some Further Notes on their Correspondence” című cikkében. Három levelet ismertet a Vámbéry-levelezés egy ritka, fennmaradt gyűjteményéből, amelyet az amerikai Maryland Egyetemen őriznek. Ezek alapján megállapítható, hogy a levelezés nagyobb történeti jelentőséggel bír, mint azt eddig gondolták, és ez még inkább kiviláglik majd a további darabok jövőbeni ismertetése során.

Avihai Shvitiel tanulmányának a címe „Biblical Personal Names and the Arabic Language”. A cikk tíz bibliai személynév etimológiáját kívánja megmagyarázni a szógyökök arabban ismert jelentései alapján, miután ezek a héberben már elhomályosultak. Ezzel azt a nyelvészeti irányzatot követi, amely egyes nevek etimológiáját a rokon nyelvek szókincse alapján próbálja megfejteni.

Szombathy Zoltán „What is a Nominal Muslim? An Arab Traveller’s Encounters with Muslim Communities in 17th-Century Ethiopia” című cikke egy 17. századi arab utazó, a jemeni al-Ḥaymī leírása alapján próbálja meg definiálni, mit érthetünk a „névleges muszlim” fogalma alatt. Megállapítja, hogy ez nem

az ismertetett etiópai kusita muszlim közösség vallásosságának a fokát jelzi, hanem elsősorban az iszlám vallási ismeretek hiányos jellegét, amely néhány alapfogalomra korlátozódik.

Mercedes Volait „Revival, Replica, and Reuse: Fashioning ‘Arabesque’ Furniture in Khedival Cairo” című tanulmánya a mamlúk stílus, az úgynevezett „arab stílus” újjáéledésével foglalkozik, amely a 19–20. század fordulójának jellegzetessége volt Kairóban, s amelyet az Ormos István által részletesen bemutatott Herz Miksa is felhasznált egyiptomi építészeti működése során. A cikk az e stílus körébe tartozó eredeti bútorok, illetve másolatok felhasználását ismerteti.

Végül Zsom Dóra „Diverse Personalities of the Ecstatic Sufi an-Nūrī According to the Earliest Sources” című cikke a korai (10–11. századi) enciklopédikus szúfi források ismertetése alapján azt elemzi, hogy milyen különböző képeket kaphatunk ugyanarról a neves korai szúfi mesterről, an-Nūrīről (megh. 907–908).

Iványi Tamás

TREASURES OF KNOWLEDGE: AN INVENTORY OF THE OTTOMAN PALACE LIBRARY (1502/3–1503/4)

Ed. by Gülru Necipoğlu–Cemal Kafadar–Cornell H. Fleischer. Leiden, Brill, 2019, 2 vols., 1080+238+185 oldal

Ritkán fordul elő magyar közgyűjteményben őrzött muszlim kézirrattal, hogy a nemzetközi közelkelet-kutatás érdeklődésének középpontjába kerül. A II. Bajezid (1481–1512) oszmán szultán korában a Topkapi Palota könyvtárában tartott könyvek listájával mégis ez történt.

Az MTA Könyvtár és Információs Központ Keleti Gyűjteményében Török F. 59 számon nyilvántartott kézira Ismail Erünsal török könyvtártörténész figyelt fel az 1990-es évek elején, s „felfedezés”-éről egy tanulmányban is beszámolt.¹ Maróth Miklós, nem ismervén a török szerző írását, egy 1998-ban megrendezett nemzetközi konferencián számolt be a kéziratok katalógus „felfedezés”-éről, s előadását 2003-ban szerkesztett formában publikálta is.² A 2000-es években a kézirat mikrofilmje elkerült az Egyesült Államokba, ahol 2010-ben az Oszmán Birodalom művészettörténetéhez, illetve történetéhez kiválóan értő trió, Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar és Cornell H. Fleischer vezetésével 26 tagú nemzetközi kutatócsoport alakult, hogy a Bajezid-kori palotakönyvtár 1502/3–1503/4 között a szultán megrendelésére, főleg arab nyelven készült katalógusában található adatokat feldolgozzák és kiadják.

A kutatócsoport igen ambiciózus kettős céllal látott munkához. Az elképzelés az volt, hogy egyfelől a Bajezid-féle könyvtár körülbelül 5700 kötetet és 7200 művet felsoroló lajstromát az oszmán könyvtár- és könyvtörténet háttérébe ágyazva mutatják be, másfelől törökországi könyvtárak anyagában megpróbálják azonosítani azokat a köteteket, amelyek egykoron, II. Bajezid korában a szeráj könyvgyűjteményéhez tartoztak. Jelen kötetek a kutatócsoport közel tíz éves munkájának eredményeit teszik közzé. Ismertetésünkben az egyes fejezetek néhány mondatos tartalmi összefoglalása mellett két fejezet közelebbi megvizsgálására kerül sor.

Az első kötet a tanulmányokat, míg a második a katalógus átírását és a kézirat kicsinyített fényképmásolatát tartalmazza. Az első kötet három nagy fejezetből és öt függelékből áll. Az első nagy fejezet (Overview and Significance of the Palace Library Inventory) a könyvtári katalógus jelentőségét bemutató három tanulmányt foglal magába. Gülru Necipoğlu tanulmányában (The Spatial Organization of Knowledge in the Ottoman Palace Library. An Encyclopedic

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.2.141>

¹ Ismail E. Erünsal, The Catalogue of Bāyazid II's Palace Library. *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi* (1992) 55–66.

² Miklós Maróth, The Library of Sultan Bayazit II. In: *Irano–Turkic Cultural Contacts in the 11th–17th centuries*. Ed. by Éva M. Jeremiás. Piliscsaba, 2003, 111–132.

Collection and Its Inventory; 1–77. old.) számos, a könyvlistával kapcsolatban felmerülő kérdésre keresi a választ. Részletesen bemutatja magát a listát, annak keletkezési körülményeit, kitér a szultáni palota lakóinak olvasási szokásaira, és átfogó képet ad a könyvtár állományáról. Mindezekon túl a szerző a leltár fejezeteiből kiindulva a könyvtár térbeli elrendezését, a benne elhelyezett könyvek csoportosításának elveit és ezeken keresztül azt is vizsgálja, hogy az adott korban miként szervezték rendszerbe a könyvekben megjelenő tudást.

Cemal Kafadar (Between Amasya and Istanbul. Bayezid II, His Librarian, and the Textual Turn of the Late Fifteenth Century; 79–127. old.) a történeti, szellemtörténeti hátteret rajzolja meg, és bemutatja a könyvlista összeállítóját, a könyvtáros Hajreddín Hizir Atúfit (megh. 1541) és könyvtárosi munkamódszerét. Kafadar mindezekon túl, több könyvtár anyagát átnézve, igyekezett minél több olyan kéziratot azonosítani, melyek feltehetőleg szerepelnek a listán. A szerző kutatómunkájának eredményét, a 130 kéziratot tartalmazó jegyzéket a tanulmányt követő függelékben teszi közzé. Az itt felsorolt kódexek közül a legkalandosabb sorsa minden bizonnyal annak lehetett, amelynek korábbi tulajdonosai között – II. Bajezid mellett – a szultán születése előtt egy évvel, 1447-ben elhunyt Timurida uralkodó, Sáhruh is szerepel. A kötetet jelenleg az afganisztáni Heratban, a Nemzeti Múzeum és Archívumban őrzik. A kézirat tehát Sáhruh egykori herati könyvtárából a 15. század folyamán Isztambulba került, majd onnan valamilyen úton-módon visszajutott Heratba.

Cornell H. Fleischer, aki Atúfi könyvlistáját az oszmán identitás és kulturális paradigma felé vezető út egyik állomásaként, egyfajta pillanatfelvételné fogja fel, rövid írásában (Learning and Sovereignty in the Fifteenth and Sixteenth Centuries; 155–160. old.) az Atúfi által kialakított könyvtári rendszer mögött felsejlő, a 16. században is nagy tiszteletnek örvendő tudós, Abdurrahman al-Bisztámí (1380–1454) munkásságával ismerteti meg az olvasót.

A második nagy fejezet szintén három tanulmányt tartalmaz. Zeynep Atbaş a Topkapı Palota könyvgyűjteményében őrzött olyan, művészi értékkel is bíró kéziratokat mutatja be, amelyekben megtalálható II. Bajezid tulajdonosi pecsétje (Artistic Aspects of Sultan Bayezid II's Book Treasury Collection. Extant Volumes Preserved at the Topkapı Palace Museum Library; 161–211. old.). Zeren Tanındı bőséges képanyaggal kiegészített írása az egykoron II. Bajezid tulajdonában lévő illusztrált kéziratokról szól (Arts of the Book. The Illustrated and Illuminated Manuscripts Listed in Atufi's Inventory; 213–239. old.). Judith Pfeiffer egy Bajezid korabeli bibliofil jogtudós és költő, Müejjedzade Abdurrahmán cselebi (megh. 1516) könyvtárának versgyűjteményeket, *dívánokat* magában foglaló részlegét hasonlítja össze a szultáni kollekció hasonló szekciójával (The Ottoman Muse Fluttered but Poorly Winged. Müeyyedzade, Bayezid II, and the Early Sixteenth-Century Ottoman Literary Canon; 241–266. old.). A vizsgálat érdekes eredményre jut: míg a szultáni

könyvtárban jó pár török nyelvű versgyűjtemény akad, addig a kor kiemelkedő értelmiségijének gyűjteményében csak arab és perzsa *dívánok* voltak. Pfeiffer ebből azt a következtetést vonja le, hogy Müejjedzáde gyűjteményének költészeti részlege egy hosszan tartó irodalomtörténeti folyamatról egy adott időpontban készült pillanatfelvétel. A török kötetek hiánya szerint az azt tükrözi, hogy az oszmán török nyelvű költészeti hagyomány a 15–16. század fordulóján még kialakulófélben volt, s bár az „oszmán poézis már szárnyra kapott, de még nem repül magabiztosan”.

Az első kötet harmadik nagy fejezete tartalmazza a szultáni könyvtár egyes szekcióinak részletes leírását. Az egyes alfejezetek hasonló séma szerint készültek. Egy rövidebb-hosszabb bevezető után, amely a könyvtár egy-egy részlegét és a benne található műveket írja le, az alfejezet szerzője kísérletet tesz az Atúfi listáján szereplő minden egyes tétel azonosítására. Az alább részletesebben tárgyalt alfejezetek példáján mindez jól követhető lesz.

A szerkesztők az eredeti listát követve 22 tárgykörre bontották a katalógusban szereplő műveket. Ezeket és szerzőiket, ha csak címszavakban is, mindenképpen meg kell említeni, már csak azért is, mert pusztán a közreműködők neve és az alfejezetek száma is jól jelzi a vállalkozás igényességét és monumentalitását.

1. A Korán magyarázata és helyes olvasata (Mohsen Goudarzi)
2. A könyvtár hadis-gyűjteménye (Recep Gürkan Gökteş)
3. Imádságok, a Korán kivételességét taglaló munkák, mágikus négyszögeket ismertető művek (Guy Burak)
4. Muszlim racionális teológia (Abdurrahman Atçıl)
5. Iszlám jog (Himmet Taşkömür)
6. Jogelmélet (Mürteza Bedir)
7. Szúfizmus (Cemal Kafadar és Ahmet Karamustafa)
8. Etika és politikatudomány (Hüseyin Yılmaz)
9. Orvostudomány, gyógyászat (Nükheth Varlık)
10. Mezőgazdasággal foglalkozó munkák (Aleksandar Shopov)
11. Történeti művek (Cornell H. Fleischer és Kaya Şahin)
12. A teremtés csodáit bemutató munkák, geográfia (Pınar Emiralioğlu)
13. Arab filológia és irodalom (Tahera Qutbuddin)
14. Perzsa költészet (Sooyong Kim)
15. Az írni szövegalkotás, széppróza (Christopher Markiewicz)
16. Török költészet, török és perzsa lexikográfia (Csirkés Ferenc)
17. Okkult tudományok: álmefjtés, fiziognómia, alkímia, a jövőmondás különböző válfajai, talizmánokkal kapcsolatos ismeretek, mágia (Noah Gardiner)
18. Asztrológia, csillagászati táblázatok, évkönyvek: a csillagok ismerete, a csillagképek ismerete, aritmetika, geometria, zene (Ahmet Tunç Sen és Cornell H. Fleischer)

19. Csillagászat és egyéb matematikai tudományok (Jamil Ragep, Sally Ragep, Sajjad Nikfahm-Khubravan, Fateme Savadi, Hasan Umut). A fejezet az előző bővebb kifejtését tartalmazza, és az a célja, hogy megvilágítsa a szóban forgó kötetek besorolása és az egyes algyűjtemények mögött meghúzódó tudománytörténeti hátteret.

20. Aritmetika, geometria, optika, mechanika (Elaheh Kheirandish)

21. Logika és dialektika (Khaled El-Rouayheb)

22. Filozófia (Dimitri Gutas)

A 15. század vége és a 16. század eleje a költészeti paradigma kialakulásának kora az Oszmán Birodalomban. A klasszikus hagyomány létrejöttében döntő szerepet játszott a mintául szolgáló perzsa mellett a keleti török (csagatáj) példa is. Irodalomtörténeti források, költői szövegek egész sora bizonyítja, hogy a kor oszmán költői számára pusztán egy klasszikus hagyomány létezett. A perzsa költészet nagyjai, Amír Huszrau (megh. 1325), Szalmán Szávadzsi (megh. 1396), Háfiz (megh. 1390) vagy Dzsámí (megh. 1492) ugyanazon klasszikus költészeti hagyomány képviselőinek számítottak, mint a csagatáj irodalmi hagyomány megteremtője, Nevájí (megh. 1501) vagy a kortárs oszmán költészet kiválóságai, Nedzsátí (megh. 1509) és Revání (megh. 1523).

Mint említettük, Pfeiffer Műejjedzáde könyvtárának leírását a kor irodalmi ízlését tükröző pillanatfelvételnak tartja, s igaz ez Atúfi felsorolására is. A szultáni könyvtárban őrzött perzsa és török nyelvű verseskötetek kirajzolják azon költői szövegek körét, amelyek az oszmánok számára a 15–16. század fordulóján a klasszikus költészeti kánon részét alkották.

Sooyong Kim a perzsa költészeti művek szekcióját bemutató összefoglalásában (An Ottoman Order of Persian Verse; 635–656. old.) az Atúfi listáján szereplő szövegeket három csoportra bontja. Az elsőbe olyan szerzők művei kerültek, akik hosszabb lélegzetű narratív költeményeikkel (*mesznevi*) tettek szert hírnévre. A sort itt természetesen az Oszmán Birodalomban kiemelkedő jelentőségű szúfi közösség, a mevlevik alapítója, Dzséláleddin Rúmí (megh. 1273) elbeszélő költeménye vezeti; ebből – különböző változatokban – húsz példány szerepel a leltárban. A neves *mesznevi*-szerzők közül Nizámí (megh. 1209), Attár (megh. kb. 1221) és az oszmánok által nagy tiszteletben tartott Dzsámí művei is több példányban megvoltak a könyvtárban.

A második csoportban az egyes szerzők rövidebb költeményeit tartalmazó *dívánok* találhatók három alcsoportra osztva. Közülük Kim szerint az első kettő egyfajta kronológiai sorrendet tükröz. Az elsőben a 14. század végéig tevékenykedő, a másodikban 14–15. századi költők munkái szerepelnek, míg a harmadik csoportot Kim találmánra összeválogatottnak mondja, mert *meszneviket* és más műfajú költeményeket tartalmazó kötetek is találhatók benne. Érdekes módon, az oszmánok által is a „spirituális világ hangjá”-nak tartott Háfiz *dívánjának* példányai a katalógusban nem itt, hanem a *mesznevik*

között bukkannak fel. A *dívánok* szerzői között több olyan is feltűnik, aki vagy maga is oszmánnak számított, vagy keletről érkező migránsként a szultánátusban telepedett le.

Elgondolkodtató, hogy a perzsa *dívánok* listáján több kötet található, mint ahány hasonló török nyelvű művet Atúfi felsorol. Kim szerint ez a jól észrevehető aránytalanság ösztönözte II. Bajezidet arra, hogy az 1503-at követő időszakban aktívabban támogassa a törökül író költőket. A cikk készítője felveti a kérdést, hogy az udvaron kívül vajon mekkora lehetett a perzsa poéták hatása. Az biztos, hogy oszmán költői szövegekben gyakran bukkannak fel viszonyítási alapként perzsa szerzők nevei, akikkel a török nyelvű vers megalkotója mintegy versenyre kel. Kim szerint a jelenségnek vagy az a magyarázata, hogy az oszmán szerzők így fejezték ki tiszteletüket a szultáni udvar által nagyra tartott verselők előtt, vagy pusztán a reménybeli patrónus figyelméért és támogatásáért folyó versengésben efféle kérdéssel akarták vetélytársaikat megelőzni.

Bár Kim erről nem ír, elképzelhető azonban, hogy az elődökkel folytatott virtuális vetélkedésnek sokkal mélyebb okai vannak. Egyrészt jelezhetik azt, hogy az oszmán költők a verseikben hivatkozott perzsa szerzőket tekintik elődeiknek a költészet mesterségében, s őket igyekeznek teljesítményükkel túlszárnyalni, másrészt – ezzel szoros összefüggésben – arra is utalhat, hogy korábbi török nyelvű szerzőket nem tartanak elég jónak ahhoz, hogy példaképül válasszák őket.

A tanulmányt követő függelékben Kim betűrendbe szedve felsorolja az Atúfinál a perzsa költészeti részlegben szereplő szerzőket és műveiket. Végignézve a listát úgy tűnik, hogy a körülbelül 600 kötetet tartalmazó gyűjteményt jól kirajzolódó logika mentén szedték össze. Kim ugyan helyenként következtelenek tartja a vásárlási megfontolásokat, de az feltűnő, hogy a beszerzések felelőse igyekezett minden, a korban jelentősebbnek tartott perzsa klasszikus műveiből legalább egy, de népszerűbb művek esetén akár több példányra is szert tenni. Mindezekon túl külön hangsúlyt fektetett arra, hogy a Timurida-kor költészetéből, tehát a közel kortárs és kortárs költők műveiből minél teljesebb gyűjteményt állítson össze. Ezt jól mutatja például az a tény, hogy a *dívánok* között megtalálható volt Amír Szuhajlínak (megh. 1501), Huszajn Bajkara (megh. 1506) herati Timurida uralkodó egyik fő tisztségviselőjének versgyűjteménye is, melyet ma a perzsa irodalomtörténet elveszítettként tart nyilván. A Timurida szerzők művei kapcsán még egy apró megjegyzés kívánczik ide. A Kim által megadott, minden bizonnyal Atúfi listáját tükröző címek helyenként, legalábbis a 95. tétel esetében némiképpen megtévesztők. A hivatkozott kötet Fattáhi Nisápurí műve, amely a listán *Aszrárnámaként* jelenik meg, s a címet Kim „Book of Secrets”-nek fordítja. Ez azt sejteti, hogy narratív költeményről van szó. A perzsa irodalomtörténet-írás szerint Fattáhinak valóban volt egy ilyen vagy ehhez hasonló című műve, amely azonban elveszett.³ Igazából ez a szö-

³ Jan Rypka, *History of Iranian Literature*. Dordrecht, 1968, 285.

veg is egy *díván*, amelybe a szerző Aszrári („Füves”) néven írt verseit gyűjtötte össze. A benne szereplő gazelek nagy költők, általában Háfiz verseire írt parafrázisok, amelyek a cannabis-fogyasztók szubkultúrájára tett utalásokból épülnek fel, hasonlóképpen, mint ahogy két másik Timurida költő versei, tudniillik Buszihak és Kári-ji Jazdí ételeket, illetve ruhákat a középpontba állító gazeljei.

Az Atúfi listájának török irodalmi szövegeket, török és perzsa nyelvészeti munkákat magában foglaló részét bemutató fejezet (Turkish/Turkic Books of Poetry, Turkish and Persian Lexicography: The Politics of Language Under Bayezid II; 673–733. old.) több szempontból is figyelemre méltó. Egyfelől a kutatócsoport egyetlen magyar résztvevője, Csirkés Ferenc tolla alól került ki, másfelől ez talán az egész tanulmánykötet egyik legalaposabban megírt tanulmánya. Dolgozata első részében Csirkés azt vizsgálja, hogy miként alakult a török nyelv helyzete az Anatóliában uralkodó török dinasztiák és az oszmánok alatt, s miért lett a török az Oszmán Birodalomban a „hatalom nyelve”. Ezt követően részletesen bemutatja a csupán 86 török nyelvű irodalmi művet tartalmazó nyolc alszekciót (1. Anatóliai és oszmán *dívánok*; 2. Nevájí művei; 3. Egyéb keleti török művek; 4. Oszmán antológiák; 5. Anatóliai török és oszmán elbeszélő költemények; 6. Keleti török elbeszélő költemények; 7. Mohamed próféta születését ünneplő török költemények; 8. Történeti témájú elbeszélő költemények). Fontos megjegyezni, hogy török munkákat, különösen, ha azok más, híresebb művekkel voltak egybekötve, nemcsak a könyvtár török részlegében, hanem másutt, például a perzsa irodalmi szekcióban is tartottak.

A szultáni könyvtár török anyagának érdekessége, hogy nemcsak oszmán, hanem keleti török (csagatáj) nyelvű köteteket is őrzött. Már pusztán ezeknek a felbukkanása is jól mutatja a 15. század eleji szoros Timurida–oszmán kulturális kapcsolatokat. A kortárs költőnek számító Nevájí *dívánjából* például több is volt a gyűjteményben, de néhány olyan is akadt közöttük, amelyeket Atúfi „mongol” megjegyzéssel látott el. Csirkés ezekre nézve nagyon helyesen felveti, hogy a jelző ebben az esetben nem a szöveg nyelvét jelölte, hanem minden bizonnyal arra utalt, hogy a kötetet ujjur írással jegyezték le. A legérdekesebb közöttük talán Hajdar Hvárizmí (megh. 1415 után) *Mahzan al-aszrár* (A titkok tárháza) címen ismert elbeszélő költeménye, melynek ujjur írásos példányát 1480-ban másolta Abdarrazák Bahsi Isztambulban.

Csirkés Ferenc írásának talán leginkább elgondolkodtató részét azok a bekezdések jelentik, amelyekben felhívja a figyelmet, hogy a könyvtár anyagából hiányoznak a kor ünneptelt oszmán költőinek munkái. Nedzsátí és Reváni *dívánjaiból* annak ellenére nem szerepel egyetlen példány sem a leltárban, hogy a lista évéből származó, a szultán által kiosztott ajándékokat tartalmazó jegyzékből jól látszik: ezek a poéták, más török költők mellett, minden kétséget kizáróan részesültek a szultán kitüntető figyelmében. Csirkés szerint mindez

arra utal, hogy a 15–16. század fordulóján még esetleges volt a török nyelven író szerzők támogatása és műveik beszerzése.

A perzsa nyelvészeti műveket leíró részt követő függelék gondos és aprólékos kutatás eredményeként felsorolja az egyes munkák néhány ma is fellelhető kézírata mellett a rendelkezésre álló kiadásokat, s ami roppant hasznos, a függelék második részében megtalálhatók a könyvtár más részlegeiben felbukkanó török munkák is.

Az Atúfi könyvlistáját feldolgozó vállalkozás egyik legizgalmasabb része annak felmérése, hogy a szultáni könyvtár egykori állományából mennyi található meg ma különböző könyvgyűjteményekben. Három, kodikológiával is foglalkozó török szakértő, Zeynep Atbaş, Zeren Tanındı és Gülru Necipoğlu a Topkapi Múzeum könyvtárában és más törökországi és európai intézményekben végzett kutatásaik eredményét – listák formájában – egy-egy függelékben tette közzé. A kutatók eddig 452 kötetben találták meg II. Bajezid tulajdonosi pecsétjét, s ezek között akad olyan, amely nem szerepel Atúfi listáján.

Az első kötet a negyedik és ötödik függelékkel zárul, melyek Atúfi oszmán török, illetve arab nyelven írott előszavának angol fordítását adják.

Az elismert szakemberekből álló kutatócsoport a hosszú munka során, amelyet a biztos anyagi háttér és a törökországi kapcsolati háló tett lehetővé, óriási mennyiségű anyagot nézett át, és rengeteg adatot gyűjtött össze. Ezek pontos kiértékelése sok időt vesz még majd igénybe, de azt már most nyugodtan állíthatjuk, hogy az Atúfi könyvlistáját feldolgozó kétkötetes munka a 15–16. század fordulójára oszmán szellem- és kultúrtörténetének egyik nélkülözhetetlen alapl műve.

Péri Benedek

KAISER UND SULTAN. NACHBARN IN EUROPAS MITTE 1600–1700

Konzept: Schoole Mostafawy. Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum. Badisches Landes Museum Schloss Karlsruhe–Hirmer Verlag, München, 2019, 415 oldal

A karlsruhei Badisches Landesmuseum 2019 novemberében ünnepelte alapításának századik évfordulóját. Ez alkalomból rendezték meg a *Kaiser und Sultan. Nachbarn in Europas Mitte 1600–1700* című kiállítást, amelyet 2019. október 19-től 2020. április 19-ig lehetett megtekinteni a múzeum épületében.

A kiállítással azonos címet viselő, a Badisches Landesmuseum gondozásában megjelent elegáns kiadvány egyszerre tölti be a tanulmánykötet, illetve a kiállítási katalógus szerepét. A kissé romantikus cím alapján arra gondolhatnánk, hogy a könyv témája a közép- és délkelet-európai térség, illetve az Oszmán Birodalom összefonódó 17. századi története: háborúk, csaták, kulturális kölcsönhatások. Ennél azonban többről van szó.

Nem ez volt az első alkalom, amikor – számos európai múzeum gyűjteményét felhasználva – nagyszabású bemutató készült, amely szakítva a hagyományos ellenséggéppel az Oszmán Birodalom és Európa közötti kulturális kölcsönhatásokat is vizsgálta, kitágítva az időhatárokat a 18., sőt a 19. századra is. A csaknem negyven évvel ezelőtt, 1983-ban Bécs 1683. évi török ostromának 300. évfordulója alkalmából rendezett kiállítás¹ már ezt az új koncepciót képviselte, amennyiben az ostrom eseményeihez kapcsolható tárgyi anyag: fegyverek, zászlók, emlékérmek, a főbb szereplők stb. bemutatása mellett olyan témákat is felvetett, mint például „A törökök ábrázolása a 18. századi ausztriai művészetben” vagy az „Oszmán Kelet és az előadó-művészet”.² Az 1995-ben Drezdában, majd Bonnban bemutatott *Im Lichte des Halbmonds. Das Abendland und die türkische Orient* címet viselő kiállítás³ még inkább erre a témakörre, a Nyugat és a Kelet közötti kulturális és művészeti hatásokra koncentrált. A teljesség igénye nélkül még egy kiállítást feltétlenül meg kell említenünk. 2005-ben Isztambulban, a Sabancı Egyetem és a Sakıp Sabancı Múzeum közös rendezésében egy európai festményeken és ábrázolásokon alapuló elegáns összeállítást mutattak be *Image of the Turks in the 17th Century Europe* címen,⁴ amely jelentős rész-

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.2.149>

¹ *Die Türken vor Wien. Europa und die Entscheidung an der Donau, 1683.* Hrsg. von Robert Weissenberger. Wien, 1983².

² Wolfgang Prohaska, Zum Bild der Türken in der österreichischen Kunst des 18. Jahrhunderts. In: *Die Türken vor Wien*, 256–257; Oskar Pausch, Osmanischer Orient und darstellende Kunst. In: *Die Türken vor Wien*, 266–270.

³ Katalógusa azonos címen 1995-ben jelent meg Drezdában.

⁴ Katalógusa azonos címen 2005-ben hagyta el a sajtót Isztambulban.

ben – a 2019-es karlsruhei kiállításon is helyet kapott – a szlovéniai Ptuj (egykor Pettau) várában őrzött orientalista festménygyűjteményen alapult.

A 2019. évi karlsruhei kiállításon megjelenő tárgyak nem csekély része korábbi kiállítások anyagából, illetve publikációkból már jól ismert. Az újdonságot a koncepció, illetve a gondolatmenet jelenti, amelyre a műtárgyak sorát a kiállítás rendezői felfűzték. Mint Eckart Köhne, a Badisches Landesmuseum igazgatója a katalógus előszavában kifejti, véleménye szerint a kiállítás lehetőséget teremt arra, hogy a jelenkor szemével és globalizált világunk perspektívájából értékeljük az Oszmán Birodalom és a Habsburg Monarchia közötti sokrétű kapcsolatot. Mint írja, ha új módon közelítünk a 17. századhoz és a „keresztény Nyugat”-hoz (*christliches Abendland*), akkor Európa jelenkori gazdasági és politikai kérdéseire is gondolatébresztő válaszokat kaphatunk.

Szintén a jelenkorhoz, a mához kapcsolja a kiállítást Schoole Mostafawy, a kiállítás koncepciójának kidolgozója, megszervezője és a katalógus több tanulmányának és tárgyleírásának a szerzője. „An den Pforten Asiens” című bevezető írásában arról szól, hogy a kiválasztott műtárgyak révén egy „sokkultúrájú” (*plurikulturelle*) társadalmat látunk, meneküléssel és migrációval, valamint a kapcsolatok különféle formáival a viseleti darabok átvételétől az idegen nyelveket megtanuló tolmácsok közvetítő szerepéig. Ha a 17. századot a közép- és délkelet-európai régióra koncentrálna vizsgáljuk, saját korunk tükrképére lelünk.

A bevezető tanulmányokat követően a katalógus időrendben halad, „Császár és szultán háborúban” (*Kaiser und Sultan im Krieg*) főcím alatt három nagy egységre tagolva az 1593–1699 közötti időszakot. Ezek: „A hosszú török háború (1593–1606)” (*Der Lange Türkenkrieg*), „A rövid török háború (1663/64)” (*Der kurze Türkenkrieg*) és „A nagy török háború (1683–1699)” (*Der Grosse Türkenkrieg*). Minden fejezet előtt rövid történeti összefoglalást olvashatunk Hans Georg Majer professzor tollából, majd a fejezet tanulmányai következnek, és ezeket rendre a vonatkozó tárgyi anyag katalógus-leírása és fotói követik.

A tanulmányok témája szerteágazó, azonban mindegyik egy szála, Schoole Mostafawy bevezető soraihoz hűen a kapcsolatok különféle formáinak bemutatására fűzhető fel. Itt most csak néhányat emelek ki: „Délszláv vlachok a 16–17. században”, „Török divat a drezdai, rastatti és bécsi udvarokban”, „Egy stájer vár és a rajongás az Idegenért”, „Ötvösség és textilek Erdély oszmán korszakában”, „A »szarmatizmus« mint politikai mítosz a lengyel nemesség körében”, „A fegyver mint státuszszimbólum”, „A diplomáciai ajándékozás művészete a 17. században”. A felsorolásból is látható, hogy a fejezetek elsősorban azt a kapcsolattrendszert vizsgálják, amelyben az oszmán művészet alkotásai Európának ebbe a térségébe, ezen belül is az uralkodói-fejedelmi kincstárakba, a főúri-nemesi körökbe eljutottak.

A bemutatott több mint háromszáz tárgy nagyobb részét Németország két legnagyobb oszmán gyűjteményéből, a karlsruhei Badisches Landesmuseum

ügynevezett Karlsruher Türkenbeute („török zsákmány”) anyagából, illetve a drezdai Staatliche Kunstsammlungen Türkische Cammerjéből (Török Kabinet) válogatták ki a rendezők, és ezt egészítették ki számos európai – elsősorban német, osztrák és lengyel – múzeum gyűjteményéből kölcsönként darabokkal. Magyarországot a Budapesti Történeti Múzeum, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum képviselte. Az összeállításból kimaradt a kiemelkedően gazdag oszmán műtárgyállománnyal rendelkező budapesti Iparművészeti Múzeum. Az Esterházy-család oszmán eredetű tárgyaiból a fraknói vár (Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung – Esterházy-Schatzkammer) kollekciója alapján láthattunk ízelítőt.

A ma európai múzeumokban őrzött oszmán műtárgyak jelentős részének eredete az ügynevezett „török zsákmány”, az Oszmán Birodalom és az európai hatalmak közötti háborúk során európai kézre került tárgyak együttese. A 17. század végi, 18. század eleji törökellenes visszafoglaló háborúk során a kortársak látványosan szembesültek ezzel a számukra egzotikusnak tűnő világgal, amely még a hadjáratokra is elkísérte az oszmán hódítókat. Ez a törökök azon szokásának volt köszönhető, hogy a hadat vezető pasák és vezérek sátraikat hihetetlen luxussal rendezték be: korabeli divatos textilektől kezdve teljes könyvtárral, vagyonokat érő ötvöstműtárgyakkal, sőt már abban a korban is ritkaságnak számító, az iszlám világából származó különleges műtárgyakkal.⁵

Amikor az oszmán uralkodó hadra kelt, sátrak formájában gyakorlatilag magával vitte palotáját, legalábbis elvben mindazt a kényelmet, amit otthon megszokott, és legfőképpen azt a felszerelést, amely az uralkodás, a birodalom kormányzásának tárgyi kellékeit jelentette.⁶

Éppen ezért fontos az a tény, hogy a 2019-es karlsruhei kiállítás egyik fő forrása a múzeum saját anyaga, az európai kézre került ügynevezett „török zsákmány” talán leggazdagabb példája, Bádeni Lajos örgróf (Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden-Baden) gyűjteménye, az 1691. évi szalánkeméni csatából származó oszmán tárgyak sokasága.⁷ A bemutató másik fő forrásának, a drezdai Türkische Cammer kollekciójának eredete nem hadizsákmány, hanem a szász választófejedelmek diplomáciai ajándékok, vásárlások révén összeállt gyűjteménye.⁸

⁵ Fennmaradt III. Sobieski János lengyel király 1683. szeptember 13-án feleségéhez Bécsből írott levele, amelyben szemléletesen szól a törökök, különösen Kara Musztafa pasa elhagyott sátrairól, amelyekben fürdő, kertek, szökőkutak, sőt állatok is voltak. A berendezési tárgyak között egyebek mellett moszuli műhelyből származó 13. századi tálat, egyiptomi mameluk emír feliratos edényét és 16. századi perzsa selyemkárpitot találtak. Vö. John Michael Rogers, *Empire of the Sultans. Ottoman Art from the Collection of Nasser D. Khalili*. Geneva, 1995, 16. A levélre a most ismertetendő katalógusban is történik hivatkozás: 216, Kat. 112.

⁶ Nurhan Atasoy, *Otağ-ı Hümayun. The Ottoman Imperial Tent Complex*. Istanbul, 2000, 56–75.

⁷ A gyűjtemény jól ismert szakkatalógusa 1991-ben látott napvilágot: ld. Ernst Petrasch–Reinhard Säger–Eva Zimmermann–Hans Georg Majer, *Die Karlsruher Türkenbeute. Die »Türkische Cammer« des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden. Die »Türkischen Curiositäten« der Markgrafen von Baden-Durlach*. München, 1991.

⁸ Ez a gyűjtemény is ismert publikációk révén. Ld. pl. Holger Schuckelt, *Türkische Cammer:*

Ugyanezt mondhatjuk el a többi kölcsönző múzeum oszmán eredetű anyagáról is. A kiállításban szereplő műtárgyak jelentős része két nagy csoportot alkot: hadizsákmány, illetve diplomáciai ajándék és korabeli vásárlás. Mindkét esetben fejedelmi, főúri-nemesi tulajdonból származó, magas művészi-technikai színvonalon elkészített, elsőrendű műtárgyakat, a korabeli oszmán művészet kiemelkedő alkotásait ismerhetjük meg.⁹ A lengyel múzeumok anyagából feltétlenül ki kell emelnünk a krakkói királyi várból, a Wawelből érkezett „kék” sátrat, amely Bécs 1683. évi oszmán ostroma idején került III. Sobieski János lengyel király birtokába, és egyes vélemények szerint Kara Musztafa pasa nagyvezír tulajdona lehetett.

Mivel a rendezők elsődleges célja az Európának ebben a térségében őrzött oszmán gyűjtemények újraértékelése és a kulturális-művészeti kölcsönhatások bemutatása volt, a kiállításon belül elkülöníthető egy harmadik csoport, az európai műhelyekben készült, oszmán jegyeket vagy oszmán díszítőmotívumokat viselő, a hatásokat illusztráló darabok sora. Ide számítható például a – nem egyszer erdélyi mester alkotásaként született, az oszmán előképet szorosan követő – díszfegyverek egy jelentős része. Ugyanakkor pusztán dekoratív célú és mélyebb hatásokra nyilván nem utal a kehelytakarón, mitrán vagy éppen az erdélyi talpas poharakon, református használatban úrasztali edényeken megjelenő tulipán-, szegfű- vagy éppenséggel arabeszk motívum, mint ahogy – bár megbecsült és csodált – mégiscsak dekoráció volt az erdélyi templomokat díszítő oszmán szőnyegek sora is.

Az oszmán tárgyak európai divatját jól illusztrálja a „Die Türkenmode” fejezet, bemutatva például a szász választófejedelmek különösen intenzív érdeklődését az oszmán viseletek, fegyverek iránt.

A kölcsönhatásokat vizsgálva kevesebbet olvashatunk az Oszmán Birodalomban vagy éppenséggel a szultáni udvarban megnyilvánuló érdeklődésről az európai alkotások iránt. Kétségtől ide kell sorolnunk azonban az Ibrahim Mütefferikáról szóló fejezetet.

Összefoglalóan annyit leszögezhetünk, hogy a gazdag anyagot felvonultató, látványos kiállítás és a katalógus gondolatébresztő tanulmányai – amelyek háttérben jól felkészült, komoly szakértőket magában foglaló csapat munkája áll – feltétlenül további gondolkodásra fogják készíteni a látogatót és az olvasót, még akkor is, ha nem biztos, hogy a rendezők és a tanulmányírók minden megállapításával egyet fognak érteni.

Gerelyes Ibolya

orientalische Pracht in der Rüstkammer Dresden. Berlin, 2010.

⁹ Ebben a válogatásban egy kicsit idegenül hatnak a Budán élő törökség mindennapjait idéző – bár természetesen jelentős történeti és kulturális értéket képviselő – budai régészeti leletek.

SZEMLE

KRÓNIKA

150 ÉVES A TURKOLÓGUSKÉPZÉS A BUDAPESTI EGYETEMEN

A világ talán legrégebbinek tekinthető, ha nevében nem is mindig, de lényegét és fő profilját tekintve turkológiai tanszéke idén emlékezik fennállásának százötvenedik évfordulójára. Bár szép tervek születtek nemzetközi, majd már csak magyar kutatókat felvonultató megemlékezésről, a koronavírus-járvány, amely 2020-ban végigsöpört a világon, még szeptemberben is meggátolta ezek megvalósulását. E pillanatban is csak remélhető, hogy jövő tavasszal legalább a magyar résztvevők arcuk eltakarása nélkül le tudnak ülni az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanácstermében, hogy felidézzék a szakterület sokáig és nevében mindmáig egyetlen hazai turkológiai oktatási és kutatási központjának a múltját, egyfajta mérleget készítsenek e műhely tevékenységéről, jelentősebb professzorairól és hallgatóiról, valamint kisugárzásáról. Addig is helyénvalónak tűnik rövid áttekintést nyújtani a patinás intézmény másfél századáról, felviláglantani élen járó tanárait és komoly karriert befutó diákjait. E kis beszámolón dolgozva is szembesültünk azzal, hogy mily sok részletet nem ismerünk pontosan, s mennyire időszerű lenne kellő mélységű kutatások elvégzése után olyan alapos munkát letenni az asztalra, amelyik minden igényt kielégít, s túlmutat az ünnepi hangulat jegyében születő képen.

Minthogy a magyarság kialakulása, a honfoglalás, valamint az oszmánokkal akarva nem akarva létrejött hosszú viszonylatrendszer nem értelmezhető a törökség történetének, nyelveinek, néprajzának és kultúrájának ismerete nélkül, illetve a földrajzi közelség miatt, a kortárs vagy valamivel későbbi értelmiség és írástudó réteg figyelme korán felébredt a keleti népek iránt, s különböző műfajú munkákat írtak és elgondolásokat bocsátottak közre a magyar–török kapcsolatok számukra fontos korszakairól. Már a 17. században születtek mai szemmel is tudományosnak mondható művek, utóbb pedig a törökséggel való foglalkozás része lett a magyarságot közvetlenül érintő diszciplínáknak.

Ami a kortárs oszmán–török nyelv egyetemi oktatásának megjelenését illeti, arra hivatalosan 170 évvel ezelőtt került sor. Az 1817-ben Újbarson született Repicky (máskor Repiczky) János teológiai tanulmányai során kezdett komolyan érdeklődni a keleti nyelvek iránt. A héber és az arab mellett önerőből fogott hozzá a török és a szanszkrit tanulásához. 1842-es tübingeni stúdiumai központjában még ez utóbbi állt. Innen Bécsbe vitt az útja, ahol az udvari könyvtár keleti részlegében dolgozott, elsajátítva a perzsa nyelv alapjait is. Pestre vissza-

térve az Egyetemi Könyvtár keleti vonatkozású műveit búvárolta. Toldy Ferenc (1805–1875) biztatására 1846-ban folyamodott először a Pesti Királyi Egyetem vezetéséhez, hogy ellenszolgáltatás nélkül (!) arab, perzsa, török és szanszkrit nyelvi és irodalmi órákat tarthasson, de visszautasításra talált, minthogy tervét naivnak ítélték. Ő azonban nem csüggedt, tudományos munkásságba kezdett, s már 1847-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett (ami jól mutatja, hogy akkor mennyire más volt az intézmény befogadási gyakorlata a mostanihoz képest). 1848-ban Szegeden jelent meg első könyve, *Keleti órák* címen, amelyben perzsa, arab és török versek fordítását tette közzé. 1849-ben az Akadémia alkönyvtárnoka lett. Egy évvel később újra megpróbálkozott az egyetemmel, s kísérletét ezúttal siker koronázta; 1850. december 19-én kapta meg az engedélyt, hogy törököt, perzsát és szanszkritot tanítson. Összeállított egy török nyelvtant, amelyet nem nyomtattak ki; a hallgatók litografált példányokat használtak. Figyelmét egyre inkább a hódoltság korának török krónikái és részben magyar forrásai kötötték le. Előbbiek átültetésén kívül az Akadémia elé terjesztette azon elbeszélő kútfők listáját, amelyeknek magyarra fordítását és kiadását fontosnak tartotta volna. Repickyt túl hamar, 38 évesen szívbetegecség ragadta el, s olyan valaki szállt sírba vele, aki élt-halt a tudományért, s minden nehézséget páratlan lelkesedéssel győzött le. 1855-ös távoztával lezárult a török oktatás első korszaka az egyetemen, hogy majd mintegy tíz évvel később éledjen fel.

Az újraindítás, ráadásul magasabb szinten, Repicky egyik tanítványához, Vámbéry Árminhoz (1832?–1913) kötődik. Róla az elmúlt években elég sokat lehetett hallani, egyrészt a Dunaszerdahelyen rendezett konferenciák alkalmával, másrészt halálának 100. évfordulója kapcsán. Ezért az ő életrajzi adatai közül csak néhányat említünk meg. 1831-ben vagy 1832-ben született a Pozsony-közei Szentgyörgyön. 19 évesen kezdett a törökkel foglalkozni, lényegében magánúton vett órákat Repickytől. 1857 és 1865 között hosszú éveket töltött külföldön, elsőként Isztambulban, majd nagyobb közép-ázsiai utazásra szánta el magát, illetve Angliában időzött. 1865-ben tért végleg haza, s lépett elődje nyomdokaiba, először nyelvmesterként, 1868-tól nyilvános rendkívüli tanárként, majd 1870-től rendes professzorként a Keleti Nyelvek Tan-székén, jóllehet, még érettségivel sem rendelkezett. A dolog érdekessége, hogy a szakterület jelentőségéről könnyebben sikerült meggyőznie Ferenc Józsefet, mint az universitas vezetőit. Órai minden bizonnyal színesek és szuggesztívek, helyi tapasztalatokon nyugvók lehettek, amint Goldziher Ignác írta róla emlékbeszédében: „Néki e keleti dolgok nem voltak csupa tanítási objectum, hideg, dermedt bonczolási tárgy, hanem a maga subjectivitásának élő valósága. Nem kívülük állt; bennük és velük élt.”

1904-ben vonult nyugalomba ez a sokoldalú és nagy hatású tudós, aki bár esetenként szakmailag nem teljesen megbízható, de úttörő szerepe a turkológia

számos területén, így különösen a közép-ázsiai filológiában kétségbevonhatatlan. Helyére 1906 elején jelölték ki az alaposságával kitűnő Thúry Józsefet (1861–1906), akit pár hétre rá elvitt a halál. Nevezett a Csepel-sziget déli csücskén fekvő Makádon jött a világra, gazdálkodó családban. Középiskolai tanulmányait Kunszentmiklóson és Budapesten végezte. Az egyetemen Vámbéry tanítványa volt. Eljutott Törökországba is. A Kereskedelmi Akadémián törököt tanított, majd Nagyörösön és Kiskunhalason lett gimnáziumi tanár, illetve az utóbbi helyen könyvtáros. Innen került (volna) a tanszékre, kár, hogy ez gyakorlatilag nem valósulhatott meg. Thúry munkásságából a legértékállóbbak a török krónikák magyar vonatkozású anyagából készített több száz oldalnyi fordításai, amelyek lényegében ma is használhatók. Hasonlóképpen haszonnal forgatható még ma is a keleti török irodalomtörténetről írt rövid összefoglalása. Ezekkel szemben a magyar őstörténeti munkái fölött jobban eljár az idő, noha ezek között is van értékes.

Thúry halálával tehát a tanszék hosszabb időre megürült. Bár Vámbéry a lakásán továbbra is készséggel fogadta az érdeklődő fiatalokat, módszeres képzésben nem részesítette őket. Az ő 1913-ban bekövetkezett halála után ez a lehetőség is megszűnt. Szerencsére 1914-re már ígéretes utód tűnt fel a karcagi származású Németh Gyula (1890–1976) személyében, aki 1915-ben privátdocensi, majd 1916-ban rendkívüli, 1918-ban pedig rendes egyetemi tanári megbízatást kapott. Németh Györfly István (1884–1939) néprajzkutató hatására 14 évesen kezdett el foglalkozni a törökkel. Fiatalon eljutott Isztambulba, s még felsőfokú tanulmányai előtt járt a Krímbe, hogy belekóstoljon az ottani tatár nyelvbe. Hallgatóként ösztöndíjjal a kaukázusi kumükökkel és balkárokkal, valamint Ufában a csuvasokkal került kapcsolatba. Tanárai közül Gombocz Zoltán (1877–1935) és Munkácsi Bernát (1860–1937), illetve Goldziher Ignác (1850–1921) és Vámbéry emelendő ki. Az utolsó tanévet Németországban töltötte; Lipcsében Hans Stumme (1864–1936), Kielben Georg Jacob (1862–1937) óráit látogatta.

A tanszék oktatási, kutatási profilját tovább szélesítendő, Németh 1939-ban meghívta Fekete Lajost (1891–1969), aki az oszmán történeti stúdiumokat honosította meg az 1930-ban Török Filológiai és Magyar Őstörténeti Intézetté alakított létesítményben; később a paletta tovább színesedett, midőn Czeglédy Károly (1914–1996) 1942-ben az arabisztikát, Telegdi Zsigmond (1909–1994) pedig 1946-ban az iranisztikát kezdte el művelni ugyanott. (E két szakterület utóbb önállósult – részben újra, hiszen arabisztika már korábban is volt.)

Németh kari és egyetemi szintű reformokat is bevezetett. 1932–1933-as dékánása idején honosította meg a proszeminárium formát, amely a tudományos munkára készítette fel a diákokat. Saját oktatási tevékenységét is ez a törekvés jellemezte. Akkoriban kevesen jelentkeztek a szakra, így az órák túlnyomó többsége amúgy is szemináriumi jellegű volt. Kiinduló pontnak az

oszmán-törököt tekintette, amely szerinte a legjobb alap volt a többi török nyelv elsajátításához. De azért maga is tartott bevezető foglalkozásokat ezekből: így a diákok tatár, kirgiz, csuvas, jakut és más szövegeket is olvastak. Mindeközben nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy hallgatói rendszeresen készüljenek az órákra, és megszerezzék a módszertani ismereteket. A II. világháború utáni átmeneti időszakban – 1947 és 1949 között – az egyetem rektori tisztét is betöltötte. Ekkor kellett bevezetni az esti képzést, ami a minőség rovására mehetett volna, ám neki sikerült a tudományos színvonalat átmentenie és megőriznie. Németh a legideologikusabb években, 1950 és 1965 között igazgatta az MTA Nyelvtudományi Intézetét is, ami nem lehetett egyszerű feladat.

Németh Gyula iskolateremtő, nagy formátumú tudós volt. A honfoglalás kora és az azt megelőző idők álltak kutatásai homlokterében. A témakört érintő számos szakterületen mozgott otthonosan. Időtállóak azok az etimológiai vizsgálatai, amelyekben magyar szavakat törökből magyarázott. Alapvető a nagyszentmiklósi kincsről készített monográfiája. De éppígy foglalkoztatták a balkáni török nyelvjárások, a kun nyelv emlékei vagy Balassi Bálint török versei.

Németh fél évszázadot átölelő oktatói tevékenysége meghatározó jelentőségű volt a magyar és a nemzetközi turkológia számára. Itthon és külföldön nem kevés kiváló tanítványa dolgozott, öregbítve a nevével fémjelzett iskola hírét. Közülük a Vidinből származó Hasan Eren professzor (1919–2007) 1983–1993 között a Türk Dil Kurumu elnöki tisztét is betöltötte, s haláláig talán a legmeghatározóbb nyelvész tekintély maradt Törökországban. Török etimológiai szótárát hosszasan érlelte, végül a tervezettnél szerényebb, egykötetes műként jelent meg, melynek második kiadása lett volna az „igazi”, de legnagyobb sajnálatunkra az már nem készült el. A Tatárföldön született Hâmit Zübeyr Koşay (1897–1984) karrierje ugyancsak kiemelkedőnek mondható: magas beosztásokban dolgozott az Oktatási Minisztériumban, igazgatta az ankarai Etnográfiai Múzeumot (Etnografya Müzesi), s fontos ásatásokat vezetett. İbrahim Kafesoğlu (1914–1984) mind az Ankarai, mind az Isztambuli Egyetemen működött, de az erzurumi Atatürk Egyetemen is tartott órákat. Tudományos kérdésekben megőrizte a Németh Gyulánál szerzett objektív szemléletet. Honfitársaink közül Halasi-Kun Tibor (1914–1991) előbb az Ankarai Egyetem magyar tanszékét vezette, majd a New York-i Columbia University professzora lett, s a filológiai pontosság mintaképe volt. Eckmann János (1905–1971) szintén Amerikába szakadt, s ott írta munkái sorát a csagatáj nyelvről. Ide sorolhatjuk Bodrogligeti Andrást (1925–2017) is, aki indoeurópai tanulmányok után fordult az orientalisztika felé, néhány éven át turkológiai foglalkozásokat is vezetett, s csak a hetvenes években tette át székhelyét véglegesen Amerikába. Rásonyi (Nagy) Lászlót (1899–1984) azért kell megemlítenünk, mert egyfelől Kolozsvárott indított turkológiai képzést, másrészt az Akadémia Keleti Könyvtárát vezette, illetve két hosszabb kint tartózkodása során ő alapította meg, majd vitte tovább

az Ankarai Egyetemen a Hungarológiai Intézetet. A felvidéki Ímelyen ringott a bölcsője Blaskovics Józsefnek (1910–1990), aki a prágai Károly Egyetemen alapította meg a turkológiát; egyébként főleg a Felvidékre vonatkozó török történeti dokumentumok közzétételével foglalkozott. Hazai György (1932–2016) is a Török Tanszéken tanult, de aktív éveiből keveset élt Magyarországon: húsz éven át a kelet-berlini Humboldt Egyetemen ténykedett, majd mintegy hat évre az Akadémiai Kiadó főigazgatója lett, azt követően viszont újra távozott, s Nicosiában vetette meg a turkológus képzés alapjait, miközben itthon is irányított egy kisebb kutatócsoportot. Olyan meghatározó tudósok, mint a néprajzos Tólas István (1910–1984) és a történész Györffy György (1917–2000), akik később más területeken fejtették ki tevékenységüket, valamint az eredetileg mongolista-tibetista, majd Szegeden Altajisztikai Tanszékot alapító Róna-Tas András is, a Németh-műhelyt is szorgalmasan látogatták.

A már említett Fekete Lajos Tardoson született. Történelmet és latin filológiát tanult a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Az első világháború alatt tisztként fogságba esett, és a szibériai Krasznajarszk közelében lévő táborban fogoly társaitól kezdett törökül tanulni. Annyira lenyűgözték az oszmán történeti tanulmányokban rejlő lehetőségek, hogy részben Németh Gyulánál, részben Bécsben Friedrich Johann Kraelitz von Greifenhornstnál (1876–1932), Berlinben pedig Franz Babingernél (1891–1967) bővítette tudását. 1952-ben lett professzor, s 1966-ban vonult nyugdíjba.

Szisztematikusan összeszedett gazdag levéltári és diplomatikai ismereteinek már korábban híre ment, ezért az 1930-as években Isztambulba hívták, ahol némi nehézségek és feltékenység ellenére az ott addig nem alkalmazott proveniencia elvre támaszkodva módja volt egy példamutató kisebb dokumentumcsoport létrehozására.

Elsődleges érdeklődése a hódoltság kori oszmán levéltári forrásokra irányult. Egyik törekvése az volt, hogy mikrofilmeken és fénymásolatokon összegyűjtse azokat a dokumentumokat, amelyek főleg Bécsben, de más európai gyűjteményekben is fennmaradtak a budai defterháne anyagából. Ugyanakkor folyamatosan dolgozott a hazai vidéki intézményekben őrzött oszmán írott örökségen. Ezzel összefüggésben egy nagy kötetet és számos cikket adott ki, a vonatkozó iratok pontos regesztáival vagy fordításaival. Legjelentősebb művei azonban az oszmán, illetve a perzsa paleográfiával kapcsolatosak. Úttörő műve még a Esztergomi szandzsák 1570. évi részletes összeírásának közzététele, amely sokáig mintaként szolgált hasonló kiadványokhoz.

Fekete tanítványai között az alább szereplő Káldy-Nagy Gyula (1927–2011) mellett meg kell említenünk Hegyi Klárát (1940), több alapvető monográfia szerzőjét, aki a Történettudományi Intézetben dolgozott. Valószínűleg Halasi-Kun Tibor is annak idején Feketénél szerezte paleográfiai tudását. Matuz József (1927–1992) későbbi sorsát is jótékonyan befolyásolta, amit a török iratok olva-

sásának nagymesterétől elsajátította; ő kitérők után Freiburg im Breisgauban lett professzor. A bolgár Peter Mijatev (Петър Миятев) hazája tudományos akadémiajának munkatársaként ténykedett, s bizonyára nem volt véletlen, hogy fiát is Budapestre küldte turkológiát tanulni.

A balassagyarmati származású Ligeti Lajost (1902–1987) megkülönböztetett hely illeti meg a Németh-tanítványok között. Noha ő inkább mongolistaként hírneves, először turkológus képesítést szerzett, és számos fontos etimológiai dolgozatot, valamint életművének megkoronázásaként egy összefoglaló monográfiát is írt a magyar nyelv régi török jövevényszavairól. Amikor egykori mestere 1964-ben nyugalomba vonult, a Belső-Ázsiai Tanszék megtartása mellett a Török Filológiai Tanszék vezetésére is megbízást kapott. Az ötvenes és a hatvanas évek nagyhatalmú tudományszervezője, aki 20 éven át az Akadémia alelnöke is volt, kevés turkológiai órát tartott, szemináriumain viszont összes hallgatóját egybegyűjtötte, és a szakma metodikájába vezette be őket. Azt is elérte, hogy az általa létrehívott, az MTA égisze alatt, de lényegében az egyetem keretében tevékenykedő Altajisztikai Kutatócsoportban három turkológus is állást kapott: Schütz Ödön (1916–1999), Vásáry István (1945) és Mándoky Kongur István (1944–1992).

Ligetitől 1971-ben vette át Kakuk Zsuzsa (1925) a stafétabotot. Ő a Heves megyei Nagytályán született. Felsőfokú tanulmányait 1944 és 1949 között a Debreceni Tudományegyetemen végezte, magyar és latin szakon. Itt szerezte doktori fokozatát is magyar nyelvtörténeti témájú értekezésével. A tanszékkal való kapcsolata 1951-ben kezdődött, amikor Németh Gyula aspiránsa lett. Az ő útmutatásával komoly turkológiai ismeretekkel vértette fel magát, amelyek révén 1955-ben sikerrel védte meg immár kettős kötődését tükröző kandidátusi disszertációját a magyar nyelv oszmán jövevényszavairól. Ennek nyomán ez év októberében tudományos munkatársi státust kapott, majd 1958-tól adjunktusként, 1965-től docensként, 1977-től pedig egyetemi tanárként tevékenykedett. Húsz éven át, 1990-ig irányította a tanszéket, mindvégig arra törekedve, hogy hű maradjon Németh Gyula szellemiségéhez, a legjobb hagyományokat folytassa, és azokat a körülményekhez képest gazdagítsa. Munkásságának egyik fő területe később is a hódoltság kori nyelvi érintkezések kérdésköre maradt, francia és magyar monográfiát is publikált erről. A másik jelentős vonulatot Kúnos Ignác első világháborús hadifogolytáborokban rögzített, kézíratos gyűjtésének kiadása teszi ki; számos kötet hagyta el a sajtót ebből az anyagból, itthon és külföldön egyaránt. Korai pekingi útja során maga is felkeresett adatközlőt, aki az alig ismert szalár nyelvet beszélte; a közzétett anyag máig ritkaságnak számít. Igen közel áll hozzá az *Örök kőbe vésve* című, a régi török irodalmi művekből szemelgető antológiája, amely egyben fontos adalékokat és párhuzamokat tartalmaz a magyar őstörténetre vonatkozóan. Irányításával készült el Benderli

Gün, Gülen Yılmaz és Tasnádi Edit közreműködésével a *Magyar–török szótár* (2002), majd a *Török–magyar szótár* (2013), mindkettő régi hiányt pótol.

Az időközben megerősödött oszmán történeti stúdiumok oktatása Fekete Lajos halála után Káldy-Nagy Gyulára szállt. Ő a Veszprém megyei Nagydémen született. A világháború utáni nehéz időkben kezdte egyetemi tanulmányait. Először az akkor divatos jogi stúdiumokra iratkozott be, de hamar rájött, hogy ez a terület nem igazán érdekli. Ekkor átjelentkezett a Bölcsészettudományi Karra, azon belül egy nyugalmasnak tűnő szakra, a turkológiára. Csakhogy édesapját kuláknak bélyegezték, és emiatt átmenetileg eltávolították őt a hallgatók közül. Majd visszavették, s valamivel a forradalom kitörése előtt végzett. Nem sokkal ezt követően, 1957-ben került oktatóként a tanszékre. Az enyhülés után az egymás után megszerzett tudományos fokozatok birtokában már töretlen volt az életútja: 1963-ban adjunktus, 1969-ben docens, 1981-ben pedig egyetemi tanár lett. Nyugalomba vonulása után még évekig tartott órákat, később pedig a doktoranduszokat segítette tanácsaival.

Káldy-Nagy Gyula munkásságának egyik fő vonulata a mai magyar területek török forrásainak közzététele volt. Először az ország korábbi fővárosa, Buda köré szervezett szandzsák összeírásait tárta fel. De más közigazgatási egységek (így a Mohácsi, a Szegedi, a Gyulai és a Csanádi szandzsák) különböző deftereit is feldolgozta. E tevékenység eredménye kilenc, többnyire vaskos kötet (közülük egyet Fekete Lajossal közösen készített el), amelyek pontosságuk és megbízhatóságuk révén alapvető és időtálló kiadványok.

Hatalmas szolgálatot tett a magyar tudományosság számára azzal, hogy még az 1960-as és 1970-es években, amikor ez időnként komoly nehézségekbe ütközött, nagy mennyiségű, főleg a magyarországi hódoltságra vonatkozó, Isztambulban őrzött oszmán levéltári kútfő mikrofilmjét szerezte meg, majd annak a módját is megtalálta, hogy ezek fényképmásolataiból a tanszék részesülhessen. Ily módon – a már Fekete Lajos által megszerzett dokumentumokkal együtt – világviszonylatban sokáig párját ritkító gyűjteményt hozott létre. Az idegen nyelvű *Studia Turco–Hungarica* című sorozatot, melynek öt kötete jelent meg 1974 és 1981 között, azzal a megfontolással bocsátotta útjára, hogy a hazai kutatásokat határainkon túl is jobban megismerjék.

Káldy-Nagy hallgatói közül Fodor Pál (1955) pályája ívelt a legmagasabbra, aki az MTA Történettudományi Intézetének vezetőjeként lett az MTA (majd 2019-től az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat) Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának főigazgatójává. Az irányítás mellett nem hagyott fel a tudományos munkával sem, legutóbb Szülejmán szultán Szigetvár közeli türbéjére vonatkozó forrásokat bocsátott közre egy kötetben. Legkiemelkedőbbnek talán az 1968–1973-as két fős évfolyam tekinthető, hiszen az ekkor végzettek, Ivanics Mária (1950) és Dávid Géza (1949) is egyetemi tanárként vonult nyugalomba. Szintén Káldy-Nagy számít Ágoston Gábor (1960) elsődleges szakmai útmu-

tatójának, aki 1998 óta a Georgetown University tanáraként tevékenykedik. Az általános turkológiából diplomázottak közül Bellér Ildikó (1956) Koppenhágában, Henryk Jankowski (1951) Poznańban, Gulácsi Zsuzsanna (1966) Flagstaffban (Arizona) öregbíti az alma mater jó hírét.

Az azeri anyanyelvű iráni Haszán Bidzsári (1923–2011), miután a sah elleni sikertelen puccskísérlet után a Szovjetunióba (Azerbajdzsánba), majd Kínába emigrált, török irodalommal kezdett el foglalkozni, és kandidátusi fokozatot szerzett Bakuban. 1965-ben érkezett Magyarországra, ahol a tanszék munkatársaként török irodalmat és nyelvet tanított. Kenessey Mária (1946) kissé később, a hetvenes években került bakui tanulmányai után először kutatói státusban, majd oktatói állományban a tanszékre. Ő főleg nyelvórákat tartott, és készített egy török társalgási könyvet is.

1990-ben a 10 évvel korábban egyetemi állományba vett Vásáry István lépett Kakuk Zsuzsa helyére. Ő a munkatársaknak ahhoz a nemzedékéhez tartozik, akik budapesti gyökerűek. Már gimnazistaként vonzották az idegen nyelvek, köztük a török, s Németh Gyula *A honfoglaló magyarság kialakulása* című kötetének hatására érdeklődése fiatalon a törökség és a magyar őstörténet felé fordult. Véglegesen 1963-ban megkezdett egyetemi tanulmányai során kötelezte el magát a turkológiával. Eleinte a magyar őstörténet török vonatkozásai, köztük a korai török–magyar nyelvi kapcsolatok vonzották leginkább, de figyelme egyre erőteljesebben Belső-Ázsia népeinek régmúltja felé fordult. Fő kutatási területe a 13–14. századi törökség – azon belül az Arany Horda – története, valamint a Balkánon feltűnő török katonai elemek, kunok és tatárok szerepe. Vásáry csak pár hétig töltötte be a vezetői funkciót. Az 1990-es rendszerváltozás után először isztambuli főkonzul lett, majd négy évig Ankarában működött nagykövetségként. A professzori címet 1996-ban nyerte el. Rövid ideig újra tanszékvezető, sőt dékánhelyettes is volt, de aztán megint külügyi szolgálat következett: Iránban lett nagykövet. Négy évvel azután, hogy ez a megbízatása 2003-ban lejárt, négy esztendőn át ő töltötte be az Orientalisztikai Intézet igazgatói tisztét. Az ő idejében önállósult a Távol-keleti Intézet. Németh, Fekete és Ligeti után a tanszék munkatársai közül belőle lett akadémikus.

Vásáry távozásakor 1990-ben Káldy-Nagy Gyulát nevezték ki a tanszék élére, tőle pedig 1993 novemberében a főleg népesedés- és közigazgatás-történettel, valamint Fodor Pállal együttműködve forráskiadással foglalkozó Dávid Géza vette át a funkciót, s töltötte be – némi megszakítással – 2014-ig, illetve állt 2010-től ugyanezzel az intézet élén. Az ő utódja Péri Benedek (1966) lett, aki 2018 óta az Orientalisztikai Intézet irányítását is végzi. Fő érdeklődési területe a török nyelvű klasszikus irodalom és három ága, a keleti török (csagatáj), az azeri és az oszmán viszonya egymáshoz és a perzsa irodalmi hagyományhoz; emellett I. Szelim (1512–1520) szultán perzsa nyelvű költeményeinek kritikai kiadását készíti elő. Napjainkban kivüle az egyik fontos török kútfő, az ún. panasz-def-

terek anyagából doktoráló Kovács Nándor (1980) adjunktus az oszmán történeti vonalon és egy keleti török grammatikát feldolgozó disszertációjával fokozatot szerző, a korai magyar–török kapcsolatok iránt is fogékony, finnugor szakot is végzett Czentnár András (1989) tanársegéd az általános turkológiát képviselve alkotja az oktatói gárdát, kiegészülve egy török lektorral. Kívülük Gerelyes Ibolya (1952), a Nemzeti Múzeum Régészeti Tárának vezetője hosszú éveken át önzetlenül vállalta az iszlám és a török művészetbe, kézműiparba bevezető órákat; ezeket pár éve Papp Adrienn (1977), a Budapesti Történeti Múzeum főosztályvezetője vette át tőle. Sudár Balázs (1972), most a Történettudományi Intézet és a BTM (fő)munkatársa, egy nehéz szakaszban, 1999 és 2003 között volt a segítségünkre foglalkozások tartásával, Baski Imre (1951) pedig, aki az MTA és az ELTE kutatócsoportjaiban tevékenykedett, több féléven át oktatott tatár nyelvet, s rendszeresen volt különböző vizsgabizottságok tagja.

Ha a rendszerváltozás óta eltelt idő főbb jellemzőit kíséreljük meg röviden áttekinteni, elmondhatjuk, hogy az nem hozott komolyabb változást a tanszék helyzetében és nemzetközi kapcsolataiban. Míg korábban az ellentétes társadalmi berendezkedésű két ország, mármint hazánk és a Török Köztársaság (és számos más ún. kapitalista állam) között csak óvatosan lehetett tudományos együttműködést kiépíteni, 1990 után az anyagiak hiánya okozott gondot. S bár hivatalos összeköttetéseink felhőtlennek váltak, s a magas szintű tárgyalásokon rendre hangsúlyozták a budapesti török és az ankarai magyar képzés fontosságát, ez ritkán csapódott le konkrét támogatás formájában. Ilyen kivételt jelentett Ender Arat (1947) nagyköveti ideje 1998 és 2002 között. Ő bizonyára feladatul is kapta a magyar vonal erősítését, de minthogy ide jövetelét megelőzően Süleyman Demirel (1924–2015) köztársasági elnök kabinetfőnöke volt, amely pozícióban kiváló kapcsolati tőkére tett szert, könnyebben fért hozzá kisebb-nagyobb összegekhez. Így – a Magyar–Török Baráti Társaság mellett – szívesen pártfogolta a tanszéket is. Később a török üzletemberek egyesülete, illetve a TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı/Török Együttműködési és Koordinációs Ügynökség) jóvoltából érkezett némi tárgyi ajándék. Ha a hivatalos kapcsolatokban nem is következett be áttörés, a személyes kontaktusok, amelyek áttételesen a tanszék nimbuszát is növelhették, kétségkívül megelégnéltek, jóllehet korántsem hiányoztak a megelőző évtizedekben sem. A különböző, magyar és más ösztöndíjak, a Törökországban gyakran meghívásos alapon zajló konferenciák remek alkalmaknak bizonyultak a szakma legjobbjainak a megismerésére, baráti viszony kialakítására velük. Többször tapasztalhattuk, hogy a magyar turkológiának máig rangja és súlya van nemzetközi szinten, miközben tagadhatatlan, hogy sok más nemzet is felzárkózott az élmezőnyhöz.

A szervezeti formák két nagyobb változását éltük meg. Ezek nem okoztak megrázkódtatást. A tanszékcsoportok, majd az intézetek létrehozatala szinte egyáltalán nem csorbitotta a korábban önálló egységek szabadságát: az előbbieket

vezetői, az utóbbiak igazgatói általában nem szóltak és ma sem avatkoznak bele a hozzájuk tartozó szakok személyi politikájába vagy tanrendjének kialakításába. (S ha szükség volt együttgondolkodásra, az többnyire építő szellemben zajlott.) E működési modellek életre hívásának háttérében részben az állt, hogy a kari vezetés számára a sok kis entitás már-már kezelhetetlenné vált. Voltak, akik az újítások bevezetésekor a jobb érdekérvényesítés lehetőségében bíztak, de ennek tényleges megvalósulásáról kevés kézzelfogható bizonyítékot lehetne felsorakoztatni.

Nagyobb átalakulást hozott a bolognai folyamatnak nevezett általános tanügyi reform. Ennek ráerőltetése az olyan szakokra is, amelyeken a hallgatók nulláról kezdik a nyelvet, valószínűleg hiba volt. Ráadásul a turkológia igen komplex terület, három év alatt az alapok is épphogy elsajátíthatók. A párhuzamosan megnyilvánuló mennyiségi szemlélet, a felvételi mechanikussá tétele aránytalanságokhoz vezetett; volt olyan év, hogy 46 elsőssel indult az őszi szemeszter. Ez részben a minőség rovására megy, illetve elbizonytalanítja a fiatalokat. S bár általános, a felsőoktatás egészét érintő probléma, utalnunk kell arra, hogy a BA megszerzése után a török szakon is kevesen jelentkeznek az MA képzésre. Korábban is volt – mondhatjuk, jótékony – lemorzsolódás, de aki nekivágott, többnyire be is fejezte tanulmányait, sokkal gazdagabb tudás birtokában. A bolognai folyamat további kedvezőtlen hatása, hogy a Ligeti idejében – minthogy két óriási, a törökországi török nyelvet kivéve egymáshoz alig illeszkedő szakterületről van szó, helyesen – kettévált „filológus-nyelvész” és „oszmán-történész” képzés az első három esztendőben egybemosódik, s a specializáció csak a mesterképzés idején kezdődik el.

A kandidátusi cím megszűnése és helyette az addiginál magasabb szintű követelményeket támasztó doktori fokozat (PhD) bevezetése nem okozott szakmai gondot. S noha az előzetes elképzelésekkel ellentétben az ezzel kapcsolatos feladatok elvégzéséért az oktatók szinte semmiféle javadalmazásban nem részesülnek, s a doktori programok keretében vállalt tanegységeket az óraterhelésük kiszámításánál csak két óra erejéig veszik figyelembe, ez természetesen nem jelenti azt, hogy a tudományos színvonalból jottányit is engedni lehetne. A tanészék kettős profiljának megfelelően jelenleg az „Oszmán Birodalom, a magyarországi török hódoltság és a Török Köztársaság története” elnevezésű program Dávid Géza emeritus vezetésével a Történelemtudományi, a „Turkológia” címen futó pedig Vásáry István emeritus irányításával a Nyelvtudományi Doktori Iskolához tartozik. Megalakulása óta az oszmanisztikai programon kilencen (Pásztor Emese, Pintér Attila, F. Molnár Mónika, Szepesiné Simon Éva, Kovács Nándor, Katkó Gáspár, Schmidt Anikó, Kövecsi-Oláh Péter és Fodor Gábor), a turkológiain hatan (Péri Benedek, Csáki Éva, Sudár Balázs, Kun Péter, Rajkai Zsombor és Czéntnár András) védtek meg sikeresen disszertációjukat. 1870-től a különböző szinteken végzettek összlétszáma pár százra tehető.

A tanszék értékes, de főleg gazdasági okok miatt elsősorban az elmúlt évtizedek kiadványai szempontjából kiegyensúlyozatlan könyvtárának nem tett jót, amikor az Izabella utcába költözve összevonták a többi orientalista részleg nyomdatermékével, s csak a legfontosabb publikációk maradhattak a tanári szobákban. Az újabb szétváláskor nem mindig volt könnyű eldönteni, hogy melyik, immár közös jelzetet viselő új szerzemény kié legyen. Az osztozkodás végül elég békésen zajlott. Az intézetnek sajnos hosszú évek óta nincs könyvtárosa, így a három külön helyen őrzött gyűjtemény használata nehézségekbe ütközik.

A tanszék eredetileg a mai Jogi Kar később lebontott épületének harmadik emeletén fejthette ki tevékenységét. Innen a Múzeum körúti kampuszra költözött, majd a II. világháború után az államosított Piarista Gimnázium komplexumába; a hetvenes években a második emelet három szobájában működött, közülük egy a könyvtárnak adott helyet. Amikor a zsúfoltsággal küszködő Bölcsészettudományi Kar megkapta az Izabella utca 46. szám alatti ingatlant, az orientalisztikai tanszékeket ide, a központtól kissé távolra telepítették. Örömet jelentett, midőn vissza lehetett térni a Piarista közbe, ezúttal a negyedik emeletre. Amikor az egyház visszakapta egykori tulajdonát, a Természettudományi Kar pedig Lágymányosra tette át a székhelyét, s a bölcsészek 2000-ben újból birtokba vehették a Múzeum körúti együttest, a Török Filológiai Tanszék számára a D-épületben alakítottak ki a korábbinál jóval nagyobb területet (5 szoba, szemináriumi helység, olvasóterem és könyvraktár).

Jelen pillanatban úgy tűnik, hogy az ún. „kis szakok” hosszabb távú jövője nem megnyugtatóan biztosított. Tény, hogy világviszonylatban csökken ezeknek a tudományágaknak a támogatottsága, de ez sok helyen részben érthető, mint-hogy hiányzik a történelmi háttér és a szoros összeköttetés-rendszer. Nálunk viszont ez – mint említettük – nem így van: a turkológia nemzeti tudományaink egyike. (Bár nem szándékoztunk erre kitérni, de a Németh Gyula születésének 130. évfordulója kapcsán bizonyos fórumokon elhangzottakkal összefüggésben szükséges kiemelni: szerény eszközeivel, a rendszerváltozás előtti és utáni évtizedek során csaknem folyamatosan a létéért küzdve, az intézménynek meg kellett őriznie szakmai integritását a magyarság őstörténetére vonatkozó, legkülönbözőbb formákban felbukkanó téves megközelítésekkel szemben. Ebben éppen a nagy előd szellemi öröksége volt a példa.) Csak remélhetjük, hogy a mindenkori kormányzat és az ELTE, illetve a Bölcsészettudományi Kar vezetése jól méri fel ennek a szakterületnek a jelentőségét, és megteremti azokat a feltételeket, amelyekre támaszkodva a tanszék továbbra is betöltheti a maga küldetését.

Kakuk Zsuzsa–Dávid Géza

E számunk szerzői

Apatóczy Ákos Bertalan	KRE BTK Kínai Tanszék
Dávid Géza	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Gerelyes Ibolya	Magyar Nemzeti Múzeum
Iványi Tamás	ELTE BTK Sémi és Arab Filológiai Tanszék
Kakuk Zsuzsa	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Kelényi Béla	Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum
Nagy Mercédesz	ELTE BTK Filozófiatudományi Doktori Iskola, doktorandusz
Péri Benedek	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Sipos János	ELKH Zenetudományi Intézet
Tokaji Zsolt	KRE BTK Kínai Tanszék
Ujvári Hedvig	PPKE Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet